Copies can be had from

The Secretary,

The Managing Committee,

Shri Dig: Jain Atishaya Kshetra Mahaveerji,

Mahaveer Park Road,

Jaipur City (Rajasthan)

Printed By

Pt. Bhanwarlal Jain Nyayatirtha

Shree Veer Press,

Maniharan Street,

Jaipur City (India)

Contents.

प्रकाशकीय

प्रस्तुत पुस्तक राजपूताना विश्वविद्यालय की एम. ए. कक्षा के लिये स्वीकृत है। इसका संपादन श्रीमान् प० चैनसुखदासजी न्यायतीर्थ, अध्यक्ष श्री दि० जैन संस्कृत कालेज जयपुर ने किया है। छात्रों के हित एवं लाभ की दृष्टि से सुप्रसिद्ध तत्त्वार्थ सूत्र की व्याख्या सर्वार्थसिद्धि का यह संक्षिप्त रूप है। इसके अंग्रेजी भाग का सम्पादन मद्रास के प्रसिद्ध विद्वान् श्री सी मल्लिनाथन् ने किया है। पुस्तक छात्रों के बडे काम की है, इस संक्षिप्त में किसी भी ज्ञातव्य विषय को नहीं छोडा गया है। यह श्री महावीर ग्रंथमाला के पांचवें पुष्प के रूप मे पाठकों के समक्ष उपस्थित है। राजपूताना विश्वविद्यालय की तरह अन्य विश्वविद्यालय भी यदि इसे पाठ्यपुस्तक के रूप मे स्वीकृत करें तो हमे बडी प्रसन्नता होगी। छात्रों के अतिरिक्त धार्मिक विषय की जिज्ञासा रखने वाले अंग्रेजी भाषा के विद्वान् भी इससे काफी लाभ उठा सकते हैं। हमे आशा है कि इस उपयोगी संक्षिप्त सर्वार्थसिद्धि का सभी लोग आदर करेंगे।

महावीर पार्क रोड	बधीचन्द गंगवाल
जयपुर	मंत्री प्रबंध कारिणी कमेटी
ता० १८-५-५१	श्री दि० जैन अ० श्री महावीरजी

प्राक्कथनम्

जैनवाङ्मये हि मोक्षशास्त्रापरनामधेयस्य तत्त्वार्थसूत्रस्य यादृशः समादरोऽस्ति न तादृशः कस्या अपि अन्यस्याः कृतेः। दशाध्यायपरिच्छिन्नायामस्यामेकस्यामेव कृतौ प्रमाणतत्त्वं, नयतत्त्वं, जीवतत्त्वमजीवतत्त्वं, तत्संयोगजास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षतत्त्वं, लोकालोकस्वरूपं, लोकत्रयविभागः द्रव्यगुणपर्यायाणां वैज्ञानिकी परिभाषा, वस्तुनः उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं, शब्दस्य पौद्गलिकत्वं परमाणुवादः स्कन्धोत्पत्तिः, कर्मसिद्धान्तः तदुत्पत्तिविनाशक्रमः संसारमोक्षव्यवस्था इत्यादयोऽनेके दार्शनिका वैज्ञानिका व्यावहारिकाश्च विषया सूत्रिताः। नचाऽत्र शङ्कापङ्ककलङ्कावलेशोऽपि यद् यदत्र नाऽस्ति तत् परत्राऽपि नास्ति, यच्च परत्राऽस्ति तदत्राऽप्यास्ति। नूनमिदं क्षीरार्णवजलं घटगृहीतमिव जैनागमस्य सारभूतमस्ति। युक्तमेव विद्वांस इदं महाशास्त्रं निगदन्ति।

अस्य लोकोत्तरत्वमनुभूयैव पुरातनैरनेकैर्महद्भिर्विपश्चिद्भिरनेका व्याख्या कृता। तासु सर्वासु सर्वार्थसिद्धिरियं शीर्षस्थानीयतां समधिगच्छति। इयं हि समुपलब्धासु निखिलास्वपि व्याख्यासु गौरवशालिनी न चेयं राजवार्तिकश्लोकवार्तिकादिवदतिविस्तृता। न चाऽप्यतिसंक्षिप्ता। सूत्रकारतात्पर्यावबोधनपरेयं टीका श्रीमद्भिर्भट्टाकलङ्कदेवप्रभृतिरपि यत्र तत्र बहुशोऽनुसृता महतादरेण। अस्याऽनुप्रेक्षया सम्यक्तयेदं विज्ञातुं शक्यते यदस्याः प्रणेता श्री पूज्यपादस्वामी न केवलं महान् दार्शनिक एवासीत्, अपितु व्याक-

रणन्यायसिद्धान्तछन्द शास्त्रायुर्वेदप्रभृत्यानेकविषयपारदर्शी विद्वानासीत् । अस्य देवनन्दी, जिनेन्द्रबुद्धि इत्यादीन्यनेकानि नामानि आसन् । पाणिनिप्रभृत्यष्टमहावैयाकरणेषु जैनेन्द्रापरनामधेयस्य पूज्यपादस्याऽपि उल्लेखो दृश्यते तथा चोक्तं—

इन्द्रचन्द्रकार्त्स्नकृष्णपिशलीशाकटायन ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टाब्दशाब्दिका ॥

अपरमप्युक्त—प्रमाणमकलङ्कस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।
द्विसन्धानकवे. काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥

लक्षण व्याकरणम् ।

पूज्यपादस्य समयविषये न किमपि निर्णेतु शक्यते । केचित् कथयन्ति स पाणिनिसमकालिक आसीत् । अपरे ख्रिष्टाब्दीय प्रथमद्वितीयशताब्द्योरन्त्याद्यचरणयोरभूदिति प्रतिपादयन्ति । अन्ये च विक्रमीय पञ्चशताब्दीप्रारम्भे तस्य जन्म बभूवेति व्याहरन्ति ।

इदं हि सर्वार्थसिद्धेः सक्षिप्त संस्करणमस्ति । तृतीयचतुर्थाध्यायद्वयं नात्र गृहीतम् । अथ च यत्र कुत्रापि विषयविस्तारोऽस्ति सोऽत्र संक्षेपेण स्वीकृत. एम्. ए.—कक्षाछात्राणां सौकर्याय । पर न किमप्यावश्यकं परित्यक्तं । व्याकरणविषयकं शङ्कासमाधानमन्ये च तादृशा विषया न गृहीताः । आशासेऽनेन छात्राणामतीवोपकारो भविष्यति ।

दि० जैन संस्कृत कालेज.
जयपुरम्
ता० १८-५-५१.

चैनसुखदासः

ERRATA

Page	*Line*	*From*	*For*	*Read*
12	7	bottom	transcient	transient
16	3	,,	kinks	kinds
22	8	top	ecquired	acquired
23	12	,,	small	big
23	13	,,	big	small
24	3	bottom	delete (See Glossary)	
31	14	,,	upapade	upapada
31	4	,,	blord	blood
32	7	,,	subtles	subtler
39	6	,,	Utpata	Utpada
55	4	,,	kids	kinds
57	5	,,	शैच	शौच
57	1	,,	श्रत	श्रुत
74	8	,,	quanity	quantity
74	3	top	unchastity	chastity
76	1	,,	measingless	meaningless
80	9	bottom	Kerma	Karma
82	3	,,	deep, sleep	deep sleep,
89	7	,,	Kamas	Karmas
100	10	,,	binds	kinds
100	7	,,	Khukla	Shukla
103	1	,,	pulsion	Compulsion
104	4	,,	in	is

Sarvartha Siddhi

Introduction.

Sarvartha Siddhi is the name of the commentary by Shri Pujyapada on Tattvartha Sutra. According to the Digambara Jaina tradition, Sarvartha Siddhi is the most ancient and authoritative of the commentaries now available. No authentic information regarding the birthplace and the parents of Shri Pujyapada is available We learn from a Canarese work named Pujyapada Charitra by Chandraiyya, that Shri Pujyapada was born in the town named Kolangal in the Karnataka Desa. His father was Madhava Bhat, a Brahmin by caste and his mother was Sri Devi. His maternal uncle was Panini, the famous Sanskrit grammarian. His younger sister, Kamalini by name, was married to Gunabhat and her son was Nagarjuna, who became later on the leader of the Buddhist Church in south India. While Panini was writing his Ashtadhyayi he felt that his end was near and that he could not finish the work, and so, it is said, he requested Shri Pujyapada to complete the book, which the latter did in a faithful way

Pujyapada was a very eminent scholar of Philosophy, Logic, Ayurveda and Literature and a great writer

of several works, such as Sarvartha Siddhi, (Tattvartha Vritti) Jainendra Vyakarana, Samadhi-Sataka, Ishtopadesha, Jainabhisheka, Chanda shastra, and Vaidya Shastra. Dasa-bhakti, consisting of ten chapters such as Arhat-bhakti, Siddha-Bhakti, Acharya bhakti, Nirvana-bhakti, Nandisvara-bhakti etc. containing devotional songs in Prakrit and Sanskrit, is a popular and widely read book by the Jains, in the Tamil, Telugu, Karnataka and Maharatta countries. Prabhachandra the commentator of Dasa bhakti, says 'संस्कृताः सर्वो भक्तय. पूज्यपादस्वामिकृता' the Sanskrit portion of all the Bhaktis, was composed by Shri Pujyapada. In the words of Principal A. Chakravarti, Pujyapada was a triple doctor, i. e. "Doctor of Philosoply, Doctor of Literature and Doctor of Medicine."

Pujyapada was not only a highly learned thinker and writer, but he was also a great ascetic of very high order possessing miraculous powers. Tradition says that celestial beings (devas) worshipped his sacred feet in great devotion and ministered unto him. 'स पूज्यपादोऽजनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुग तदीयम्'. Hence he was called Pujyapada The other names by which he was known were Devanandi, Jinendrabuddhi, Yashakirti, Yashonandi, Mahayati, and Gunanandi Scholars are of the opinion that he belonged to Nandi Sangha and lived from 483 to 557 of Vikram Samvat or

426 to 500 A. D His disciple Vajranandi established a Dravida Sangha at Madura *

The language of Pujyapada is noted for its grandeur, elegance and lucidity This is evident throughout Sarvartha Siddhi. His explanations of abstruse philosophic ideas, are often interesting and clear. He anticipates the opponent and answers him and clears his doubt in the form of purva-paksha and siddhanta. His illustrations are all drawn from common life, so that the reader does not feel any difficulty in understanding the thing.

Tattvartha Sutra.

We have already mentioned that Sarvartha Siddhi, is a commentary on Tattvartha Sutra. This sacred book, Tattvartha Sutra or Tattvarthadhigama Sutra is as important to the Jains as the Vedas are to the Brahmins. It was composed by Shri Umasvami, who was a disciple of Bhagwan Kundakunda and who lived in the Ist Century A. D. The importance of the book can be known from the fact, that it is accepted by both the Digambaras and the Svetambaras as an authorita-

* See E P. Rice - History of the Kanarese Literature, p 24 and also J B B R. A S XVII I p 74 Siripujyapadasiso davida sangassa Karajovuttho namena Vajjanandi pahudavedi mahasattho Pancasaye chavise Vikkama rayassa maranapattasse Dakkhinamahurajado davidasangho mahamoho —Dr C. Minakshi's, Administration and Social Life under the Pallavas, p 227

tive work on Jaina metaphysics and ethics Eminent scholars belonging to both the systems, have written commentaries on the work More than thirty of those commentaries are said to be extant now.

Tattvartha Sutra, which is widely known among the Jains as the Moksha Shastra, is a veritable *Vade mecum* for the pilgrim who is on the way to the Region of Eternal Bliss. The first sutra itself is in the form of an answer to the universal and eternal question, "What is the way to Liberation from births and deaths and from the miseries of mundane life ?" The opening sutra of the book says, सम्यग्दर्शन ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग.—Right Belief, Right Knowledge and Right Conduct form the path to Liberation Right belief is defined as belief in the realities (tattvas) as they are, and the tattvas are Jiva, Ajiva, Asrava, Bandha, Samvara, Nirjara, and Moksha. These tattvas form the subject matter of the book which consists of ten chapters and 357 sutras on the whole. Let us study the Tattvas briefly

Jiva (soul)

Jiva or soul is the central theme in the Jaina system. It has the characteristic of consciousness manifesting through knowledge and perception There are infinite souls in the universe. They were not created by any one at any time They are existing from eter

nity and will continue to exist for ever They are all potentially divine possessing the qualities of infinite knowledge, infinite perception, infinite bliss and infinite power But because of their association with karmic matter from the beginningless time, their real qualities are not manifest, and they have to wander in Samsara (worldly existence) undergoing various births as human, sub-human, hellish and celestial beings, and experiencing different degrees of pleasure and pain. According to their Karmas, the souls are born as beings with one, two, three, four or five senses and as beings with five senses and mind and take various kinds of bodies. All good and bad experiences of a living being are due to its own karmas Every thought it thinks, every word it speaks and every action it does, brings its inevitable result When a soul becomes free from all karmas, it becomes liberated and attains Godhood

Is there a soul ? If the answer is in the affirmative. what is the proof ? asks the Scientist After elaborate investigations for years together, the scientists have come to the conclusion that the conscious element in man may be identified with what is termed as soul Prof. S. H Hodgson, * has under the following heads, established the grounds for maintaining the existence

* See pp 155, Time and Space

of an immaterial substance as the supporter of consciousness.

I. the total difference in kind between consciousness and every other affection, or quality or mode of existence, in objects.

2 the unity or one-ness in every moment of consciousness, no matter how multiform the objects of that moment of consciousness may be or whether they are a combination of presentations or representations or of the two together.

3 the unity or oneness of the individual consciousness throughout life, whereas the body of the individual has completely changed, that is to say, the sense of individual personality.

4. the sense of effort or volition known as the will

5. the sense of freedom or liberty of the Will

But the materialist denies the permanence of consciousness as a separate entity or soul. We can only tell him that in all philosophical search after truth, we have to take the existence of the 'Knower' 'or thinker for granted, for it is not possible to go a step forward without accepting this self-evident truth. If there is no 'thinker' or 'Knower', then who is it that thinks or knows ? As Shri Shankaracharya says:-"The self is not contingent in the case of any person, for it is self-

evident The self is not established by the proofs of the existence of self. Nor is it possible to deny such a reality, for it is the very essence of him who would deny it"

Before trying to know anything one should first believe in one's own existence. Cogito, ergo sum-"I think, therefore I am", declared Descartes "I am, therefore, I think", said Max muller. One cannot think unless one has existence. The question, 'do I exist ?' does not arise, for it is against sane reasoning to ask for proof of that which has been accepted as a postulate and which is a selfevident truth

Ajiva (non soul)

Ajiva or non-sentient substances are Pudgala (matter), Dharma (the medium of motion), Adharma (the medium of rest) Akasha (Space) and Kala (Time) These are also uncreated and eternal Of these, Pudgala or matter alone has touch, taste, smell and colour Dharma helps the movement of souls and matter. Adharma helps souls and matter to rest. Akasha gives room to the other dravyas and Kala is the cause of changes in things. Dharma, Adharma and Akasha are one substance each and are indivisible wholes They are not capable of moving from place to place The ether of Science may by compared to the Dharma Dravya, since it is also non-material, non discrete,

continuous, co extensive with space, indivisible and is the necessary medium for motion while it does not itself move.

"The nearest approach to the idea of the medium of rest is the *field concept* gradually being developed by Einstein and others in the name of the Unified Field Theory of gravitation and electromagnetism. This field is in fact the medium through which the binding forces of gravitation and electromagnetism operate and keep the microscopic as well as macroscopic worlds together." (Cosmology Old and New by Prof G R. Jain pp. 43-44.)

Space and Time are also recognised as realities by the modern scientists "According to Einstein, a rail road track is a one dimensional space continuum The surface of the sea is a two-dimensional continuum and the coordinate points by which a sailor fixes his position in his two dimensional continuum are latitude and longitude. An air-plane pilot guides his plane through a three dimensional continuum, hence he has to consider not only longitude and latitude, but also his height above the ground. To describe any physical event involving motion, however, it is not enough simply to indicate its position in space. It is necessary to state also how the position changes in time. So time is the fourth dimension" (Lincoln Barnett on Einstein's Conception of Time, Space and Mass)

As soul is the subject of Psychogeny, matter is the subject of Science. The Jaina works have dealt with matter, its qualities and functions on an elaborate scale A student of science, if he reads the Jaina treatment of matter, will be surprised to find many corresponding ideas The indestructibility of matter, the conception of atoms and molecules, and the view that heat, light, shade sound etc are modifications of matter, are some of the notions that are common to Jainism and Science There can be no energy apart from matter. According to Dr Einstein, the greatest living scientist, "matter is energy and energy is matter, and the distinction is simply one of temporary state. Matter and energy are interchangeable'

The entire universe consists of the six substances, soul, matter, dharma, adharma space and time, which are called *Dravyas* Dravya is defined as that which has permanent substantiality manifesting through change. It has the triple characteristics of *utpada* (origin), *vyaya* (decay) and *dhrauya* (permanency) A *dravya* has its own intrinsic qualities e.g gold has the qualities of malleability yellow colour and brightness. It may be found as a piece of metal or as an ornament. This mode in which it is found is called its *paryaya* The dravya is permanent but its paryayas have origin and decay As Sir Oliver Lodge observes:–' We may all fairly agree, I think, that whatever really and funda

mentally exists, so far as bare existence is concerned, be independent of time It may go through many changes and thus have a history; that is to say, must have definite time relations, so far as its changes are concerned; but it can hardly be thought of as either going out of existence, or as coming into existence, at any given period, though it may completely change its form and accidents, everything basal must have a past and a future of some kind or other, though any special concatenation or arrangement may have a date of origin and of destruction.' (Life and Matter .

The Universe which is composed of the six dravyas is also eternal, undergoing only modifications Where there is land today, there may be water tomorrow Mountains may sink down and valleys may swell up into hills and mountains. At the end of every kalpa of time counted in millions and millions of years) there occur a huge cataclysm which lasts for several days and then the process of evolution begins again One Utsarpini (the long period in millions of years when the age, strength, stature, prosperity etc of living beings go on increasing) and one Avasarpini (the long period in millions of years when the age etc of living beings go on decreasing) form one Kalpa The cataclysm or pralaya takes place in every Kalpantakala (at the end of the period of Kalpa). This is the view of Jainism The notion of the scientist is

expressed by Prof. Haeckel in the following words:

"It has recently been strongly confirmed and enlarged by theory that this cosmogonic process did not simply take place once, but is periodically repeated, while new cosmic bodies arise and develop out of rotating masses of nebula in some parts of the Universe, in other parts old, extinct, frigid suns come into collision and are once more reduced by the heat generated, to the condition of nebulae.

"To the brilliant progress of modern geology we owe three extremely important results of general import. In the first place, it has excluded from the story of the earth all question of miracle, all question of supernatural agencies, in the building of the mountains and the shaping of the continents. In the second place, our idea of the length of the vast period of time which has been absorbed in their formation has been considerably enlarged. We now know that the huge mountains of the palaeozoic, mesozoic, and cenozoic formations have taken not thousands but millions of years in their growth. In the third place, we now know that all the countless fossils that are found in those formations are not 'sports of nature', as was believed 150 years ago, but the petrified remains of organisms that lived in earlier period of earth's history, and arose by gradual transformations from a long series of ancestors."

What is the inter relation between the six dravyas, constituting the Universe ? The soul that is found in the universe is in the embodied condition, viz, it is associated with Karmas due to its own actions Space is the theatre where the embodied Soul and matter act Time causes the changes in their actions and marks the entrance and exit of the actors Dharma and Adharma help the movement and the resting of the actors in the Cosmic Drama

Before we pass on to the next item, we have to study one more point regarding the dravyas Of the six dravyas, Soul alone is sentient and the other five are non sentient Time is not an *astikaya* (substance having extensive magnitude) while the other five are astikayas Time is only mono-dimensional while the others are multi-dimensional Time has *urdhva-prachaya,* whereas the other dravyas have *Tiryak prachaya.*

What is Karma ?

The Jaina conception of Karma is a distinct contribution to Indian metaphysics Karma is defined as very minute particles of matter having the peculiar characteristic of being attracted by souls. These are called Karmic varganas or Karma prayogya pudgala, existing throughout the world-space, which contains jivas or souls also. The souls and the Karmic particles

co-exist and because of contiguity they are brought together The soul which is in association with Karma from time immemorial has different emotional qualities such as anger, pride, aversion etc. When the soul is in such emotional states, due to its own psychic nature, a peculiar sort of adhesive quality is formed in the soul and the Karmic particles that are adjacent get attached to the soul. According to the different emotions in the soul, the Karmic particles form themselves into different kinds of karmas. They are mainly of eight kinds.

1 Jnanavaraniya (Karma which obscures the Knowledge of the soul).

2 Darsanavaraniya (that which obscures the perception of the soul)

3. Vedaniya (that which makes a soul, experience pleasure or pain)

4. Mohaniya (that which deludes a soul from having right perception or following right conduct)

5. Ayu (that which determines the period during which a soul should live as a hellish, sub human, human or celestial being).

6 Nama (that which builds up the body, limbs etc for the soul).

7. Gotra (that which makes a soul to be born in a high or low social status)

8 Antarāya (that which prevents a soul from using its powers or efforts)

These main Karmas have 5,9,2,28,4,93,2, and 5 subdivisions respectively altogether making 148 karmic prakritities Of the eight main kinds, the first, the second, the fourth and the eighth are called *ghati karmas,* which obstruct the natural and essential qualities of the soul whereas the remaining four kinds of kàrmas are said to be *aghati* Karmas as they do not interfere with those qualities (For details see Notes pp. 81 to 89) These karmas, Jnanavaraniya etc combine together and form what is called the Karmana sharira for the soul This karmic body continues to exist with the soul, accompanying it from birth to birth in its mundane wandering, and giving it different degrees of pleasure or pain till the time of its (soul's) attaining salvation

In the words of C.R Jain, a distinguished thinker and writer of modern times, "The necessity for the existence of the *karmana sharira* would also become clear by taking into consideration the effect its absence would have on the soul of a dead man, i. e, a disembodied spirit. Obviously the absence of all kinds of limiting and crippling influences would at once enable such a disembodied soul to manifest its natural perfection in the fullest degree, making it the equal of Gods and the enjoyer of the supreme status of *Paramatman* (Godhood) at a stroke

Death, then, instead of being the dreaded foe, as it is considered now, would be the greatest benefactor of all kinds of living beings, and the attainment of supreme bliss, to say nothing of omniscience, omnipotence, and all those other divine qualities and powers which men associate with their gods, would be possible with the greatest ease, not only to every virtuous *jiva*, but to every rogue rascal, and sinner as well. Even the act of murdering a fellow-being would have to be regarded as a highly meritorious deed, and suicide acclaimed as the shortest cut to the heaven of the highest divinity Dogs and cats and the whole host of creeping things and the like would also, on such a supposition, find their differences of development abolished at a stroke. The path of salvation, too, would no longer consist in Right Faith, Right Knowledge and Right Conduct, but would lie on the point of the butcher's knife, or through the friendly grave of a cannibal's stomach."

"The absurdity of the proposition need not be dilated upon any further, it is a sufficient refutation of the notion that death effects a complete severance between spirit and matter, and shows that the *Karmana sharira* never leaves the soul till perfection is attained The question, when was the *Karmana sharira* formed for the first time ? does not arise, it could only arise on the supposition that a perfectly pure spirit had

descended or condescended to enter into bondage, but this has been already seen to be an un-entertainable hypothesis. It follows from this that all the souls now involved in bondage-and their number is infinite-have always been in an impure and imperfect state There is nothing surprising in this conclusion, for just as gold is found in a mine in an impure condition without anyone having ever deposited the pure metal there, so are souls to be taken as having existed in a condition of impurity from all eternity" (The Practical Path)

The *sharira nama karma* builds up five kinds of bodies for the soul (i) audarika, the outer physical body of human and sub-human beings, (ii) vaikriyaka, the outer body of hellish and celestial beings, which can be transformed into any shape or size according to the will of its possessor, (iii) aharaka, an invisible spiritual body of miainture human form emanating from the head of an advanced saint to visit the Omniscient Teacher, in any distant region, (iv) taijasa, body made of electric or magnetic particles of matter and (iv) Karmana, body made of karmic varganas forming different kinds of karmas. Of these, five bodies, taijasa and Karmana are always found together intermixed with the soul from time immemorial. They are always with the soul througout its mundane career. Of course the subtle particles composing them may

change from time to time. Old particles may fall off and new particles may take their place. But the taijasa and the karmana bodies never leave the soul, till they are destroyed by the soul by severe penance and by pure Contemplation of the Self.

Asrava (Inflow)

The mundane soul, by its activity of mind, speech and body due to the passions of anger, pride, deceit and greed, attract karmic prakrities, which flow into the soul and bind it. Good thought, speech and action bring in good karmas while bad thoughts etc cause bad karmas to come in. (see pp. 50 to 63 of the Notes)

Bandha (Bondage)

It is said that wrong belief, vowlessness, careless ness, passions and activities of mind, speech and body are the causes of bondage. This bondage is of four kinds according to 1 the nature of karmic matter, 2. duration of the attachment of karmic matter, 3. the degree of intensity and 4. the quantity of karmic molecules entering into fusion with the soul. (see pp. 79 to 90 of the Notes).

Samvara (Stoppage of Asrava).

The soul is already in bondage with the karmas If it aspires for liberation, it should first of all stop

the coming in of further karmas. This is called Samvara and it can be achieved by the practice of control, carefulness, religious observances, meditation, undergoing sufferings and conduct. (see Notes pp. 91 to95)

Nirjara (removal of karmic matter).

After having stopped the coming in of fresh karmic particles of matter into the soul, the aspirant should remove the karmas that are in the soul by Tapasya or penance He should give up all external and internal possessions and perform external and internal austerities as enjoined in the Shastras. As he rises up in the stages of spiritual development, (Gunasthanas) he will find that the karmic particles fall off from his soul. (see pp. 95 to 104 of the Notes)

Moksha (Liberation)

When the Mohaniya, Jnana-varaniya, Darshanavaraniya and Antaraya Karmas are destroyed, the soul attains omniscient knowledge It begins to enjoy the quaternary of infinite knowledge, infinite perception, infinite bliss, and infinite power. By the destruction of Vedaniya, Nama, Gotra and Ayu karmas, the soul acquires respectively the qualities of avyavadatva, (undisturbedness), avaghahanatva (interpenetrability), agurulaghutva (stationariness), and atisukshmatva (extreme fineness) and rises up to the summit of the universe and resides there experiencing supreme bliss.

Why should the liberated soul go up ? It goes up because of

1 the instinct produced in the soul, by its previous activity directed towards the attainment of Liberation, in the same way as a potter's wheel, which once set in motion goes on circling even when the potter's hand and stick are not at work.

2 the non-existence of the company of karmas which kept it down, like an empty gourd coated with clay and kept underneath water, bobs up to the surface when the clay is washed off.

3. the bondage being broken the soul goes up like the castor-bean which shoots up as soon as the shell covering it breaks up in the sun.

4 it being the soul's nature to go upwards, in the same way as the flames of fire rise up.

The Soul of Man.

Although all the lives or jivas or souls are essentially equal and sacred, the soul of man is considered to be the most sacred and valuable for the following reasons

1. Man is regarded by all the great religions as the nearest approach to God, Supreme Being or Paramatma. Such declarations as, "That thou art", "I am he who is", of the ancient Hindu rishis, "Ahmi" (I am),

of the Zoroastrian faith, Christ's assertion, "Behold the kingdom of God is within you", and Mohamad's saying "He who knows his own self, knoweth God", confirm the above view Poets and philosophers have described man as, "an image of God" and as, "the Breath of Heaven". Sir Oliver Lodge expresses the same view, when he says, "We are still far below the ideal, we are an unfinished article". (Making of Man) Man can realise full divinity by his own exertions.

2. Among the living beings, man is at the topmost rung of the ladder of evolution He has the five senses and mind fully developed He has got the capacity to discriminate between the good and the bad, the beneficial and the harmful and between the virtuous and the vicious. The opportunity of selecting the right path for his spiritual improvement is given to him and he can choose it if he likes

3. Birth as a human being is very difficult to acquire. It is almost an impossible thing to get The rarity of a soul getting human form is illustrated as follows Suppose the wooden peg of an yoke is thrown in the southern ocean and the yoke itself is cast in the northern ocean and allowed to float. Is it easy for them to come together at any time, and for the peg to get itself inserted into the hole in the yoke? It is

almost impossible. Such is the difficulty for a soul to be born as a human being. Therefore human birth is a rarity to attain and hence very valuable and precious. It must be utilised in the best manner possible for the good of others and for the betterment of oneself When a man dies, there is no guarantee that he will be born again as a man. So, when he is alive he should live in such a way that he may have a better human birth in all respects

4. Human birth is the only birth from which salvation can be obtained. The celestial beings are too much engrossed in the enjoyment of sensual and heavenly pleasures to think of moksha. The hellish beings undergo such tortures and indescribable miseries that make them reflect upon their own griefs and pains alone. The sub-human beings are not fully developed and hence they are incapable of following the path of salvation. So man alone, as he has got freedom of will, freedom of action and capacity to choose the right way, can strive and attain liberation.

5. Man is the architect of his own life He is the doer of good and bad actions and therefore the enjoyer of the good and bad results of his own action. He is alone responsible for all the conditions of his life It is in his hands to make or mar his future

6. There is no saviour of man, besides himself.

The omniscient teachers have taught us the way. We have to study it carefully, understand it properly and follow it diligently. No amount of Belief or Know ledge alone can help us. Self exertion is also necessary. Then only the goal can be reached and the object realised.

Gunasthanas

The stages of spiritual development by which a soul gains self-realisation, are called gunasthanas in Jainism. They are fourteen in number and are as follows —

1. *Mithyatva.* A person in this stage has wrong belief only. He is ignorant of truth. Due to his past good karmas, he may entertain a desire to find out the way to escape from the miseries of mundane existence. He begins to think of the nature of the world and of his place in it. At this time the three varieties of Karmas which delude his right belief and the four intensest forms of anger, pride, deceit and greed, which delude his conduct become abated. He appears to have some faith, which is however immediately lost as soon as any of the four passions reappears in the soul.

2. *Sasadana.* Generally a person in the first stage, when he gets right belief, goes to the fourth stage or Gunasthana called *Avirata-samyagdrishti* (a right believer without vows). But due to the reappear-

ance of the passions, he may lose his faith and slip down to the first stage again. This act of falling is in the stage of sasadana (exhausted faith).

3. *Misra.* A person in this stage has samyaktva and mithyatva (right belief and wrong belief) inextricably mixed together.

4. *Āvirata-samyagdrishti* On the partial or whole subdual or destruction of the seven prakritis of karmas mentioned above, a person gets Samyag-darshana (right belief). But he is not able to practise any of the vows or vratas of laymen even. Therefore he is called (a vowless right believer) *Āvirata-samyag drishti* or *Āsamyata-samyagdrishti.*

5., *Desavirata.* A person in this stage follows all the vows in a partial way The eleven *pratimas* (stages) of laymen belong to this Gunasthana.

i *Darshana-pratima* A layman in this stage worships the true God, i. e, (Tirthamkara), Preceptor (Guru), and Scripture (shastra) and avoids gambling meat-eating, drinking (liqueurs), adultery, hunting, thieving and debauchery.

ii *Vrata* He observes without defects the five anu-vratas, the three guna-vratas and the four siksha-vratas. He refrains from destroying lives, from stealing, form unchastity and limits his possessions for life. He takes a life-long as well as a daily vow to go in certain

directions and to certain distances only and avoids useless talk, act or thought about sinful things. He limits the articles of his diet and enjoyment, sits in meditation three times a day, fasts on certain days, and gives a portion of his food to an ascetic or a deserving person

iii *Samayika* He meditates regularly for not less than 48 minutes in the morning, mid-day and evening.

iv *Proshadopavasa* He observes fast for four days in a month on the 8th and 14th day of every fortnight

v *Sachittatyaga* He gives up taking uncooked vegetables and unboiled water.

vi *Ratri-bhukta-tyaga* He refrains from taking food after sunset to avoid destruction of minute lives.

vii *Brahmacharya* He observes sexual purity by keeping away even from his own wife.

viii *Ārambha-tyaga* He gives up all kinds of trades and occupations

ix *Parigraha-tyaga* He gives up all his possessions, keeping for himself a few very essential things, such as a few clothes, utensils, books etc

x. *Ānumati tyaga.* He does not advise any one on any worldly affair.

xi. *Uddishta-tyaga.* He abstains from taking

what is specially prepared for him.

6. *Pramatta Virata.* A person in this stage, not being free from tempting desires and impulses, is unable to follow the vows perfectly. There is carelessness and slackness in Concentration. This is the first stage in the life of a *muni* (naked saint).

7. *Apramatta Virata* There is no *pramada* or negligence, in this stage. The muni observes the vows perfectly and gains spiritual strength. Manah-paryaya Jnana (telepathic knowledge) is acquired only in this stage From this stage onwards there are two ladders leading to perfection. One is called *Kshapaka Sreni* the ladder or path in which the karmas are annihilated, and the other is *Upasama Sreni*, the ladder or path in which the karmas are subdued.

8. *Apurva Karana.* The conduct of the saint being perfect, so far as the obervance of the vows is concerned he gains the capacity for Sukla Dhyana (Pure concentration) This is a unique psychic force never before experienced by the self. Hence it is called *apurva karana*, new thought-activity. This stage is in both the ladders of development, Kshapaka-sreni and Upasama-sreni

9 *Anivritti karana* In this stage, the muni, with the help of Sukla Dhyana destroys the grosser desires. This stage is also represented in both the paths

10. *Sukshma-samparaya* All the passions are either destroyed or suppressed except very slight greed (*sanjvalana lobha*) Both the *srenis* contain this stage

11. *Upasantamoha* In this stage the *mohaniya karmas* are suppressd and spiritual peace is secured But as this peace is the result of suppression, it may not be quite secure. If the spiritual harmony is disturbed, the soul may have the misfortune of slipping down to the Apramatta Gunasthana from which the two paths started.

12 *Kshina-moha* A saint in this stage has come up from the 10th stage directly, without passing through the 11th stage. The great achievement in this stage is the complete destruction of mohaniya karmas. It was pointed out that the path bifurcates at the end of the seventh stage, one route lying along what is known as *upasama sreni* and the other *kshapaka sreni*. The former path finds its culmination in the eleventh stage, that is the total suppression, but not destruction of mohniaya karmas; but the other, which is trodden by those who have the strength to destroy the karmas, once for all and for ever, is the royal road to Nirvana. Those who follow it pass directly from the tenth to the twelfth stage and acquire omniscience as the reward of this firm and severe asceticism. The

saint who reaches the *upasanta moha* stage falls down to a lower one and keeps on travelling upwards and downwards till he is able to climb up the more difficult ladder of *Kshapaka Sreni*.

13 *Sayoga Kevali* Having destroyed the Jnanavaraniya, Darshana-varaniya and Antaraya karmas, the saint in this stage obtains kevala-Jnana (omniscience). But he has the activities of mind, speech and body. Therefore he is called Sayoga (sa-with, yoga-activity) Kevali.

14 *Ayoga Kevali* The remaining karmas are destroyed in this stage and the saint becomes free from all activities of mind, speech and body (ayoga) and attains Siddhahood (Godhood)

The Jiva or soul is associated with karmas from eternity and due to that association, it takes various kinds of births undergoing different degrees of pleasure or pain It can escape from transmigration (births and deaths, realise its divinity and the natural qualities of infinite knowledge and infinite bliss only by its own exertion. To begin with it should have right faith in the true nature of the tattvas, and correct knowledge of the things. And then it should diligently follow the rules of conduct laid down for laymen and for ascetics.

Karmas bind a soul on account of its wrong belief, vowlessness, passions and yoga (activity of mind,

speech and body ¹. In the first three Gunasthanas, there is bondage of karmas due to all the three reasons

A person who is free from wrong belief and who has right belief will be found in the 4th Gunasthana (avirata-samyagdr shti), the stage in which the person has right belief but is not following any of the vows. In this gunasthana all the causes excepting wrong belief bind karmas

In the 5th and 6th (Desavirata and Pramatta-virata) gunasthanas, there is bondage of karmas due to carelessness, passions and yoga

In the 7th, 8th, 9th and 10th gunasthanas (Apramatta, Apurva karana, Anivritti karana, and Sukshma samparaya) only passions and yoga act as causes of bondage. In the 11th, 12th and 13th gunasthanas, there is yoga alone In the 14th i e the last gunasthana even yoga is absent and the soul attains emancipation.

Karmas can be destroyed only by an ascetic devoting his entire time to the practice of internal and external austerities without faults. The most powerful weapon for the destruction of karmas is Sukla Dhyana (Pure concentration).

A person in the first three gunasthanas has no right belief. He who is in the fourth has right belief but does not practise any of the vows. One who is in the fifth, observes the vows enjoined for the eleven stages of laymen. A person in the sixth gunasthana

(Pramatta) is a muni, homeless saint. In the seventh gunasthana (Apramatta), the seven karmic prakrities 15 to 21 are completely destroyed. In the eigth gunasthana (Apurvakarana), the remaining karmas are rudely shaken. The saint in the next gunasthana, ninth, (Anivritti karana), with the help of Sukla Dhyana, destroys the karmic prakritis numbered 11, 13, 14, 22 to 32, 34 to 44, 47, 48, 51 to 54, 107, 108, 114, 115, 120, 122, 129, 148 The ascetic in the 10th gunasthana, Sukshma samparaya, destroys the slightest degree of greed(No 33). In the eleventh gunasthana, there is no destruction of karmas. But when the muni goes to the 12th gunasthana, he is able to destroy 16 prakritis, numbered 1 to 10, 12, and 142 to 146 and attains infinite knowledge, infinite perception, infinite bliss and infinite power The next stage, 13th gunasthana makes the soul, a Sayoga Kevali, an omniscient being with the activity of mind, speech and body. If the saint is a Tirthamkara, He preaches the way of Salvation to all the living beings In the 14th gunasthana, Ayoga kevali, the soul, after destroying the karmas numbered 45, 46, 49, 50, 55 to 106, 109 to 113, 116 to 119, 121, 123 to 128, 130 to 141 and 147 goes up to the top of the Universe and resides in Siddha Sila as Pure Spirit enjoying eternal bliss

Jainam Jayatu shasanam.

* ॐ *

सर्वार्थसिद्धिः

(संक्षिप्ता)

प्रथमोऽध्यायः

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम्,
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ।

कश्चिद्भव्य प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे कचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये सन्निपण्णं मूर्त्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुन प्रत्याह—किं स्वरूपोऽसौ मोक्षः । कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति ॥ तस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् प्रवादिनस्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिरन्यथा परिकल्पयन्ति 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति' तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् खरविषाणवत् ॥ बुध्यादिवैशेषिकगुणोच्छेदः पुरुषस्य

मोक्ष इति च। तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षणशून्यस्यस्याप्रमाणतृत्वात्॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च। तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता इत्येवमादि॥ तत्प्राप्त्युपाय प्रत्यपि ते विसंवदन्ते– 'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्ति, श्रद्धानमात्रदेव वा ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति' च। व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत्॥ एवं व्यस्त ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति। किं तर्हि? तत्त्रितयं समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः॥ १॥

पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धानसंग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम्। येन येन प्रकारेण जीवादय पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगम' सम्यग्ज्ञानम्। अनध्यवसायसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम्। ससारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवत. कर्मादाननिमित्तक्रियोपरम. सम्यक्चारित्रम्। अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम्॥ स्वयं पश्यति दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिमात्रं वा दर्शनम्॥ जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानम्॥ चरति चर्यतेऽनेन चरणमात्रं वा चारित्रम्॥ नन्वेवं स एव कर्त्ता स एव करणमित्यायातम्। तच्च विरुद्धम्। सत्य, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षाया तथाऽभिधानात्। यथाऽग्निर्दहतीन्धनं दाहपरिणामेन॥ उक्त' कर्त्रादिभि. साधनभाव. पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्व प्रत्यनेकान्तोपपत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते। अग्नौ दहनादिक्रियायाः कर्त्रादिसाधनभाववत्॥

तत्रादावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २ ॥

तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्य कस्य? योऽर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥ अर्यते इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः। तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः ॥ अथवा भावेन भाववतोऽभिधानं, तदव्यतिरेकात्। तत्त्वमेवार्थस्तत्त्वार्थः। तत्त्वार्थस्य श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं, सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम्। तत्त्वार्थश्च वक्ष्यमाणो जीवादिः ॥ तद् द्विविधं, सरागवीतरागविषयभेदात् ॥ प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याद्यभिव्यक्तिलक्षणं प्रथमम्। आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥

अथैतत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

अत्राह—निसर्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगमः स्याद्वा न वा? यद्यस्ति तदपि अधिगमजमेव, नार्थान्तरम्। अथ नास्ति, कथमनवबुद्धतत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति? नैष दोषः। उभयत्र सम्यग्दर्शने अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा। तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम्। यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं स्यात् तदुत्तरम्। इत्यनयोर्भेदः।

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्। अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह—

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तत्र चेतनालक्षणो जीवः। सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा भिद्यते। तद्विपर्ययलक्षणोऽजीव.। शुभाशुभकर्मागमद्वाररूप आस्रव'। आत्म-कर्मणोरन्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशात्मको बन्ध। आस्रवनिरोधलक्षण. संवर'। एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा। कृत्स्नकर्मविप्रयोगलक्षणो मोक्षः ॥

एवमेषामुद्दिष्टानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीना च संव्यवहा-रविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषाकारान्नियुज्यमानं संज्ञा-कर्म नाम। काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना। गुणैर्द्रोष्यते गुणान्द्रोष्यतीति वा द्रव्यम्। वर्तमानतत्पर्या-योपलक्षितं द्रव्यं भाव.॥ स (न्यास) किमर्थ ? अप्रकृतनिराक-रणाय प्रकृतनिरूपणाय च। निक्षेपविधिना नामशब्दार्थ. प्रस्तीर्यते ॥

एवं नामादिभिः प्रस्तीर्णानामधिकृतानां तत्त्वाधिगम कुत ? इत्यत इदमुच्यते—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

नामादिनिक्षपविधिनोपक्षिप्तानां जीवादीनां तत्त्वं प्रमाणेभ्यो नयैश्चाधि॰ म्यते।' तत्र प्रमाणं द्विविधं, स्वार्थं परार्थं च। तत्र स्वार्थ प्रम ण श्रुतवर्ज्यम्। श्रुत पुनः स्वार्थं भवति परार्थं च ॥ ज्ञानात्मक

स्वार्थं वचनात्मकं परार्थम् ॥ तद्विकल्पा नयाः ॥ अत्राह—नयशब्दस्य अल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपात प्राप्नोति ? नैष दोषः । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं न सर्वतो बलीयः । कुतोऽभ्यर्हितत्वम् ? नयप्ररूपणप्रभवयोनित्वात् ॥ एवं ह्युक्तं, प्रगृह्य प्रमाणतः परिणतिविशेषादर्थावधारणं नय इति । सकलविषयत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ तथा चोक्तं । "सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति" ॥ नयो द्विविधः । द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । पर्यायार्थिकनयेन पर्यायतत्त्वमधिगन्तव्यम् । इतरेषां नामस्थापनाद्रव्याणां द्रव्यार्थिकनयेन, सामान्यात्मकत्वात् ॥ द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ द्रव्यार्थिकः । पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ पर्यायार्थिकः ॥ तत्सर्वं समुदितं प्रमाणेनाधिगन्तव्यम् ।

एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायान्तरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

निर्देशः स्वरूपाभिधानम् । स्वामित्वमाधिपत्यम् । साधनमुत्पत्तिनिमित्तम् । अधिकरणमधिष्ठानम् । स्थितिः कालपरिच्छेदः । विधानं प्रकारः ॥

किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उत अन्योऽप्यधिगमोपायोऽस्तीति परिपृष्टोऽस्तीत्याह—

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

सदित्यस्तित्वनिर्देशः । प्रशंसादिषु वर्तमानो नेह गृह्यते ।

सङ्ख्या भेदगणना। क्षेत्रं निवासोवर्तमानकालविषय.। तदेव स्पर्शनं त्रिकालगोचरम्। कालो द्विविध. मुख्यो व्यावहारिकश्च। तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते। अन्तरं विरहकाल.। भाव. औपशमिकादिलक्षण। अल्पबहुत्वमन्योऽन्यापेक्षया विशेषप्रतिपत्ति.॥ एतैश्च सम्यग्दर्शनादीना जीवादीना चाधिगमो वेदितव्य॥

एवं सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टा.। तत्सम्बन्धेन च जीवादीना सञ्ज्ञापरिणामादि निर्दिष्टम्। तदनन्तरं सम्यग्ज्ञान विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम्॥ ९॥

इन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते अनया मनुते मननमात्रं वा मति। तदावरणक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं श्रूयते अनेनेति तत् शृणोति श्रवणमात्रं वा श्रुतम्। अवागूधानादवच्छिन्नविषयाद्वा अवधि॥ परकीयमनोगतोऽर्थो मन इत्युच्यते साहचर्यात्तस्य पर्ययणं परिगमनं मन पर्यय। वाह्येनाभ्यन्तरेण च तपसा यदर्थमर्थिनो मार्गं केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम्। असहायमिति वा॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तम्। प्रमाण च केषाञ्चित् ज्ञानमभिमतम्। केषाञ्चित् सन्निकर्ष। केषाञ्चिदिन्द्रियमिति। अतोऽधिकृतानामेव मत्यादीना प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे॥ १०॥

तद्वचनं किमर्थं? प्रमाणान्तरपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थम्। सन्निकर्षं प्रमाणमिन्द्रियं प्रमाणमिति केचित्कल्पयन्ति तन्निवृत्त्यर्थं तदित्युच्यते।

नदेव मत्यादि प्रमाण नान्यदिति ॥ अथ सन्निकर्षप्रमाणे सति इन्द्रिये वा को दोष ? यदि सन्निकर्ष प्रमाणं, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामर्थानामग्रहणप्रसङ्ग. । नहि ते इन्द्रियै. सन्निकृष्यन्ते । अत. सर्वज्ञत्वाभाव स्यात् ॥ इन्द्रियमपि यदि प्रमाणं, स एव दोष । अल्पविषयत्वात् चक्षुरादीना । ज्ञेयस्य चापरिमाणत्वात् । सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसो प्राप्यकारित्वाभावात् । अप्राप्यकारित्वं च उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ यदि ज्ञानं प्रमाण फलाभावः । अधिगमो हि फलमिष्टं न भावान्तरम् । स चेत्प्रमाण न तस्यान्यत्फलं भवितुमर्हति । फलवता च प्रमाणेन भवितव्यम् ॥ सन्निकर्षे इन्द्रिये वा प्रमाणे सति, अधिगम फलमर्थान्तरभूत युज्यते इति तदयुक्तम् ॥ यदि सन्निकर्ष प्रमाण, अर्थाधिगम. फलं, तस्य द्विष्ठत्वात्तत्फलेनाधिगमेनापि द्विष्ठेन भवितव्यमिति अर्थादीनामप्यधिगम. प्राप्नोति । आत्मनश्चेतनत्वात्तत्रैव समवाय इति चेन्न । ज्ञस्वभावाभावे सर्वेषामचेतनत्वात् । ज्ञस्वभावाभ्युपगमेवा आत्मन, स्वमतविरोध स्यात् ॥ ननु चोक्तं, ज्ञाने प्रमाणे सति फलाभाव इति । नैष दोषः । अर्थाधिगमे प्रीतिदर्शनात् । ज्ञस्वभावस्यात्मन कर्ममलीमसस्य करणालम्बनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते । सा फलमित्युच्यते । उपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलम् ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा । अन्धकारकल्पाज्ञानाभाव अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ॥ प्रमिणोति प्रमीयतेऽनेन प्रमितिमात्र वा प्रमाणम् । किमनेन प्रमीयते ? जीवादिरर्थ ॥ यदि जीवादेरधिगमे प्रमाण, प्रमाणाधिगमे अन्यत्प्रमाणं परिकल्पयितव्यम् । तथा सत्यनवस्था । नानवस्था प्रदीपवत् ॥ यथा घटादीना प्रकाशने प्रदीपो हेतु, तत्स्वरूपप्रकाशनेऽपि स एव, न प्रकाशान्तरमस्य मृग्य,

तथा प्रमाणमपीति अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् ॥ प्रमेयवत्प्रमाणस्य प्रमाणान्तरपरिकल्पनाया स्वाधिगमाभावात् स्मृत्यभावः । तदभावाद्व्यवहारलोपः स्यात् ॥

उपमानार्थापत्यादीनामत्रैवान्तर्भावादुक्तस्य पञ्चविधस्य ज्ञानस्य प्रमाणद्वयान्तःपातित्वे प्रतिपादिते प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणद्वयकल्पनानिवृत्त्यर्थमाह—

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आद्यं च आद्यं च आद्ये मतिश्रुते इत्यर्थः । तदुभयमपि परोक्षं प्रमाणमित्यभिसम्बध्यते ॥ कुतोऽस्य परोक्षत्वं ? परायत्तत्वात् ॥ मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते श्रुतमनिन्द्रियस्येति च । अतः पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यनिमित्तं प्रतीत्य तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्यात्मन उत्पद्यमानं मतिश्रुतं परोक्षमित्याख्यायते । अत उपमानागमादीनामत्रैवान्तर्भावः ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा । तमेव प्राप्तक्षयोपशमं प्रक्षीणावरणं वा प्रतिनियतं प्रत्यक्षम् ॥ अवधिदर्शनं केवलदर्शनमपि अक्षमेव प्रतिनियतमतस्तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति । नैष दोषः । ज्ञानमित्यनुवर्तते, तेन दर्शनस्य व्युदासः । एवमपि विभङ्गज्ञानमपि प्रतिनियतमतोऽस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति । सम्यगित्यधिकारात् ।

ततस्तन्निवृत्तिः ॥ सम्यगित्यनुवर्तते, तेन ज्ञानं विशिष्यते, ततो विभङ्गज्ञानस्य निवृत्तिः कृता। तद्धि मिथ्यादर्शनोदयाद्विपरीतार्थविषयमिति न सम्यक् ॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापारं परोक्षमित्येतदविसंवादिलक्षणमभ्युपगन्तव्यमिति । तदयुक्तम् । आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गात् ॥ यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं प्रसक्त्या आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् । नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः ॥ अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते, तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् ॥ तस्य मानसं प्रत्यक्षमिति चेत्, मनःप्रणिधानपूर्वकत्वात् ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाभाव एव ॥ आगमतस्तत्सिद्धिरिति चेन्न । तस्य आगमस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ योगिप्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानं दिव्यमप्यस्तीति चेत्, न तस्य प्रत्यक्षत्वं, इन्द्रियनिमित्ताभावात् । अक्षमक्षं प्रति यद्वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् ॥ किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा । तस्य योगिनो यज्ज्ञानं तत्प्रत्यर्थवशवर्ति स्यात् ? अनेकार्थग्राहि वा ? यदि प्रत्यर्थवशवर्ति; सर्वज्ञत्वमस्य नास्ति योगिनः, ज्ञेयस्यानन्त्यात् ॥ अथानेकार्थग्राहि, या प्रतिज्ञा "विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयम् यथा । एकमर्थं विजानाति न विज्ञानद्वयं तथा" इति सा हीयते ॥ अथवा क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति प्रतिज्ञा हीयते । अनेकक्षणवर्त्येकविज्ञानाभ्युपगमात् । अनेकार्थग्रहणं क्रमेणेति ॥ युगपदेवेति चेत्, योऽस्य जन्मक्षणः स आत्मलाभार्थ एव । लब्धात्मलाभं हि किञ्चित्स्वकार्यं प्रति व्याप्रियते, प्रदीपवदिति चेन्न । तस्याप्यनेकक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात् ॥ विकल्पातीतत्वात्तस्य शून्यताप्रसङ्गश्च ॥

अभिहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

आदौ यदुद्दिष्ट ज्ञान तस्य पर्यायशब्दा एते वेदितव्या । मतिः ज्ञानावरणक्षयोपशमान्तरङ्गनिमित्तजनितोपयोगविषयत्वात् । एतेषा श्रुतादिष्वप्रवृत्तेश्च ॥ मननं मतिः । स्मरणं स्मृतिः । सञ्ज्ञान सञ्ज्ञा । चिन्तनं चिन्ता । अभिनिबोधनमभिनिबोध । इति यथासम्भवं विग्रहान्तरं विज्ञेयम् ॥ सत्यपि प्रकृतिभेदे रूढिबललाभात् पर्यायशब्दत्वम् । यथा—इंद्र शक्र पुरन्दर इति, इन्दनादिक्रियाभेदेऽपि शचीपतेरेकस्यैव सञ्ज्ञा । समभिरूढनयापेक्षया तेपामर्थान्तरकल्पनाया मत्यादिष्वपि स क्रमो विद्यत एव । किंतु मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तोपयोग नातिवर्तत इति अयमत्रार्थो विवक्षित । इतिशब्द प्रकारार्थ एवप्रकारा अस्य पर्यायशब्दा इति । अभिधेयार्थो वा । मति स्मृति सञ्ज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येतैर्योऽर्थोऽभिधीयते स एक एव इति ॥

अथास्यात्मलाभे किं निमित्तमित्याह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

इन्दतीति इन्द्र आत्मा तस्य ज्ञस्वभावस्य तदावरणक्षयोपशमे सति स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्य यदर्थोपलब्धिनिमित्तं लिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमित्युच्यते ॥ अथवा लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम् । आत्मन सूक्ष्मस्यास्तित्वाधिगमे लिङ्गमिन्द्रियम् । यथा इह

धूमोऽग्ने ॥ यदिदं स्पर्शनादिकरणं नामेति कर्तर्यात्मनि भवितुम-
र्हतीति ज्ञातुरस्तित्वं गम्यते ॥ अथवा इन्द्र इति नामकर्मोच्यते । तेन
सृष्टमिन्द्रियमिति । तत्स्पर्शनादि उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ अनिन्द्रियं मनः
अन्तःकरणमित्यनर्थान्तरम् ॥ कथं पुनरिन्द्रियप्रतिषेधेन इन्द्रलिङ्गे एव
मनसि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः ? । ईषदर्थस्य नञः प्रयोगात् ।
ईषदिन्द्रियमनिन्द्रियमिति यथा अनुदरा कन्या इति ॥ कथमीषदर्थः ?
इमानीन्द्रियाणि प्रतिनियतदेशविषयाणि कालान्तरावस्थायीनि च ।
न तथा मनः इन्द्रस्य लिङ्गमपि सत्प्रतिनियतदेशविषयं कालान्तरा-
वस्थायि च । तदन्तःकरणमिति चोच्यते । गुणदोषविचारस्मरणादि-
व्यापारेषु इन्द्रियानपेक्षत्वाच्चक्षुरादिवद् बहिरनुपलब्धेश्च अन्तर्गतं
करणमित्युच्यते ॥

अत्र निर्ज्ञातोत्पत्तिनिमित्तमनिर्णीतभेदमिति तद्भेदप्रतिपत्त्य-
र्थमाह –

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषयविष-
यिसंनिपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ।
यथा—चक्षुषा शुक्लं रूपमिति ग्रहणमवग्रहः ॥ अवग्रहगृहीतेऽर्थे
तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा । यथा — शुक्लं रूपं किं बलाका पताकेति ॥
विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः । उत्पतननिपतनपक्षविक्षेपादि-
भिर्बलाकैवेयं न पताकेति ॥ अथैतस्य कालान्तरेऽविस्मरणकारणं
धारणा । यथा — सैवेयं बलाका पूर्वाह्णे यामहमद्राक्षमिति ॥ एषाम-
वग्रहादीनामुपन्यासक्रमः उत्पत्तिक्रमकृतः ॥

उक्तानामवग्रहादीनां प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयः क्रियाविशेषाः प्रकृताः। तदपेक्षोऽयं कर्मनिर्देशः। बह्वादीनां सेतराणामिति। बहुशब्दस्य संख्यावैपुल्यवाचिनो ग्रहणमविशेषात्। संख्यावाची यथा—एकः द्वौ बहव इति। वैपुल्यवाची यथा—बहुरोदनो बहुः सूपः इति। विधशब्दः प्रकारवाची। क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम्। अनिःसृतग्रहणं असकलपुद्गलोद्गमार्थम्। अनुक्तमभिप्रायेण ग्रहणम्। ध्रुवं निरन्तरं यथार्थग्रहणम्। सेतरग्रहणं प्रतिपक्षसंग्रहार्थं॥ बहूनामवग्रहः। अल्पस्यावग्रहः। बहुविधस्यावग्रहः। एकविधस्यावग्रहः। क्षिप्रमवग्रहः। चिरेणावग्रहः। अनिःसृतस्यावग्रहः। निःसृतस्यावग्रहः। अनुक्तस्यावग्रहः। उक्तस्यावग्रहः। ध्रुवस्यावग्रहः। अध्रुवस्यावग्रहश्चेति अवग्रहो द्वादशविकल्पः॥ एवमीहादयोऽपि। त एते पञ्चभिरिन्द्रियद्वारैर्मनसा च प्रत्येकं प्रादुर्भाव्यन्ते॥

यद्यवग्रहादयो बह्वादीनां कर्मणामाक्षेप्तारः, बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्येत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोऽर्थः। तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहादयो भवन्तीत्यभिसम्बन्धः क्रियते॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता बह्वादिरर्थ एव? सत्यमेव किन्तु प्रवादिपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते। केचित्प्रवादिनो मन्यन्ते रूपादयो गुणा एव इन्द्रियैः

सन्निकृष्यन्ते तेषामेव ग्रहणमिति। तदयुक्तम्। नहि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियैः सन्निकर्षमापद्यन्ते। न तर्हि इदानीमिदं रूप मया दृष्टं, गन्धो वा घ्रात इति। भवति च। कथं ? इयर्ति पर्यायांस्तैर्वाऽर्यत इत्यर्थो द्रव्यं तस्मिन्निन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तदव्यतिरेकाद्रूपादिष्वपि संव्यवहारो युज्यते॥

किमिमे अवग्रहादय सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्तीत्यत आह॥

व्यञ्जनस्यावग्रहः॥ १८॥

व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति। किमर्थमिदं ? नियमार्थं, अवग्रह एव नेहादय इति। स तर्हि एवकारः कर्तव्यो न कर्तव्य ? सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थ इति अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति॥ ननु अवग्रहग्रहणमुभयत्र तुल्यं तत्र किं कुतोऽयं विशेष. ?॥ अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्व्यक्ताव्यक्तकृतो विशेष.। कथम् ?। अभिनवशरावार्द्रीकरणवत्। यथा जलकणद्वित्रिसिक्त शरावोऽभिनवोनार्द्रीभवति, स एव पुन.पुन. सिच्यमान. शनैस्तिम्यते, एवं श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणता. पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न व्यक्तीभवन्ति, पुनःपुनरवग्रहे सति व्यक्तीभवन्ति॥ अतो-व्यक्तग्रहणात्प्राग्व्यञ्जनावग्रहः। व्यक्तग्रहणमर्थावग्रह। ततोऽव्यक्तावग्रहणादीहादयो न भवन्ति॥

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रासम्भवस्तदर्थप्रतिषेधमाह—

)

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुत । अप्राप्यकारित्वात् ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक्कं युक्तसन्निकर्षविशेषेऽवस्थित बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षु, मनश्चाप्राप्तमतो नानयोर्व्यञ्जनावग्रहोऽस्ति ॥ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्व कथमध्यवसीयते ? । आगमतो युक्तितश्च ॥ आगमतस्तावत्—पुठ्ठं सुणोदि सद्दं अपुठ्ठं पुण पस्सदे रूवम् । फासं रसं च गन्धं वद्ध पुठ्ठं वियाणादि ॥ १ ॥ युक्तितश्च—अप्राप्यकारि चक्षु स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात् त्वगिन्द्रियवत् स्पृष्टमञ्जन गृह्णीयात् ॥ न तु गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेयम् । ततश्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रह । सर्वेषामिन्द्रियानिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति सिद्ध ॥

आह निर्दिष्ट मतिज्ञान लक्षणतो विकल्पतश्च, तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् श्रुत तस्येदानीं लक्षण विकल्पश्च वक्तव्य इत्यत आह ॥

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतशब्दोऽयं श्रवणमुपादाय व्युत्पादितोऽपि रूढिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ॥ यथा कुशलवनकर्मप्रतीत्या व्युत्पादितोऽपि कुशलशब्दो रूढिवशात्पर्यवदाते वर्तते ॥ क पुनरसौ ज्ञानविशेष इति अत आह "श्रुतं मतिपूर्वमिति" श्रुतस्य प्रमाणत्वं पूरयतीति पूर्व निमित्त कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ मतिर्निर्दिष्टा । मति पूर्वमस्य मतिपूर्वं मतिकारणमित्यर्थ ॥ यदि मतिपूर्वं श्रुतं तदपि

मत्यात्मकं प्राप्नोति कारणसदृशं हि लोके कार्यं दृष्टमिति। नैतदैकान्तिकम्। दण्डादिकारणोऽयं घटो न दण्डाद्यात्मकः। अपि च सति तस्मिन् तदभावात्, सत्यपि मतिज्ञाने बाह्यश्रुतज्ञाननिमित्तसन्निधानेऽपि प्रबलश्रुतावरणोदयस्य श्रुताभावः। श्रुतावरणक्षयोपशमप्रकर्षे तु सति श्रुतज्ञानमुत्पद्यत इति मतिज्ञानं निमित्तमात्रं ज्ञेयम्॥ आह श्रुतमनादिनिधनमिष्यते। तस्य मतिपूर्वकत्वे तदभावः। आदिमतोऽन्तवत्त्वात्। ततश्च पुरुषकृतत्वादप्रामाण्यमिति, नैष दोषः॥ द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते॥ नहि केनचित्पुरुषेण क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति। तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते॥ यथांकुरो बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति॥ न चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणम्। चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्॥ अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः? तदेतत् श्रुतं द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति॥ किंकृतोऽयं विशेषः?। वक्तृविशेषकृतः॥ त्रयो वक्तारः। सर्वज्ञतीर्थंकरः। इतरो वा श्रुतकेवली। आरातीयश्चेति॥ तत्र सर्वज्ञेन परमर्षिणा परमाचिन्त्यकेवलज्ञानविभूतिविशेषेण अर्थत आगम उद्दिष्टः। तस्य प्रत्यक्षदर्शित्वात्प्रक्षीणदोषत्वाच्च प्रामाण्यम्। तस्य साक्षाच्छिष्यैर्बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तैर्गणधरैः श्रुतकेवलिभिरनुस्मृतग्रन्थरचनमङ्गपूर्वलक्षणं तत्प्रमाणं, तत्प्रामाण्यात्॥ आरातीयैः पुनराचार्यैः कालदोषात्संक्षिप्तायुर्मतिबलशिष्यानुग्रहार्थं दशवैकालिकाद्युपनिबद्धं, तत्प्रमाणमर्थतस्तदेवेदमिति॥ क्षीरार्णवजलं घटगृहीतमिव।

व्याख्यातं परोक्षम् । प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम् तत् द्वेधा—देशप्रत्यक्षं सकलप्रत्यक्षं च ॥ देशप्रत्यक्षमवधिमनः-पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्षं केवलम् ॥ यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञानं त्रिप्रकारस्य प्रत्यक्षस्याद्यं व्याक्रियतामित्यत्रोच्यते ॥ द्विविधोऽवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्चेति तत्र भवप्रत्यय उच्यते—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते । को भवः ? । आयुर्नामकर्मोदयनिमित्त आत्मनः पर्यायो भव । प्रत्ययः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्तरम् ॥ भवः प्रत्ययोऽस्य भवप्रत्ययोऽवधिः । देवनारकाणां वेदितव्यः ॥ यद्येवं तत्र क्षयोपशमनिमित्तत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः तदाश्रयात्तत्सिद्धेः ॥ भव प्रतीत्य क्षयोपशमः सञ्जायत इति कृत्वा भव प्रधानकारणमित्युपदिश्यते ॥ यथा पतत्त्रिणो गमनमाकाशे भवनिमित्त न शिक्षागुणविशेषः, तथा देवनारकाणां व्रतनियमाद्यभावेऽपि जायत इति भवप्रत्यय इत्युच्यते ।

यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां, अथ क्षयोपशमहेतुः केषामित्यत आह ॥

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्द्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभावः क्षयः । तेषामेवानुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशमः । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः । सः शेषाणां वेदितव्यः ॥ के पुनः शेषाः ? मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च । तेष्वपि यत्र-

सामर्थ्यमस्ति तत्रैव वेदितव्य । नह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकाना च तत्सामर्थ्यमस्ति ॥ संज्ञिना पर्याप्तकाना च न सर्वेषाम् । केषा तर्हि ? । यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थं क्षयोपशम एव निमित्तं न भव इति ॥ स एषोऽवधि षड्विकल्प । कुत ? अनुगाम्यननुगामिवर्द्धमानहीयमानावस्थितानवस्थितभेदात् ॥

एवं व्याख्यातमवधिज्ञानं तदनन्तरमिदानीं मन पर्ययज्ञानं वक्तव्यं, तस्य भेदपुरःसरं लक्षणं व्याचिख्यासुरित्याह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

स एष मन पर्ययो द्विविध. ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति ॥ वीर्यान्तरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भादात्मन. परकीयमन सम्बन्धेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मनःपर्यय ॥ मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेदुक्तोत्तरं पुरस्तात् । अपेक्षाकारणं मन इति । परकीयमनसि व्यवस्थितोऽर्थः अनेन ज्ञायते इत्येतावदत्रापेक्ष्यते । तत्र ऋजुमतिर्मन पर्यय. कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्वित्रीणि भवग्रहणानि, उत्कर्षेण सप्ताष्टौ गत्यागत्यादिभि प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वं, उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहि ॥ द्वितीयःकालतो जघन्येन सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, उत्कर्षेणासंख्येयानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वं, उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥

उक्तयोरनयोः पुनरपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदावरणक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः। प्रतिपतनं प्रतिपातः, न प्रतिपात अप्रतिपातः। उपशान्तकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसंयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति। क्षीणकषायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः॥ विशुद्धिश्च अप्रतिपातश्च विशुद्ध्यप्रतिपातौ ताभ्याम्। तयोर्विशेषस्तद्विशेषः॥

अथानयोरवधिमनःपर्यययोः कुतो विशेष इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिः प्रसादः। क्षेत्रं यत्रस्थान्भावान्प्रतिपद्यते। स्वामी प्रयोक्ता विषयो ज्ञेय॥

इदानीं ज्ञानानां विषयनिबन्धः परीक्ष्यते॥ यद्येवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निबन्धः। कस्य विषयस्य। तद्विषयग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्॥ प्रकृतं विषयग्रहणं। क्व प्रकृतं? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इत्यतस्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवतीति विषयस्येत्यभिसम्बध्यते॥ द्रव्येष्विति बहुवचननिर्देशः सर्वेषां जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलानां संग्रहार्थः। तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम्॥ तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमा-

स्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीति ॥

अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

विषयनिबन्ध इत्यनुवर्तते । रूपिष्वित्यनेन पुद्गलाः पुद्गलद्रव्यसम्बन्धाश्च जीवाः परिगृह्यन्ते । रूपिष्वेवावधेर्विषयनिबन्धो नारूपेष्विति नियमः क्रियते । रूपिष्वपि भवन्न सर्वपर्यायेषु स्वयोग्येष्वेवेत्यवधारणार्थमसर्वपर्यायेष्वित्यभिसम्बध्यते ॥

अथ तदनन्तरनिर्देशभाजो मनःपर्ययस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

यदेतद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानविषयत्वेन समर्थितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रवर्तते ॥

अथान्ते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति इतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः ॥ तद्विशेषणं सर्वग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेष्विति ॥ जीवद्रव्याणि तावदनन्तानन्तानि, पुद्गलद्रव्याणि च ततोऽप्यनन्तानन्तानि अणुस्कन्धभेदेन भिन्नानि, धर्माधर्माकाशानि

त्रीणि, कालश्च संख्येयस्तेषां पर्यायाश्च त्रिकालभुव. प्रत्येकमनन्तानन्ता तेषु । द्रव्यं पर्यायजातं वा न किञ्चित्केवलज्ञानस्य विषयभावमतिक्रान्तमस्ति ॥

आह विषयनिबन्धोऽवधृतो मत्यादीनां; इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्तीत्यत उच्यते —

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एकशब्दः संख्यावाची, आदिशब्दोऽवयववचन, एक आदिर्येषां तानि इमान्येकादीनि भाज्यानि विभक्तव्यानि यौगपद्येनैकस्मिन्नात्मनि ॥ आ कुतः? आ चतुर्भ्यः ॥ तद्यथा — एकं तावत्केवलज्ञानं न तेन सहान्यानि क्षायोपशमिकानि युगपदवतिष्ठन्ते । द्वे मतिश्रुते । त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा । चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि । न पञ्च सन्ति केवलस्यासहायत्वात् ॥

यथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्ते, उतान्यथापीत्यत आह —

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ।

विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । कुतः । सम्यगधिकारात् ॥ च शब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च सम्यक्चेति ॥ कुतः पुनरेषां विपर्ययः? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् । सरजस्ककटुकालाबुगतदुग्धवत् ॥ ननु च तत्राधारदोषात् दुग्धस्य रसविपर्ययो भवति; न च तथा मत्यज्ञानादीनां विषयग्रहणे विपर्ययः ॥ तथा हि, सम्यग्दृष्टिर्यथा

चक्षुरादिभि रूपादीनुपलभते, तथा मिथ्यादृष्टिरपि मत्यज्ञानेन ।। यथा च सम्यग्दृष्टि श्रुतेन रूपादीनि जानाति निरूपयति च तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुताज्ञानेन ।। यथा चावधिज्ञानेन सम्यग्दृष्टि रूपिणोऽर्थानवगच्छति तथा मिथ्यादृष्टिर्विभङ्गज्ञानेनेति ।। अत्रोच्यते—

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ।। ३२ ।।

सद्विद्यमानमसदविद्यमानमित्यर्थ । तयोर्विशेषेण यदृच्छया उपलब्धेर्विपर्ययो भवति ।। कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते, असदपि सदिति, कदाचित्सत्सदेव, असदप्यसदेवेति, मिथ्यादर्शनोदयादध्यवस्यति ।। यथा पित्तोदयाकुलितबुद्धिर्मातरं भार्येति, भार्यामपि मातेति मन्यते । यदृच्छया मातरं मातैवेति भार्यामपि भार्यैवेति च ।। तदपि न तत्सम्यग्ज्ञानम् ।। एव मत्यादीनामपि रूपादिषु विपर्ययो वेदितव्य ।। सम्यग्दर्शन पुनस्तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानमुत्पादयति । ततस्तन्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञान भवति ।।

आह प्रमाणं द्विप्रकार वर्णितम् । प्रमाणैकदेशाश्च नयास्तदनन्तरोद्देशभाजो निर्देष्टव्या इत्यत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः ।।३३।।

एतेषा सामान्यविशेषलक्षण वक्तव्यम् । सामान्यलक्षणं तावद्वस्तुन्यनेकान्तात्मन्यविरोधेन हेत्वर्पणात्साध्यविशेषस्य याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नय. । स द्वेधा द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्चेति ।। द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गः अनुवृत्तिरित्यर्थ । तद्विषयो द्रव्यार्थिकः ।। पर्यायो विशेषोऽपवादो व्यावृत्तिरित्यर्थ । तद्विषय. पर्यायार्थिकः ।। तयोर्भेदा

नैगमादय । तेषां विशेषलक्षणमुच्यते । अनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ कञ्चित्पुरुषं परिगृहीतपरशुं गच्छन्तमवलोक्य कश्चित्पृच्छति किमर्थं भवान्गच्छतीति । स आह प्रस्थमानेतुमिति । नासौ तदा प्रस्थपर्यायः सन्निहित. । तदभिनिर्वृत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थव्यवहारः ॥ तथा एधोदकाद्याहरणे व्याप्रियमाणं कञ्चित्पृच्छति किं करोति भवानिति । स आह ओदनं पचामीति । न तदौदनपर्याय सन्निहितः । तदर्थे व्यापारे स प्रयुज्यते ॥ एवम्प्रकारो लोकसंव्यवहार. अनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रविषयो नैगमस्य गोचर. ॥ १ ॥ स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपनीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्तग्रहणात्संग्रहः ॥ सत् द्रव्यं घट इत्यादि । सदित्युक्ते सदिति वाग्विज्ञानानुप्रवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानामविशेषेण सर्वेषां संग्रह । द्रव्यमित्युक्तेऽपि द्रवति गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्युपलक्षितानां जीवाजीवतद्भेदप्रभेदानां संग्रह. । तथा घट इत्युक्तेऽपि घटबुद्ध्यभिधानानुगमलिङ्गानुमितसकलार्थसंग्रह. । एवम्प्रकारोऽन्योऽपि संग्रहनय. ॥ २ ॥ संग्रहनयाक्षिप्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहार ॥ को विधि. ? । य. संग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहार प्रवर्तत इत्ययं विधि । तद्यथा—सर्वसंग्रहेण यत्संगृहीतं तच्चानपेक्षितविशेषं नालं संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते । यत्सत्तत् द्रव्य गुणो वेति । द्रव्येणापि संग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवविशेषानपेक्षेण न शक्य. संव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवावपि संग्रहाक्षिप्तौ नालं संव्यवहारायेति प्रत्येक देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ॥ ३ ॥ ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजु-

सूत्रः । पूर्वापरास्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानकालविषयमादत्ते अतीतानागतयोर्विनष्टानुपन्नत्त्वेन व्यवहाराभावात् । तच्च वर्तमानं समयमात्रं तद्विषयपर्यायमात्रग्राह्योऽयमृजुसूत्र. ॥ ननु सव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति चेन्न, अस्य नयस्य विषयमात्रप्रदर्शन क्रियते । सर्वनयसमूहमाध्यो हि लोकसव्यवहारः ॥ ४ ॥ लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपर. शब्दनय ॥ तत्र लिङ्गव्यभिचार —पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति ॥ संख्याव्यभिचार.—जलमापो वर्षा ऋतुराम्रा वनं वरणा नगरमिति ॥ साधनव्यभिचार.—(कारकव्यभिचार.) सेना पर्वतमधिवसति ॥ पुरुषव्यभिचारः—एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति ॥ कालव्यभिचार'—विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता । भाविकृत्यमासीदिति ॥ उपग्रहव्यभिचार —सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीति ॥ एवम्प्रकारं व्यवहारनयं न्याय्यं मन्यते । अन्यार्थस्यन्यार्थेन सम्बन्धाभावात् ॥ लोकसमयविरोध इति चेत । विरुध्यताम् । तत्त्वमिह मीमांस्यते न भैषज्यमातुरेच्छानुवर्ति ॥ ५ ॥ नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ. । यतो नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढ. समभिरूढ. ॥ गौरित्ययं शब्दो वागादिषु अर्थेषु वर्तमान. पशावभिरूढ । अथवा अर्थगत्यर्थ. शब्दप्रयोगः । तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतार्थत्वात्पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः ॥ शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ. ॥ इन्दनादिन्द्र', शकनाच्छक्र, पूर्दारणात्पुरन्दर इत्येवं सर्वत्र ॥ अथवा यो यत्राभिरूढ. स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढ. । यथा क भवानास्ते । आत्मनीति । कुत. । वस्त्वन्तरे वृत्त्यभावात् ॥ यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्, ज्ञानादीना रूपादीनां चाकाशे वृत्तिः

स्यात् ॥६॥ येनात्मना भूतस्तेनैवाध्यवसाययतीति एवम्भूत ॥ स्वाभिधेयक्रियापरिणतिक्षणे एव स शब्दो युक्तो नान्यदेति । यदैवे-न्दति तदैवेन्द्रो नाभिषेचको न पूजक इति । यदैव गच्छति तदैव गौर्न स्थितो न शयित इति ॥ अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूत परि-णतस्तेनैवाध्यवसाययति । यथेन्द्राग्निज्ञानपरिणत आत्मैवेन्द्रोऽग्निश्चेति ॥ ७ ॥ उक्ता नैगमादयो नयाः उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेषा क्रम पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ॥ एवमेते नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरो-त्तरानुकूलाल्पविषया । द्रव्यस्यानन्तशक्ते. प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहुविकल्पा जायन्ते ॥ त एते गुणप्रधानतया परस्परतन्त्रा. सम्यग्द-र्शनहेतव पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तन्त्वादय इव यथोपायं विनिवे-श्यमाना पटादिसञ्ज्ञा स्वतन्त्राश्चासमर्था ॥ "तन्त्वादय इवेति विषम उपन्यास. । तन्त्वादयो निरपेक्षा अपि काञ्चिदर्थमात्रां जन-यन्ति । भवति हि कश्चित्प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थ । एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थ. । इमे पुनर्नया निरपेक्षा. सन्तो न काञ्चिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयन्तीति ॥" नैष दोष अभिहितानवबोधात् । अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं निरपेक्षेषु पटादिकार्यं नास्तीति ॥ यत्तु तेनोपदर्शित न तत्पटादिकार्यं, किं तर्हि केवलं तन्त्वादिकार्यं, तन्त्वादिकार्यमपि तन्त्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव ॥ अथ तन्त्वादिषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते । नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुद्ध्यभिधानरूपेषु कारणवशात्स-म्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणतिसद्भावात् शक्त्याऽऽत्मनाऽस्तित्वमिति साम्य-मेवोपन्यासस्य ॥

॥ इति प्रथमोऽध्याय. ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आह सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपदिष्टेषु जीवादिष्वाद्यावुपन्यस्तस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्युच्यते—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य
स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

आत्मनि कर्मणः स्वशक्तेः कारणवशादनुद्भूतिरुपशमः। यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि पङ्कस्य उपशमः॥ क्षय आत्यन्तिकी निवृत्तिः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि शुचिभाजनान्तरसंक्रान्ते पङ्कस्यात्यन्ताभावः॥ उभयात्मको मिश्रः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि कतकादिद्रव्यसम्बन्धात्पङ्कस्य क्षीणाक्षीणवृत्तिः॥ द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मणा फलप्राप्तिरुदयः॥ द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः॥ उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः। एवं क्षायिकः, क्षायोपशमिकः, औदयिकः, पारिणामिकश्च॥ त एते पञ्च भावा असाधारणा जीवस्य स्वतत्त्वमित्युच्यन्ते॥

अत्राह तस्यैकस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवन्त उताभेदा इति। अत्रोच्यते भेदवन्तः। यद्येवं, भेदा उच्यन्तामित्यत आह—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

द्वौ च नव च अष्टादश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयस्त एव भेदा, येषामिति वृत्तिर्द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति॥

यद्येवमौपशमिकस्य कौ द्वौ भेदावित्यत आह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे ॥ औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते। चारित्रमोहो द्विविधः—कषायवेदनीयो नोकषायवेदनीयश्चेति ॥ तत्र कषायवेदनीयस्य भेदा अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, दर्शनमोहस्य त्रयो भेदाः सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, सम्यङ्मिथ्यात्वमिति, आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ कृत्स्नस्य मोहनीयस्योपशमादौपशमिकं चारित्रम् ॥

यः क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तस्य भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्दः सम्यक्त्वचारित्रानुकर्षणार्थः ॥ ज्ञानावरणस्यात्यन्तक्षयात्केवलज्ञानं क्षायिकं तथा केवलदर्शनम् ॥ दानान्तरायस्यात्यन्तक्षयादनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानम् ॥ लाभान्तरायस्याशेषस्य निरासात् क्षायिको लाभः ॥ कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्यात्यन्ताभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिकः। निरवशेषस्योपभोगान्तरायस्य प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिकः। वीर्यान्तरायस्य कर्मणोऽत्यन्तक्षयादाविर्भूतमनन्तवीर्यं क्षायिकम् ॥ पूर्वोक्तानां सप्तानां प्रकृतीनामत्यन्तक्षयात्क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ चारित्रमपि तथा ॥

य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यासां ताश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेनाभिसम्बन्धाच्चतुरादिभिर्ज्ञानादीन्यभिसम्बन्ध्यन्ते । चत्वारि ज्ञानानि, त्रीण्यज्ञानानि, त्रीणि दर्शनानि, पञ्च लब्धय इति ॥

य एकविंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टस्तस्य भेदसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते ॥

गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते, तेनाभिसम्बन्धात् । गतिश्चतुर्भेदा, नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिरिति ॥ कषायश्चतुर्भेदः, क्रोधो मानो माया लोभ इति ॥ लिङ्गं त्रिभेदं, स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति ॥ मिथ्यादर्शनमेकभेदं, मिथ्यादर्शनकर्मण उदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनमौदयिकम् ॥ ज्ञानावरणकर्मण उदयात्पदार्थानवबोधो भवति तदज्ञानमौदयिकम् ॥ चारित्रमोहस्य सर्वघातिस्पर्द्धकस्योदयादसंयत औदयिकः ॥ कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्ध औदयिकः ॥ लेश्या द्विविधा, द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति ॥ जीवभावाधिकारात् द्रव्यलेश्या नाधिकृता । भावलेश्या कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते ॥ सा षड्विधा कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या, तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या चेति ॥

य पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थ-माह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति त्रयो भावा. पारिणामिका अन्यद्रव्यासाधारणा आत्मनो वेदितव्या. ॥ कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वम् । कर्मोदयोपशमक्षयक्षयोपशमानपेक्षत्वात् ॥ जीवत्वं चैतन्यमित्यर्थ' । सम्यग्दर्शनादिभावेन भविष्यतीति भव्य. । तद्विपरीतोऽभव्य । त एते त्रयो भावा जीवस्य पारिणामिका: ॥ आह औपशमिकादिभावानुपपत्तिरमूर्तत्वादात्मन । कर्मबन्धापेक्षा हि ते भावा । न चामूर्त्त' कर्मणां बन्धो युज्यत इति ॥ तन्न, अनेकान्तात् ॥ नायमेकामन्तः अमूर्त्तिरेवात्मेति । कर्मबन्धपर्यायापेक्षया तदावेशात्स्यान्मूर्त. । शुद्धस्वरूपापेक्षया स्यादमर्त ॥ यद्येवं कर्मबन्धनावेशादस्यैकत्वे सत्यविवेक. प्राप्नोति । नैष दोष. । बन्धं प्रत्येकत्वे (ऽविवेके) मत्यपि लक्षणभेदादस्य नानात्वमवसीयते ॥ उक्त च—बन्ध पडि एयत्तं लक्खणदो हवइ तस्स णाणत्तं । तह्मा अमुत्तिभावोऽणेयंतो होइ जीवस्स ॥ १ ॥ इति ॥

यद्येव तदेव लक्षणमुच्यतां, येन नानात्वमवसीयते । इत्यत आह—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोग: ॥ तेन बन्ध प्रत्येकत्वे सत्यप्यात्मा लक्ष्यते । सुवर्णरजतयोर्बन्ध प्रत्येकत्वे सत्यपि वर्णादिभेदवत् ॥

तद्भेददर्शनार्थमाह—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

स उपयोगो द्विविधः। ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेति ॥ ज्ञानोपयोगोऽष्टभेदः। दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः। तयोः कथं भेदः ?। साकारानाकारभेदात्। साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनमिति ॥ तच्छद्मस्थेषु क्रमेण वर्तते। निरावरणेषु युगपत्।

यथोक्तेन सर्वात्मसाधारणेनोपयोगेन ये उपलक्षितास्ते द्विविधा—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसरणं संसारः परिवर्तनमित्यर्थः। स एषामस्ति ते संसारिणः ॥ तत्परिवर्तनं पञ्चविधं—द्रव्यपरिवर्तनं, क्षेत्रपरिवर्तनं, कालपरिवर्तनं, भवपरिवर्तनं, भावपरिवर्तनं चेति ॥ उक्तात्पञ्चविधात्संसारान्निवृत्ता ये ते मुक्ताः ॥ संसारिणां प्रागुपादानं तत्पूर्वकत्वान्मुक्तव्यपदेशस्य ॥

य एते संसारिणस्ते द्विविधा—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

मनो द्विविधं, द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ तत्र पुद्गलविपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः ॥ वीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षया आत्मनो विशुद्धिर्भावमनः ॥

पुनरपि संसारिणां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिणो द्विविधाः । त्रसाः स्थावरा इति ॥ त्रसनामकर्मोदयवशीकृतास्त्रसाः । स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः ॥ त्रस्यन्तीति त्रसा, स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न । आगमविरोधात् ॥ आगमे हि कायानुवादेन त्रसा द्वीन्द्रियादारभ्य आ अयोगकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्वम् । कर्मोदयापेक्षमेव ॥

एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावादुल्लंघ्यानुपूर्वी स्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

एषां पृथिव्यादीनामार्षे चातुर्विध्यमुक्तम् । प्रत्येकं तत्कथमिति चेदुच्यते ॥ पृथिवी । पृथिवीकायः । पृथिवीकायिकः । पृथिवीजीव इत्यादि ॥ तत्र अचेतनावैश्रसिकपरिणामनिर्वृत्ता काठिन्यगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायनामकर्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितैवेयम् ॥ अथवा पृथिवी सामान्यमुत्तरत्रयेऽपि सद्भावात् । कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः । मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवीकायः अस्यास्तीति पृथिवीकायिकः । तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीकायनामकर्मोदयः । कार्मणकाययोगस्थो यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः ॥ उक्तं च—

पुढवी पुढवीकायो पुढवीकाइय पुढविजीवो य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो भवंतरिदो ॥ १ ॥ एवमवादिष्वपि योज्यम् ॥ एते पञ्चविधाः प्राणिनः स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? । चत्वारः ।

स्पर्शनेन्द्रियप्राणः कायबलप्राणः उच्छ्वासनिश्वासप्राणः आयुःप्राणश्चेति ॥

अथ त्रसाः के ते इत्यत्रोच्यते ॥

द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः, द्वीन्द्रियः आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादयः ॥ कति पुनरेषां प्राणाः? । द्वीन्द्रियस्य तावत् षट् प्राणाः पूर्वोक्ता एव रसनवाक्प्राणाधिकाः । त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव घ्राणप्राणाधिकाः । चतुरिन्द्रियस्याष्टौ त एव चक्षुःप्राणाधिकाः । पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंज्ञिनो नव त एव श्रोत्रप्राणाधिकाः । सञ्ज्ञिनो दश त एव मनोबलप्राणाधिकाः ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टानामनिर्ज्ञातसंख्यानामियत्तावधारणं कर्तव्यमित्यत आह ॥

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

इन्द्रियशब्दो व्याख्यातार्थः । पञ्चग्रहणमवधारणार्थं, पञ्चैव नाधिकसंख्यानीति ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागादीनामिह ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपयोगप्रकरणात् ॥ उपयोगसाधनानामिह ग्रहणं कृतं, न क्रियासाधनानामनवस्थानाच्च क्रियासाधनानामङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वर्तितानां सर्वेषामपि क्रियासाधनत्वमस्तीति न पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि ॥

तेषामन्तर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दः प्रकारवाची, द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि, द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कौ पुनस्तौ द्वौ प्रकारौ ? । द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ॥

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं (निरूपणार्थं) माह—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति निर्वृत्तिः ॥ केन निर्वर्त्यते ? । कर्मणा ॥ सा द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् ॥ उत्सेधांगुलासंख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृत्तिः । तेष्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाक्षु यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः सा बाह्या निर्वृत्तिः ॥ येन निर्वृत्तेरुपकारः क्रियते तदुपकरणम् ॥ पूर्ववत्तदपि द्विविधम् ॥ तत्राभ्यन्तरं कृष्णशुक्लमण्डलम् । बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि ॥ एवं शेषेष्विन्द्रियेषु ज्ञेयम् ॥

भावेन्द्रियमुच्यते—

लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिः । का पुनरसौ ? । ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषः ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिंप्रति व्याप्रियते तन्निमित्त आत्मनः परिणाम उपयोगस्तदुभयं भावेन्द्रियम् ॥ इन्द्रियफलमुपयोग तस्य कथमिन्द्रियत्वम् ? कारणधर्मस्य कार्ये दर्शनात् । यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति ॥ स्वार्थस्य तत्र मुख्यत्वाच्च । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति यः स्वार्थे स उपयोगो मुख्यः । अत उपयोगस्येन्द्रियत्वं

याख्यम् ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानुपूर्वीप्रतिपादनार्थमाह—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

लोके इन्द्रियाणां पारतन्त्र्यविवक्षा दृश्यते। अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति। ततः पारतन्त्र्यात्स्पर्शनादीनां करणत्वं। वीर्यान्तरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् आत्मना स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम्। रस्यतेऽनेनेति रसनम्। घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम्। चक्षेरनेकार्थत्वाद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टे अर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षुः। श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् ॥ स्वातन्त्र्यविवक्षा च दृश्यते। इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति। अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोति। ततः स्पर्शनादीनां कर्तरि निष्पत्तिः। स्पृशतीति स्पर्शनम्। रसतीति रसनम्। जिघ्रतीति घ्राणम्। चष्टे इति चक्षुः। शृणोतीति श्रोत्रम् ॥ एषां निर्देशक्रमः एकैकवृद्धिक्रमप्रज्ञापनार्थः ॥

तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

द्रव्यपर्याययोः प्राधान्यविवक्षायां कर्मभावसाधनत्वं स्पर्शादिशब्दानां वेदितव्यम् ॥ द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां कर्मनिर्देशः। स्पृश्यत इति स्पर्शः। रस्यत इति रसः। गन्ध्यत इति गन्धः। वर्ण्यत इति वर्णः। शब्द्यत इति शब्दः ॥ पर्यायप्राधान्यविवक्षायां भावनिर्देशः। स्पर्शनं स्पर्शः। रसनं रसः गन्धनं गन्धः। वर्णनं वर्णः। शब्दनं शब्दः ॥ एषां क्रमः इन्द्रियक्रमेणैव व्याख्यातः ॥

अत्राह यत्तावन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यात तत्किमुपयोगस्योपकारि उत नेति ? तदप्युपकार्येव । तेन विनेन्द्रियाणा विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् ।। किमस्यैषां सहकारित्वमात्रमेवप्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थ श्रुतम् । स विषयोऽनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः ॥ अथवा श्रुतज्ञान श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थ प्रयोजनमिति यावत् । स्वातन्त्र्यसाध्यमिदं प्रयोजनमनिन्द्रियस्य ॥

उक्तानामिन्द्रियाणा स्वामित्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥ २२ ॥

एकं प्रथममित्यर्थ । किं तत् । स्पर्शनम् । तत्केषाम् । पृथिव्यादीना वनस्पत्यन्तानां वेदितव्यम् ॥

इतरेषामिन्द्रियाणा स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीप्सायां द्वित्वम् । एकैकेन वृद्धानि एकैकवृद्धानि ॥ कृमिमादिं कृत्वा, स्पर्शनाधिकारात् स्पर्शनमादिं कृत्वा एकैकवृद्धानीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ आदिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । कृम्यादीना स्पर्शनं रसनाधिकम् । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने घ्राणाधिके ।

भ्रमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुरधिकानि । मनुष्यादीनां तान्येव श्रोत्राधिकानीति यथासंख्येनाभिसम्बन्धो व्याख्यातः ॥

एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेषु इन्द्रियभेदात्पंचविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्यप्रतिपादनार्थमाह—

सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम् । सह तेन ये वर्तन्ते ते समनस्काः । सञ्ज्ञिन इत्युच्यन्ते ॥ पारिशेष्यादितरे संसारिणः प्राणिनोऽसञ्ज्ञिन इति सिद्धम् ॥

यदि हिताहितादिविषयपरिस्पन्दः प्राणिनां मनःप्रणिधानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रयागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्मनस्कस्य यत्कर्म, तत्कुत इत्युच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः । विग्रहार्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहः व्याघातः कर्मादानेऽपि नोकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः । विग्रहेण गतिः विग्रहगतिः ॥ सर्वशरीरप्ररोहणबीजभूतं कार्मणं शरीरं, कर्मेत्युच्यते । योगो वाङ्मानसकायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः । कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगः । विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः ॥ तेन कर्मादानं देशान्तरसंक्रमश्च भवति ॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमाकाशप्रदेशक्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते । अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण वृत्ति । श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां च गतिर्भवतीत्यर्थ ॥ ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणां मेरुप्रदक्षिणाकाले विद्याधरादीनां च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनुश्रेणिगतिरिति ? कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्य ॥ तत्र कालनियमस्तावज्जीवानां मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गति. ॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगति । अधोलोकादूर्ध्वगति. । तिर्यग्लोकादधोगति. । ऊर्ध्वा वा । तत्रानुश्रेण्येव ॥ पुद्गलाना च या लोकान्तप्रापिणी सा नियमादनुश्रेण्येव । इतरा गतिर्भजनीया ॥

पुनरपि गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघात. कौटिल्यमित्यर्थ. । स यस्यां न विद्यतेऽसावविग्रहा गति. ॥ कस्य ? । जीवस्य ॥ कीदृशस्य ? । मुक्तस्य ॥ कथं गम्यते मुक्तस्येति ? उत्तरसूत्रे ससारिग्रहणादिह मुक्तस्येति विज्ञायते ॥

यद्यसङ्गस्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकान्तादवगतकाला प्रतिज्ञायते, सदेहस्य पुनर्गति किं प्रतिबन्धिनी, उत मुक्तात्मवदित्यत आह—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालावधारणार्थं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । प्रागितिवचनं मर्यादार्थं,

चतुर्थात्समयात्प्राग्विग्रहवती गतिर्भवति न चतुर्थे इति ॥

विग्रहवत्या गतेः कालोऽवधृतः । अविग्रहायाः कियान् काल इत्युच्यते—

एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया । न विद्यते विग्रहो यस्याः सा अविग्रहा ॥ गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति ॥

अनादिकर्मबन्धसन्ततौ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययवशात्कर्माण्याददानो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

अधिकारात्समयाभिसम्बन्धः । वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः ॥ एकं वा द्वौ वा त्रीन्वा समयाननाहारको भवतीत्यर्थः ॥ त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः । तदभावादनाहारकः ॥ कर्मादानं हि निरन्तरं, कार्मणशरीरसद्भावे ॥ उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्व्यां गतौ आहारकः । इतरेषु त्रिषु समयेषु अनाहारकः ॥

एवं गच्छतोऽभिनवमूर्त्यन्तरनिर्वृत्तिजन्मप्रकारप्रतिपादनार्थमाह—

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाजन्म ॥ ३१ ॥

त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मूर्च्छनमवयवप्रकल्पनम् । स्त्रिया उदरे शुक्लशोणितयोर्गरणं मिश्रणं

गर्भः । मात्रोपभुक्ताहारगरणाद्वा गर्भः । उपेत्योत्पद्यतेऽस्मिन्निति उपपादः । देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषसञ्ज्ञा ।। एते त्रयः संसारिणो जीवाना जन्मप्रकाराः शुभाशुभपरिणामनिमित्तकर्मभेदविपाककृताः ।।

अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगोपलब्ध्यधिष्ठानप्रवणस्य जन्मनो योनिविकल्पा वक्तव्या इत्यत आह—

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ।। ३२ ।।

आत्मनश्चैतन्यविशेषपरिणामश्चित्तम् । सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ।। शीत इति स्पर्शविशेषः । शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ।। सम्यग्वृतः संवृतः । संवृत इति दुरुपलक्ष्यः प्रदेश उच्यते ।। सह इतरैर्वर्तन्त इति सेतराः । सप्रतिपक्षा इत्यर्थः ।। के पुनरितरे ? । अचित्तोष्णविवृताः ।। उभयात्मको मिश्रः । सचित्ताचित्तः शीतोष्णः संवृतविवृत इति ।। योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्न । आधाराधेयभेदात्तद्भेदः ।। त एते सचित्तादयो योनयः आधाराः । आधेया जन्मप्रकाराः ।। यतः सचित्तादियोन्यधिष्ठाने आत्मा सम्मूर्च्छनादिना जन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान्पुद्गलानुपादत्ते ।। देवनारका अचित्तयोनयः ।। तेषां हि योनिरुपपाददेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तः ।। गर्भजा मिश्रयोनयः । तेषां हि मातुरुदरे । शुक्रशोणितमचित्तं तदात्मना चित्तवता मिश्रणान्मिश्रयोनिः ।। सम्मूर्च्छनजास्त्रिविकल्पयोनयः । केचित्सचित्तयोनयः । अन्ये अचित्तयोनयः । अपरे मिश्रयोनयः ।। सचित्तयोनयः साधारणशरीराः । कुतः । परस्पराश्रयत्वात् ।। इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ।। शीतोष्णयोनयो देवनारकाः तेषां हि उपपादस्थानानि कानिचिच्छीतानि,

कानिचिदुष्णानीति ॥ उष्णयोनयस्तेजस्कायिका ॥ इतरे त्रिविकल्पयोनय. केचिच्छीतयोनय. केचिदुष्णयोनय अपरे मिश्रयोनय इति ॥ देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयः ॥ विकलेन्द्रिया विवृतयोनय गर्भजा मिश्रयोनय तद्भेदाश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आगमतो वेदितव्या ॥

एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसङ्कटे त्रिविधजन्मनि सर्वप्राणभृतामनियमेन प्रसक्ते तदवधारणार्थमाह—

जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमासशोणित तज्जरायु । यन्नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्लशोणितपरिवरण परिमण्डलं तदण्डम् किञ्चित्परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेतः पोत. । जरायौ जाता जरायुजाः । अण्डे जाता अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोताः गर्भयोनयः ॥

अथोपपादः केषां भवतीत्यत आह—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवानां नारकाणां च उपपादो जन्म वेदितव्यम् ॥

अथान्येषां किं जन्मेत्यत आह—

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्य औपपादिकेभ्यश्चान्ये शेषाः । तेषां सम्मूर्छनं जन्मेति ॥ एते त्रयोऽपि योगा नियमार्थाः । उभयतो नियमश्च

द्रष्टव्यः ॥ जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भः । गर्भ एव च जरायुजाण्डजपोतानाम् ॥ देवनारकाणामेवोपपादः । उपपाद एव देवनारकाणाम् ॥ शेषाणामेव सम्मूर्च्छनम् ॥ सम्मूर्च्छनमेव शेषाणामिति ॥

तेषां पुनः संसारिणां त्रिविधजन्मनां बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि कानीत्यत आह—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥३६॥

विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तीनि शीर्यन्त इति शरीराणि ॥ औदारिकादिप्रकृतिविशेषोदयप्राप्तवृत्तीनि औदारिकादीनि ॥ उदारं स्थूलम् । उदारे भवमौदारिकम् । उदारं प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम् । अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं विक्रिया, सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसंयमपरिजिहीर्षया वा प्रमत्तसंयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ॥ यत्तेजोनिमित्तं तेजसि वा भवं तत्तैजसम् ॥ कर्मणां कार्यं कार्मणम् ॥ सर्वेषां कर्मनिमित्तत्वेऽपि रूढिवशाद्विशिष्टविषये वृत्तिरवसेया ॥

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्यत आह—

परम्परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वेऽपि विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः ॥ पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देशः क्रियते परम्परमिति ॥ औदारिकं स्थूलं, ततः सूक्ष्मं वैक्रियिकं, ततः सूक्ष्ममाहारकं ततः सूक्ष्मं तैजसं, तैजसात्कार्मणं सूक्ष्ममिति ॥

यदि परस्पर सूक्ष्मं, प्रदेशतोऽपि न्यूनं परस्पर हीनमिति विपरीतप्रतिपत्ति निवृत्यर्थमाह—

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदिश्यन्त इति प्रदेशा परमाणवः। संख्यामतीतोऽसंख्येय.। असख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ॥ कुत. ? प्रदेशत'। नावगाहतः। परम्परमित्यनुवृत्तेराकार्नेणात्प्रसङ्गे तन्निवृत्यर्थमाह प्राक्तैजसादिति। औदारिकादसख्येयगुणप्रदेशं वैक्रियिकम् ॥ वैक्रियिकादसंख्येयगुणप्रदेशमाहारकमिति ॥ को गुणाकार. ? पल्योपमासंख्येयभाग' ॥ यद्येवं, परम्परं महापरिमाणं प्राप्नोति। नैवम्। बन्धविशेषात्परिमाणभेदाभाव.। तूलनिचयाय'पिण्डवत् ॥

अथोत्तरयो किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्यत आह—

अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते, तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते-आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्कार्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति ॥ को गुणाकार. ? अभव्यानामनन्तगुणः। सिद्धानामनन्तो भाग. ॥ तत्रैतत्स्याच्छल्यकवत् मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्संसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसङ्ग इति। तन्न। किं कारणम्। यस्मादुभेऽप्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघात.। स' नास्त्यनयोरित्यप्रतीघाते ॥ सूक्ष्मपरिमाणादय.पिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत्तैजसकार्मणयोर्नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघात. ॥ ननु च वैक्रियिकाहारकयोरपि

नास्ति प्रतीघातः। सर्वत्राप्रतीघातोऽत्र विवक्षितः। यथा तैजसकार्मणयोरालोकान्तात् सर्वत्र नास्ति प्रतीघातः। न तथा वैक्रियिकाहारकयोः॥

आह किमेतावानेव विशेष उत कश्चिदन्योऽप्यस्तीत्याह—

अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

चशब्दो विकल्पार्थः। अनादिसम्बन्धे सादिसम्बन्धे चेति॥ कार्यकारणभावसन्तत्या अनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धेऽपि च बीजवृक्षवत्॥ यथौदारिकवैक्रियिकाहारकाणि जीवस्य कादाचित्कानि, न तथा तैजसकार्मणे। नित्यसम्बन्धिनी हि ते आसंसारक्षयात्॥

त एते तैजसकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची। निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः॥

अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौगपद्येन सम्बन्धप्रसङ्गे सम्भविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

तच्छब्दः प्रकृततैजसकार्मणप्रतिनिर्देशार्थः। ते तैजसकार्मणे आदिर्येषां तानि तदादीनि। भाज्यानि विकल्प्यानि। आ कुतः। आ

चतुर्भ्यः। युगपदेकस्यात्मनः॥ कस्यचित् द्वे, तैजसकार्मणे। अपरस्य त्रीणि औदारिकतैजसकार्मणानि; वैक्रियिकतैजसकार्मणानि वा। अन्यस्य चत्वारि, औदारिकाहारकतैजसकार्मणानीति विभागः क्रियते॥

पुनरपि तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निरुपभोगमन्त्यम्॥ ४४॥

अन्ते भवमन्त्यम्। किं तत्?। कार्मणम्॥ इन्द्रियप्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुपभोगः। तदभावान्निरुपभोगम्॥ विग्रहगतौ सत्यामपि इन्द्रियलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्त्यभावाच्छब्दाद्युपभोगाभाव इति॥ ननु तैजसमपि निरुपभोगम्। तत्र किमुच्यते निरुपभोगमन्त्यमिति॥ तैजसं शरीरं योगनिमित्तमपि न भवति, ततोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारः॥

एवं तत्रोक्तलक्षणेषु जन्मसु अमूनि शरीराणि प्रादुर्भावमापद्यमानानि किमविशेषेण भवन्ति, उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत आह—

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम्॥ ४५॥

सूत्रक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यम्। औदारिकमित्यर्थः॥ यद्गर्भजं यच्च सम्मूर्च्छनजं तत्सर्वमौदारिकं द्रष्टव्यम्॥

तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं, तत्कस्मिन् जन्मनीत्यत आह—

औपपादिकं वैक्रियिकम्॥ ४६॥

उपपादे भवमौपपादिकम्। तत्सर्वं वैक्रियिकं वेदितव्यम्॥

यद्यौपपादिकं वैक्रियिकं, अनौपपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभाव इत्यत आह—

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

चशब्देन वैक्रियिकमभिसम्बध्यते। तपोविशेषादृद्धिप्राप्तिर्लब्धि। लब्धिः प्रत्ययः कारणमस्य लब्धिप्रत्ययम्। वैक्रियिकं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते॥

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते। तैजसमपि लब्धिप्रत्ययं भवतीति॥

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं, तस्य स्वरूपनिर्धारणार्थं स्वामिनिर्देशार्थं चाह—

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशः। विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धव्यपदेशः। उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति॥ तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थः चशब्दः क्रियते॥ तद्यथा—कदाचिल्लब्धिविशेषसद्भावज्ञापनार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं, संयमपरिपालनार्थं च।

एवं विभक्तानि शरीराणि बिभ्रतां संसारिणां प्रतिगति किं त्रिलिङ्गसंनिधानं, उत लिङ्गनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नरकेषु भवा नारका. । सम्मूर्च्छनं सम्मूर्च्छः. स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिनः । नारकाश्च सम्मूर्च्छिनश्च नारकसम्मूर्च्छिनः ॥ चारित्रमोहविकल्पनोकषायभेदस्य नपुंसकवेदस्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमांस इति नपुंसकानि भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकान्येवेति नियमः ॥

यत्रात्यन्तं नपुंसकलिङ्गस्याभावस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रैणं पौंस्नं च यन्निरतिशयं सुखं गतिनामोदयापेक्षं, तद्देवा अनुभवन्तीति न तेषु नपुंसकलिङ्गानि सन्ति ॥

अथेतरे कियल्लिङ्गा इत्यत आह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदा ॥ के पुनस्ते वेदा. । स्त्रीत्वं, पुंस्त्वं, नपुंसकत्वमिति ॥ कथं तेषां सिद्धिः । वेद्यत इति वेदः । लिङ्गमित्यर्थः ॥ तत् द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति ॥ द्रव्यलिङ्गं योनिमेहनादिनामकर्मोदयनिर्वर्तितम् ॥ नोकषायोदयापादितवृत्ति भावलिंगम् ॥ त एते त्रयो वेदाः शेषाणां गर्भजानां भवन्ति ॥

य इमे प्राणिनश्चतसृषु गतिषु शरीराणि धारयन्तस्ते किं यथाकालमुपभुक्तायुषो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति, उतायथाकालमपीत्यत आह—

औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥५३॥

बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विषशस्त्रादे. सति सन्निधाने ह्रस्वं भवतीत्यपवर्त्यम् । अपवर्त्यमायुर्येषां त इमे अपवर्त्यायुष. । न अपवर्त्यायुष. अनपवर्त्यायुष ॥ न ह्येषामौपपादिकादीनां बाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्त्यते इत्ययं नियम. ।

॥ इति द्वितीयोऽध्याय. ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अस्मिन्नध्यायेऽधोलोकमध्यलोकयोर्वर्णनं कृतं, श्रीमद्भिः सूत्रकारैः तदनुसारिभिः पूज्यपादस्वामिभिश्चेति । परं तत् किंचिद् विस्तृतं । न च तत् तादृशोपयोगि दर्शनाध्येतॄणां छात्राणामतः तत्सार गृहीत्वा संक्षेपतोऽत्र किंचि ल्लिख्यते ।

अधोलोके रत्नप्रभादयः सप्तभूमयोऽधोध संति । ताश्च घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः । इमा भूमय एव नारकाणां निवासा । नारका हि नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । परस्परोदीरित दुखाश्च । पूर्वोपार्जितस्वपापवशात्ते चिरकालं तत्र दु.खमनुभवंति । न च क्षणमात्रमपि तेषां सुखमिति ।

अधोलोकोपरि मध्यलोको विद्यते स हि तिर्यग्लोकोऽपि प्रोच्यते, यतोऽसंख्येयाः स्वयंभूरमणपर्यंतास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोक. । सर्वेषु द्वीपसमुद्रेषु मध्ये जम्बूद्वीपोऽस्ति तस्मिन् भरतादय सप्तक्षेत्राणि संति । तद्विभाजिनः हिमवदादयः

षट् कुलाचला । भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशत भागोऽस्ति ।

॥ इति तृतीयोऽध्याय. ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अस्मिन्नध्याये देवानां निरूपणमस्ति । देवा हि भवन-वासिव्यतरज्योतिष्कवैमानिकभेदाच्चतुर्विधाः । तेषां निवास स्थानं, परापरे स्थिती सुखादिकं चात्र वर्णितं । देवेषु वैमानिकानामुत्कृष्टत्वं एते हि पुण्यात् समुत्पद्यन्ते । एषां निवास ऊर्द्ध्वलोकः ।

ये नारकदेवानामधोलोकमध्यलोकोर्द्ध्वलोकानां च विशेष-रूपं जिज्ञासंते तै सर्वार्थसिद्धेस्तृतीयचतुर्थाध्यायौ विलोकनीयौ ।

॥ इति चतुर्थोऽध्याय ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

जीवपदार्थो व्याख्यातार्थ. । अथाजीवपदार्थो विचारप्राप्तस्तस्य सञ्ज्ञाभेदसङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते—

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

कायशब्दः शरीरे व्युत्पादित. । इहोपचारादध्यारोप्यते । कुत उपचारः ? यथा शरीरं पुद्गलद्रव्यप्रचयात्मकं तथा धर्मादिष्वपि प्रदेशप्रचयापेक्षया काया इव काया इति । अजीवाश्च ते कायाश्च अजीवकाया. ॥

अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि, कानि तानीत्युच्यते—

द्रव्याणि ॥ २ ॥

यथास्वं पर्यायैर्द्रूयन्ते द्रवन्ति वा तानि द्रव्याणि ॥ द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति चेन्न । उभयासिद्धेः ॥ यथा दण्डदण्डिनोर्योगो भवति पृथक्सिद्धयोः, न च तथा द्रव्यद्रव्यत्वे पृथक्सिद्धे स्तः ॥ यद्यपृथक्सिद्धयोरपि योगः स्यादाकाशकुसुमस्य प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरसश्च योगः स्यादिति ॥ अथ पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वकल्पना निरर्थिका । गुणसमुदायो द्रव्यमिति चेत्तत्रापि गुणानां समुदायस्य च भेदाभावे तद्व्यपदेशो नोपपद्यते । भेदाभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषः ॥ ननु गुणान्द्रवन्ति गुणैर्वा द्रूयन्त इति विग्रहेऽपि स एव दोष इति चेन्न । कथञ्चिद्भेदाभेदोपपत्तेस्तद्व्यपदेशसिद्धिः, व्यतिरेकेणानुपलब्धेरभेदः सञ्ज्ञालक्षणप्रयोजनादिभिर्भेदाद्भेद इति ॥

अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसङ्गेऽध्यारोपणार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ ३ ॥

ननु द्रव्यस्य लक्षणं वक्ष्यते 'गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति' तल्लक्षणयोगाद्धर्मादीनां द्रव्यत्वव्यपदेशो भवति नार्थः परिगणनेन ? परिगणनमवधारणार्थं, तेनान्यवादिपरिकल्पितानां पृथिव्यादीनां निवृत्तिः कृता भवति ॥ कथं ? पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ वायुमनसो रूपादियोगाभाव इति चेन्न । वायुस्तावद्रूपादिमान्स्पर्शवत्त्वाद्घटादिवत् ॥ चक्षुरादिकर-

णग्रहत्वाभावाद्रूपाद्यभाव इति चेत्परमाण्वादिष्वतिप्रसङ्गः स्यात् ।। आपो गन्धवत्य स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् ।। तेजोऽपि रसगन्धवत् रूपवत्त्वात् ।। तद्वदेव मनोऽपि द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानम्, तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यन्तर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात्पुद्गलद्रव्यविकारः ।। रूपादिवन्मनः ज्ञानोपयोगकारणत्वा च्चक्षुरिन्द्रियवत् ।। ननु अमूर्तेऽपि शब्दे ज्ञानोपयोगकारणत्वदर्शना-द्व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न । तस्य पौद्गलिकत्वान्मूर्तिमत्त्वोपपत्ते ।। ननु यथा परमाणूनां रूपादिमत्कार्यत्वदर्शनाद्रूपादिमत्त्वम्, न तथा वायुमनसो रूपादिमत्कार्यं दृश्यते, इति चेन्न । तेषामपि तदुत्पत्तेः । सर्वेषां परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यत्वाभ्युपगमात् ।। न च केचित्पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः सन्ति, जातिसङ्करेणारम्भदर्शनात् ।। दिशोऽप्याकाशेऽन्तर्भावः । आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपंक्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्ते ।।

उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ।। ४ ।।

नित्यं ध्रुवमित्यर्थः । नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात् ।। धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशादस्तित्वा-दिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययन्तीति नित्यानि । वक्ष्यते हि तद्भावाव्ययं नित्यमिति । इयत्ताऽव्यभिचारादवस्थितानि धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्त्वं नातिवर्तन्ते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यन्ते ।। न विद्यते रूपमेषामित्यरूपाणि, रूप-

प्रतिषेधेन तत्सहचारिणां रसादीनामपि प्रतिषेध.। तेन अरूपाण्यमूर्तानीत्यर्थ.॥

यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानीत्येतत्साधारण लक्षण तथा अरूपित्वं पुद्गलानामपि प्राप्तम्। अतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं मूर्तिरित्यर्थ ॥ का मूर्ति. ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः॥ रूपमेषामस्तीति रूपिण.। मूर्तिमन्त इत्यर्थ.॥ अथवा रूपमिति गुणविशेषवचनशब्दस्तदेषामस्तीति रूपिण ॥ रसाद्यग्रहणमिति चेन्न। तदविनाभावात्तदन्तर्भाव॥ पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थम्॥ भिन्ना हि पुद्गला.। स्कन्धपरमाणुभेदात्तद्विकल्प उपरिष्टाद्वक्ष्यते॥ यदि प्रधानवदरूपत्वमेकत्वं चेष्टं स्यात् विश्वरूपकार्यदर्शनविरोध स्यात्॥

आह किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नानीत्यत्रोच्यते—

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

आङ् अयमभिविध्यर्थ.। सौत्रीमानुपूर्वीमनुसृत्यैतदुक्त, तेन धर्माऽधर्माकाशानि गृह्यन्ते। एकशब्दः संख्यावचनस्तेन द्रव्यं विशिष्यते, एकं द्रव्यं एकद्रव्यमिति॥

अधिकृतानामेव एकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानः पर्यायो द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः

क्रिया, तस्या निष्क्रान्तानि निष्क्रियाणि ॥ अत्र चोद्यते–धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निष्क्रियाणि ततस्तेषामुत्पादो न भवेत्। क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्ट । उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति ॥ अत' सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रयकल्पनाव्याघात इति ॥ तन्न ॥ किं कारणम् ? । अन्यथोपपत्ते. ॥ क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽप्येषा धर्मादीनामन्यथोत्पाद' कल्प्यते ॥ तद्यथा–द्विविध उत्पाद. स्वनिमित्त' परप्रत्ययश्च ॥ स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्धया हान्या च प्रवर्तमानानां स्वभावादेतेषामुत्पादो व्ययश्च ॥ परप्रत्ययोऽपि अश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात्क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्धेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते ॥ ननु यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि, जीवपुद्गलाना गत्यादिहेतुत्वं नोपपद्यते । जलादीनि हि क्रियावन्ति मत्स्यादीना गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानीति ॥ नैष दोषः ॥ बलाधाननिमित्तत्वाच्चक्षुर्वत् । यथा–रूपोपलब्धौ चक्षुर्निमित्तमपि न व्याक्षिप्तमनस्कस्यापि भवति ॥ अधिकृतानां धर्माधर्माकाशाना निष्क्रियत्वेऽभ्युपगते जीवपुद्गलानां सक्रियत्वमर्थादापन्नम ॥ कालस्यापि सक्रियत्वमिति चेन्न । अनधिकारात् ॥ अत एवासावेतै' सह नाधिक्रियते ॥

अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानामतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

संख्यामतीता असंख्येयाः ॥ प्रदिश्यन्त इति प्रदेशा. ।'

वक्ष्यमाणलक्षणः परमाणुः स यावति क्षेत्रे व्यवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते ॥ धर्माधर्मैकजीवास्तुल्यासंख्येयप्रदेशाः ॥ तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोकाकाशं व्याप्य स्थितौ। जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि सन् संहरणविसर्पणस्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितं शरीरमणुमहद्वाऽधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते ॥

अथाकाशस्य कति प्रदेशा इत्यत आह—

आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥

लोकेऽलोके चाकाशं वर्तते ॥ अविद्यमानोऽन्तो येषां ते अनन्ताः ॥ के ? प्रदेशाः। कस्य ? आकाशस्य ॥ पूर्ववदस्यापि प्रदेशकल्पनाऽवसेया ॥ उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणम् ॥

इदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

चशब्देनानन्ताश्चेत्यनुकृष्यन्ते। कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्व्यणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्यचिदसंख्येया अनन्ताश्च ॥ स्यादेतदसंख्यातप्रदेशो लोकः अनन्तप्रदेशस्यानन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्याधिकरणमिति विरोधस्ततो नानन्त्यमिति ? ॥ नैष दोषः। सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगात्परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते, अवगाहनशक्तिश्चैषामव्याहताऽस्ति, तस्मादेकस्मिन्नपि प्रदेशे अनन्तानन्तामवस्थानं न विरुध्यते ॥

पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि प्रदेशत्वप्रसङ्गे तत्प्र-

तिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणो. प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेष. ॥ कुतो न सन्तीति चेत् प्रदेशमात्रत्वात् । यथा आकाशप्रदेशस्यैकस्य प्रदेशभेदाभावादप्रदेशत्वमेवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात्प्रदेशभेदाभाव ॥ किं च ततोऽल्पपरिमाणभावान्न ह्यणोरल्पीयानन्योऽस्ति । यतोऽस्य प्रदेशा भिद्येरन् ॥

एषामवधृतप्रदेशाना धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

उक्तानां धर्मादीनां द्रव्याणां लोकाकाशेऽवगाहो न बहिरित्यर्थ ॥ यदि धर्मादीनां लोकाकाशमाधार, आकाशस्य क आधार इति ? ॥ आकाशस्य नास्त्यन्य आधार । स्वप्रतिष्ठमाकाशम् ॥ यद्याकाश स्वप्रतिष्ठं, धर्मादीन्यपि स्वप्रतिष्ठान्येव । अथ धर्मादीनामन्य आधार. कल्प्यते, आकाशस्याप्यन्य आधार कल्प्य. । तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोष. ॥ नाकाशादन्यदधिकपरिमाणं द्रव्यमस्ति । यत्राकाशं स्थितमित्युच्यते । सर्वतोऽनन्तं हि तत् । ततो धर्मादीना पुनरधिकरणमाकाशमित्युच्यते व्यवहारनयवशात् । एवम्भूतनयापेक्षया तु सर्वाणि द्रव्याणि स्वप्रतिष्ठान्येव ॥ तथा चोक्तं, क भवानास्ते ? आत्मनीति ॥ धर्मादीनि लोकाकाशान्न बहि. सन्तीति एतावत् अत्राधाराधेयकल्पनासाध्यं फलम् ॥ ननु च लोके पूर्वोत्तरकालभाविनामाधाराधेयभावो दृष्ट. यथाकुण्डे बदरादीना । न तथाऽऽकाशं पूर्वम् । धर्मादीन्युत्तरकालभावीनि । अतो व्यवहारनयापेक्षयाऽपि आधाराधेयकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ नैष दोष. ॥ युगपद्भा-

विनामपि आधाराधेयभावो दृश्यते। घटे रूपादय. शरीरे हस्तादय इति॥ लोक इत्युच्यते। को लोकः ?। धर्माधर्मादीनि द्रव्याणि यत्र लोक्यन्ते स लोक इति॥ अधिकरणसाधने घञ्॥ आकाशं द्विधा विभक्तं। लोकाकाशमलोकशं चेति॥ लोक उक्त.। स यत्र तल्लोकाकाशम् ततो बहिः सर्वतोऽनन्तमलोकाकाशम्॥ लोकालोकविभागश्च धम धर्मास्तिकायसद्भावाद्विज्ञेयः॥ असति हि तस्मिन्धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिनियमहेत्वभावाद्विभागो न स्यात्। असति चाधर्मास्तिकाये स्थितेराश्रयनिमित्ताभावात् स्थितेरभाव। तस्या अभावे लोकालोकविभागाभावो वा स्यात्। तस्मादुभयसद्भावाल्लोकालोकविभागसिद्धि.॥

तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने॥ १३॥

कृत्स्नवचनमशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थम। अगारेऽवस्थितो घट इति यथा, तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न भवति ? किं तर्हि। कृत्स्ने, तिलेषु तैलवदिति॥ अन्योन्यप्रदेशप्रवेशव्याघाताभाव अवगाहनशक्तियोगाद्वेदितव्य॥

अतो विपरीतानां मूर्तिमतामेकप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम्॥ १४॥

एक एव प्रदेशः एकप्रदेशः। एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः। तेषु पुद्गलानामवगाहो भाज्यो विकल्प्य.। तद्यथा—

एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणोरवगाहः । द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च । त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम् ॥ ननु युक्तं तावदमूर्त्तयोर्धर्माधर्मयोरेकत्राविरोधेनावरोध इति । मूर्तिमतां पुद्गलानां कथमित्यत्रोच्यते—अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते । एकापवरके अनेकदीपप्रकाशावस्थानवत् ॥ आगमप्रामाण्याच्च तथाऽध्यवसेयम् ॥

अथ जीवानां कथमवगाहनमित्यत्रोच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशे इत्यनुवर्तते । तस्यासंख्येयभागीकृतस्यैको भागोऽसंख्येयभाग इत्युच्यते । स आदिर्येषां ते संख्येयभागादय । तेषु जीवानामवगाहो वेदितव्य ॥ तद्यथा—एकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते । एवं द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाह प्रत्येतव्यः ॥ नानाजीवाना तु सर्वलोक एव ॥ यद्येकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते, कथंद्रव्यप्रमाणेनानन्तानन्तो जीवराशि. सशरीरोऽवतिष्ठते ? । लोकाकाशे सूक्ष्मबादरभेदादवस्थानं प्रत्येतव्यम् । बादरास्तावत्सप्रतिघातशरीराः । सूक्ष्मास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मभावादेकैकनिगोदजीवावगाहेऽपि प्रदेशे साधारणशरीरा अनन्तानन्ता वसन्ति ॥ न ते परस्परेण बादरैश्च व्याहन्यन्त इति नास्त्यवगाहविरोध. ॥

अत्राह लोकाकाशतुल्यप्रदेश एकजीव इत्युक्तं, तस्य कथं

लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः । ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिबन्धप्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कार्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधितिष्ठतस्तद्वशात्प्रदेशसंहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यां असंख्येयभागादिषु वृत्तिरुपपद्यते प्रदीपवत् ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनवधृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशात्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सति, एकत्वं प्राप्नोतीति ॥ तन्न । परस्परमत्यन्तसंश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मास्तिकायः साधारणाश्रयः पृथिवीधातुरिवाश्वादिस्थिताविति ॥ आह धर्माधर्मयोर्य उपकारः स आकाशस्य युक्तः सर्वगतत्वादिति चेत्—तदयुक्तं, तस्यान्योपकारसद्भावात् सर्वेषां धर्मादीनां द्रव्याणामवगाहनं तत्प्रयोजनम् । एकस्यानेकप्रयोजनकल्पनायां लोकालोकविभागाभावः ॥ भूमिजलादीन्येव तत्प्रयोजनसमर्थानि नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति चेन्न—साधारणाश्रय

इति विशिष्योक्तत्वात् । अनेककारणसाध्यत्वाच्चैकस्य कार्यस्य ॥ तुल्यवलवत्त्वात्तयोर्गतिस्थितिप्रतिवन्ध इति चेन्न—अप्रेरकत्वात् ॥ अनुपलब्धेर्न तौ स्त खरविषाणवदिति चेन्न—सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्ते । सर्वे हि प्रवादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानर्थानभिवाञ्छन्ति ॥ अस्मान्प्रतिहेतोरसिद्धेश्च । सर्वज्ञेन निरतिशयप्रत्यक्षज्ञानचक्षुषा धर्मादयः सर्वे ऽपलभ्यन्ते । तदुपदेशाच्च श्रुतज्ञानिभिरपि ॥

अत्राह नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकार इत्युच्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

उपकार इत्यनुवर्तते ॥ जीवपुद्गलादीनामवगाहिनामवकाशदानमवगाह आकाशस्योपकारो वेदितव्य' ॥ आह जीवपुद्गलानां क्रियावतामवगाहिनामवकाशदानं युक्तम् । धर्मास्तिकायादय' पुनर्निष्क्रिया नित्यसम्बन्धास्तेषां कथमवगाह इति चेन्न— उपचारतस्तत्सिद्धेः । यथा गमनाभावेऽपि सर्वगतमाकाशमित्युच्यते सर्वत्र सद्भावात्; एवं धर्माधर्मावपि अवगाहक्रियाभावेऽपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहिनामित्युपचर्येते ॥ आह यद्यवकाशदानमस्य स्वभाव. वज्रादिभिर्लोष्टादीना मित्यादिभिर्गवादीनां च व्याघातो न प्राप्नोति । दृश्यते च व्याघातः । तस्मादस्यावकाशदानं हीयते इति ॥ नैष दोष. । वज्रलोष्टादीनां स्थूलानां परस्परव्याघात इति नास्यावकाशदानसामर्थ्यं हीयते । तत्रावगाहिनामेव व्याघातात् । वज्रादयः पुन. स्थूलत्वात्परस्परं प्रत्यवकाशदानं न कुर्वन्तीति नासावाकाशदोषः ये खलु पुद्गलाः सूक्ष्मास्ते परस्पर प्रत्यवकाशदानं कुर्वन्ति ॥ यद्येवं नेदमाकाशस्यासाधारणं लक्षणमितरेषामपि तत्सद्भावादिति ॥ तन्न । सर्वपदार्थाना

साधारणावगाहनहेतुत्वमस्यसाधारण लक्षणमिति नास्ति दोष.॥ अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न—स्वभावापरित्यागात्॥

उक्त आकाशस्योपकार.। अथ तदनन्तरोद्दिष्टाना पुद्गलानां क उपकार इत्यत्रोच्यते—

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम्॥ १६॥

शरीराण्युक्तानि औदारिकादीनि, सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादित वृत्तीन्युपचयशरीराणि कानिचित्प्रत्यक्षाणि कानिचिदप्रत्यक्षाणि ॥ एतेषा कारणभूतानि कर्माण्यपि शरीरग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ एतानि पौद्गलिकानीति कृत्वा जीवानामुपकारे पुद्गला. प्रवर्तन्ते ॥ स्यान्मतं कार्मणमपौद्गलिकमनाकारत्वादाकाशवत्। आकारवता हि औदारिकादीना पौद्गलिकत्वं युक्तमिति॥ तन्न। तदपि पौद्गलिकमेव, तद्विपाकस्य मूर्तिमत्सम्बन्धनिमित्तत्वात्॥ दृश्यते हि व्रीह्यादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापितपरिपाकाना पौद्गलिकत्वम्। तथा कार्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसेयम्॥ वाग् द्विविधा। द्रव्यवाग् भाववागिति॥ तत्र भाववाक्, तावद्वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी। तदभावे तद्वृत्त्यभावात्॥ तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावताऽऽत्मना प्रेर्यमाणा. पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी। श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात्॥ इतरेन्द्रियविषया कस्मान्न भवति? तद्ग्रहणायोग्यत्वात। घ्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये रसाद्यनुपलब्धिवत्॥ अमूर्ता वागिति चेन्न—मूर्तिमद्ग्रहणावरोधव्याघाताभिभवादिदर्शनान्मूर्तिम-

त्वसिद्धे ॥ मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ भावमनस्ताव-ल्लब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकम् । द्रव्यमनश्च, ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभप्रत्यया गुणदोषवि-चारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुखस्यात्मनोऽनुग्राहका पुद्गला मनस्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकम् ॥ कश्चिदाह मनो द्रव्यान्तरं रूपादिपरिणा-मरहितमणुमात्रं तस्य पौद्गलिकत्वमयुक्तमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ कथम् ? उच्यते–तदिन्द्रियेणात्मना च सम्बद्धं वा स्यादसम्बद्धं वा । ? यद्यसम्बद्ध, तन्नात्मन उपकारकं भवितुमर्हति । इन्द्रियस्य च साचिव्य न करोति ॥ अथ सम्बद्धं, एकस्मिन्प्रदेशे सम्बद्ध सत्तदणु इतरेषु प्रदेशेषु उपकारं न कुर्यात् ॥ अदृष्टवशादस्य अलातचक्रवत्प-रिभ्रमणमिति चेन्न—तत्सामर्थ्याभावात् । अमूर्तस्यात्मनो निष्क्रिय-स्यादृष्टो गुण., स निष्क्रिय. सन्नन्यत्र क्रियारम्भे न समर्थ. । दृष्टो हि वायुद्रव्यविशेष क्रियावान्स्पर्शवान्प्राप्तवनस्पतौ परिस्पन्दहेतुस्त-द्विपरीतलक्षणश्चायमिति क्रियाहेतुत्वाभाव. ॥ वीर्यान्तरायज्ञानावरण-क्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामोदयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमान. कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षण प्राण इत्युच्यते ॥ तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्य-न्तरीक्रियमाणो नि.श्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते ॥ एवं तावप्या-त्मानुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ॥ तेषां मन प्राणापानानां मूर्तिमत्त्व-मवसेयम् । कुत ? मूर्तिमद्भि. प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ प्रतिभयहेतुभि-रशनिपातादिभिर्मनस प्रतिघातो दृश्यते । सुरादिभिश्चाभिभव. ॥ हस्ततलपुटादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयो प्रतिघात उपलभ्यते । श्लेष्मणा चाभिभव ॥ न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भिरभिघातादय. स्यु ॥ अत एवात्मास्तित्वसिद्धि । यथा यन्त्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं

गमयति, तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावन्तमात्मानं साधयति ॥

किमेतावानेव पुद्गलकृत उपकार आहोस्विदन्योऽप्यस्तीत्यत आह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सदसद्वेद्येऽन्तरङ्गहेतौ सति बाह्यद्रव्यादिपरिपाकनिमित्तवशादुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापरूपः परिणामः सुखदुःखमित्याख्यायते । भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयाद्भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तप्राणापानक्रियाविशेषाव्युच्छेदो जीवितमित्युच्यते । तदुच्छेदो मरणम् । एतानि सुखादीनि जीवस्य पुद्गलकृत उपकारः ॥ कुतः ? मूर्तिमद्धेतुसन्निधाने सति तदुत्पत्तेः ॥ उपकाराधिकारादुपग्रहवचनमनर्थकम् । नानर्थकम् । स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थमिदम् । पुद्गलानां पुद्गलकृत उपकार इति ॥ तद्यथा—कांस्यादीनां भस्मादिभिर्जलादीनां कतकादिभिरय प्रभृतीनामुदकादिभिरुपकारः क्रियते ॥ चशब्दः किमर्थः ? । समुच्चयार्थः । अन्योऽपि पुद्गलकृत उपकारोऽस्तीति समुच्चीयते । यथा शरीराणि एव चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपीति ॥

एवमाद्यमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः । जीवानामुपकारः ॥ कः पुनरसौ ? । स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते । भृत्याश्च हितप्रतिपादनेनाहितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य उभयलोकफ-

सम्प्रदोपदेशदर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनु-ग्रहे वर्तते। शिष्या अति सदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकारा-धिकारे।

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं, संश्च कालोऽभिमत-स्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

धर्मादीना द्रव्याणां स्वपर्यायनिवृत्ति प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षित. काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः॥ को णिजर्थः?। वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता काल.॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरनिवृत्तिधर्मान्तरोपजनन-रूप., अपरिस्पन्दात्मक परिणामो, जीवस्य क्रोधादि.। पुद्गलस्य वर्णादि.। धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृत ॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका। सा द्विविधा। प्रायोगिकवैस्रसिकभेदात्। तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैस्रसिकी मेघादीनाम्॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते कालकृते स्त.। ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते॥ त एते वर्तनादय उपकारा. कालस्यास्तित्वं गमयन्ति॥ ननु वर्तनाग्रह-णमेवास्तु, तद्भेदा परिणामादयस्तेषा पृथग्ग्रहणमनर्थकम्। नानर्थ-कम्। कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य॥ कालो हि द्विविधः परमार्थ-कालो व्यवहारकालश्च। परमार्थकालो वर्तनालक्षण.। परिणामा-दिलक्षणो व्यवहारकालः॥ अन्येन परिच्छिन्न अन्यस्य परिच्छेद-हेतुः क्रियाविशेष काल इति व्यवह्रियते। स त्रिधा व्यवतिष्ठते-भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति॥ तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो गौण.॥

व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्य । कालव्यपदेशो गौण' । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालकृतत्वाच्च ॥

अत्राह पुद्गलानां तु विशेषलक्षणं नोक्तम् । तत्किमित्यत्रोच्यते—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्श । सोऽष्टविध. । मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्र वा रस. । स पञ्चविध । तिक्ताम्लकटुमधुरकषायभेदात् ॥ गन्ध्यते गन्धनमात्र वा गन्ध । स द्वेधा । सुरभिरसुरभिरिति ॥ वर्ण्यते वर्णनमात्र वा वर्ण. स पञ्चविध । कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात् ॥ त एते मूलभेदा. प्रत्येकं संख्येयासंख्येयानन्तभेदाश्च भवन्ति ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त एतेषां सन्तीति स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति । नित्ययोगे वन्निर्देश ॥ यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति ॥ ननु च रूपिण पुद्गला इत्यत्र पुद्गलाना रूपवत्त्वमुक्तं तदविनाभाविनश्च रसादयस्तत्रैव परिगृहीता इति व्याख्यातं तस्मात्तेनैव पुद्गलानां रूपादिमत्त्वसिद्धे सूत्रमिदमनर्थकमिति ॥ नैष दोष । नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र धर्मादीना नित्यत्वादिनिरूपणेन पुद्गलानामरूपत्वप्रसङ्गे तदपाकरणार्थं तदुक्तम् ॥ इद तु तेपा स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

अवशिष्टपुद्गलविकारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शब्दो द्विविधो भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ॥ भाषालक्षणो

द्विविध.। साक्षरोऽनक्षरश्चेति ॥ अक्षरीकृत. शास्त्राभिव्यञ्जक' संस्कृतविपरीतभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतु ॥ अनक्षरात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतु. स एप' सर्वप्रायोगिक.। अभापात्मको द्विविध । प्रायोगिको वैस्रसिकश्चेति ॥ वैस्रसिको वलाहकादिप्रभव । प्रायोगिकश्चतुर्धा, ततविततघनसौपिरभेदात् ॥ तत्र चर्मतननर्निमित्त पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवस्तत । तन्त्रीकृतवीणासुघोषादिसमुद्भवो वितत.। तालघण्टालालनाद्यभिघातजो घन.। वंशशङ्खादिनिमित्त. सौपिर' ॥ वन्धो द्विविधो वैस्रसिक' प्रायोगिकश्च ॥ पुरुपप्रयोगानपेक्षो वैस्रसिक । तद्यथा—स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधाराग्नीन्द्रधनुरादिविपयः ॥ पुरुपप्रयोगनिमित्त प्रायोगिक., अजीवविपयो जीवाजीवविपयश्चेति द्विधा भिन्न.। तत्राजीवविपयो जतुकाष्ठादिलक्षण.। जीवाजीवविपय. कर्मनोकर्मवन्ध.॥ सौक्ष्म्य द्विविध, अन्त्यमापेक्षिक च ॥ तत्रान्त्य परमाणूनाम् । आपेक्षिक विल्वामकवदरादीनाम् ॥ स्थौल्यमपि द्विविध, अन्त्यमापेक्षिक चेति ॥ तत्रान्त्यं जगद्व्यापिनि महास्कन्धे। आपेक्षिक वदरामलकविल्वतालादिपु ॥ संस्थानमाकृति । तद्द्विविध, इत्थलक्षणमनित्थंलक्षण चेति ॥ वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादीनामित्थंलक्षणम्। ततोऽन्यन्मेघादीनां सस्थानमनेकविधमित्थमिदमिति निरूपणाभावादनित्थलक्षणम ॥ भेदा. पोढा, उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ तत्रोत्कर. काष्ठादीना करपत्रादिभिरुत्करणम्। चूर्णो यवगोधूमादीना ,सक्तुकणिकादिः। खण्डो घटादीनां कपालशर्करादिः। चूर्णिका मापमुद्गादीनाम्। प्रतरोऽभ्रपटलादीनाम्। अणुचटनं सन्तप्तायःपिण्डादिपु अयोघनादिभिरभिह-

न्यमानेषु स्फुलिङ्गनिर्गम ॥ तमो दृष्टिप्रतिवन्धकारणं प्रकाशवि-रोधि ॥ छाया प्रकाशावरणनिमित्ता । सा द्वेधा, वर्णादिविकारपरि-णता प्रतिविम्वमात्रात्मिका चेति ॥ आतपः आदित्यादिनिमित्त. उष्णप्रकाशलक्षण. ॥ उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादिप्रभव प्रकाश. ॥ त एते शव्दादय. पुद्गलद्रव्यविकारास्त एषा सन्तीति शव्दवन्धसौक्ष्म्य-स्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्त. पुद्गला इत्यभिसम्व-ध्यते ॥ चशव्देन नोदनाभिघातादय पुद्गलपरिणामा आगमे प्रसिद्धा समुच्चीयन्ते ॥

उक्ताना पुद्गलानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यन्ते शव्द्यन्त इत्यणव ॥ सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च ॥ उक्त च—"अत्तादिअत्तमज्भं अत्तत्तं णेव इंदिये गेज्भम् । जद्दव्वं अवि-भागी तं परमाणुं विआणेहि" ॥ १ ॥ स्थूलभावेन ग्रहणनिक्षेपणा-दिव्यापारस्कंन्धनात्स्कन्धा इति सञ्ज्ञायन्ते ॥ रूढौ क्रिया कचित्सती उपलक्षणत्वेनाश्रीयते इति ग्रहणादिव्यापारायोग्येष्वपि द्व्यणुकादिषु स्कन्धाख्या प्रवर्तते ॥

तत्र स्कन्धाना तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमुच्यते—

भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

सघाताना द्वितीयनिमित्तवशाद्विदारणं भेद. । पृथग्भूतानामेक-त्वापत्ति. संघातः ॥ ननु च द्वित्वाद्द्विवचनेन भवितव्यम् ॥ वहुवच-

ननिर्देशस्तृतीयसंग्रहार्थः। भेदात्संघाताद्भेदसंघाताभ्यां च उत्पद्यन्त इति ॥ तद्यथा—द्वयोः परमाण्वोः संघाताद्द्विप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते। द्विप्रदेशस्याणोश्च त्रयाणां वा अणूनां संघातात्त्रिप्रदेशः। द्वयोर्द्विप्रदेशयोस्त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वा अणूनां संघाताच्चतुःप्रदेशः। एवं संख्येयासंख्येयानन्तानामनन्तानन्तानां च संघातात्तावत्प्रदेशाः। एषामेव भेदात्तावद्द्विप्रदेशपर्यन्ताः स्कन्धा उत्पद्यन्ते ॥ एवं भेदसंघाताभ्यामेकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते। अन्यतो भेदेनान्यस्य संघातेनेति ॥ एवं स्कन्धानामुत्पत्तिहेतुरुक्तः ॥

अणोरुत्पत्तिहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवति। अणोरुत्पत्तिर्भेदादेव, न संघातान्नापि भेदसंघाताभ्यामिति ॥

आह संघातादेव स्कन्धानामात्मलाभे सिद्धे भेदग्रहणमनर्थकमिति ॥ तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनन्तानन्तपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योऽपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिदचाक्षुषः ॥ तत्र योऽचाक्षुषः स कथं चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते। भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः। न भेदादिति ॥ का तत्रोपपत्तिरिति चेत्—ब्रूमः। सूक्ष्मपरिणामस्य स्कन्धस्य भेदे सौक्ष्म्यापरित्यागादचाक्षुषत्वमेव। सौक्ष्म्यपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघातान्तरसंयोगात्सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति ॥

आह धर्मादीना द्रव्याणां विशेपलक्षणान्युक्तानि, सामान्यलक्षणं नोक्तं, तद्वक्तव्यम् ।। उच्यते—

सत् द्रव्यलक्षणम् ।। २६ ।।

यत्सत्तद्द्रव्यमित्यर्थः ।।

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत् ? इत्यत आह—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ।। ३० ।।

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वा जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः । मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ।। तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः । यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ।। अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः । ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम् । यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ।। तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सदिति ।। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमिति यावत् । एतदुक्तं भवति— उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि । द्रव्यं लक्ष्यम् । तत्पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः ।। द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः ।।

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ।। ३१ ।।

तद्भाव इत्युच्यते । कस्तद्भावः ? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता । तदेवेद-

मिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानम् । तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः । तस्य भावस्तद्भावः ॥ येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यत्यन्तविरोधोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः । तदधीनो लोकसंव्यवहारो विरुध्यते । ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते ॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम् । सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोधः स्यात् ॥

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति । यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघात. । अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति ॥ नैतद्विरुद्धम् ॥ कुतः ?—

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत् । तद्विपरीतमनर्पितम् । प्रयोजनाभावात् ॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते । अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते । ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोध. ॥ तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादय. सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते । अर्पणाभेदात् ॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र इत्येवमादि. । तथा द्रव्यमपि सामान्यार्पणया नित्यं, विशेषार्पणयाऽनित्यमिति नास्ति विरोध. ॥ तौ च सामान्यविशेषौ कथञ्चित् भेदाभेदाभ्या व्यवहारहेतू भवत. ॥

अत्राह—किं संघात. संयोगादेव द्व्यणुकादिलक्षणो भवति, उत कश्चिद्विशेषोऽवध्रियत इति ? । उच्यते—'सति संयोगे बन्धादेकत्वपरिणामात्मकात्संघातो निष्पद्यते ।।' यद्येवमिदमुच्यतां, कुतो नु खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सति भवति केषांचिद्बन्धोऽन्येषां च नेति । उच्यते—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ।। ३३ ।।

बाह्याभ्यन्तरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निह्यतेऽस्मिन्निति स्निग्ध. । तथा रूक्षणाद्रूक्ष. । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भाव. स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्वं चिक्कणगुणलक्षण पर्याय । तद्विपरीतपरिणामो रूक्षत्व ।। स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देश । तत्कृतो बन्धो द्व्यणुकादिपरिणाम. द्वयो. स्निग्धरूक्षयोरण्वो. परस्परश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्व्यणुकस्कन्धो भवति ।। एव संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेश स्कन्धो योज्य । तत्र स्नेहगुण एकद्वित्रिचतु संख्येयासंख्येयानन्तविकल्प ।। तथा रूक्षगुणोऽपि । तद्गुणा परमाणव सन्ति । यथा तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु स्नेहगुण. प्रकर्षाप्रकर्षेण प्रवर्तते । पांशुकणिकाशर्करादिषु च रूक्षगुणो दृष्ट. । तथा परमाणुष्वपि स्निग्धरूक्षगुणयोर्वृत्ति प्रकर्षाप्रकर्षेण अनुमीयते ।।

स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्ते बन्धे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्टगुणनिवृत्त्यर्थमाह—

न जघन्यगुणानाम् ।। ३४ ।।

जघन्यो निकृष्ट गुणो भाग. । जघन्यो गुणो येषा ते जघन्य-

गुणाः । तेषां जघन्यगुणाना नास्ति वन्ध. । तद्यथा—एकगुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन । द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन च नास्ति वन्ध । तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणरूक्षेण वा नास्ति वन्ध. । तथा एकगुणरूक्षस्यापि योज्यमिति ॥

एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वा अन्येषा स्निग्धानां रूक्षाणा च परस्परेण वन्धो भवतीत्यविशेषेण प्रसङ्गे तत्रापि प्रतिषेधविषयख्यापनार्थमाह—

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

सदृशग्रहण तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थं । गुणसाम्यग्रहणं तुल्यभागसप्रत्ययार्थम् ॥ – एतदुक्तं भवति—द्विगुणस्निग्धाना द्विगुणरूक्षै. त्रिगुणस्निग्धाना त्रिगुणरूक्षै. द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणस्निग्धै. द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैश्चेत्येवमादिषु नास्ति वन्ध इति ॥ यद्येवं सदृशग्रहण किमर्थं ? गुणवैषम्ये सदृशानामपि बंधप्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहणं क्रियते ॥

अतो विषमगुणाना तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयाना च अनियमेन वन्धप्रसक्तौ विशिष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

द्व्यधिकादिगुणाना तु ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिक । क. पुनरसौ ? चतुर्गुण ॥ आदिशब्द प्रकारार्थ. । क पुनरसौ प्रकार. ? द्व्यधिकता । तेन

पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति, तेन द्व्यधिकादिगुणाना तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति । नेतरेषाम् ।। तद्यथा—द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धः ।। चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्ध.।। तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ।। शेषै. पूर्वोत्तरैर्न भवति ।। चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एव शेषेष्वपि योज्य. ।। तथा—द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बन्धः ।। तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बन्धः ।। एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो योज्यः ।। एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्य. ।।

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातः न समगुणविषय इत्यत आह—

बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ।। ३७ ।।

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिकाविति भावान्तरापादनं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ।। यथा क्लिन्नो गुडोऽधिकमधुररसः परीतानां रेण्वादीनां स्वगुणोत्पादनात् परिणामकः । तथाऽन्योऽप्यधिकगुण. अल्पीयस. परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामको भवति । ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवनपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकत्व-

मुपपद्यते ।। इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत् संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात्सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत ।।

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणमुक्तं पुनरपरेण प्रकारेण द्रव्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

गुणपर्यायवत् द्रव्यम् ।। ३८ ।।

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्याया. तेऽस्य संतीति गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ।। अत्र मतोरुत्पत्तावुक्त एव समाधि.। कथंचित् भेदोपपत्तेरिति ।। के गुणाः के पर्याया. ? ।। अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिण पर्याया.। उभयैरुपेतं द्रव्यमिति ।। उक्तं च—गुण इदि दव्वविहाणं दव्वविकारो हि पज्जवो भणिदो। तेहि अणूणं दव्वं अजुदपसिद्धं हवे णिच्चम ।। १ ।। इति ।। एतदुक्तं भवति—द्रव्यं द्रव्यांतराद्येन विशिष्यते स गुण.। तेन हि तद्द्रव्यं विधीयते। असति तस्मिन् द्रव्यसंकरप्रसंग. स्यात् ।। तद्यथा—जीव. पुद्गलादिभ्यो ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्यते पुद्गलादयश्च रूपादिभि । ततश्चाविशेषे संकर' स्यात् ।। तत. सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः। पुद्गलादीनां च रूपादय' ।। तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्याया. ।। घटज्ञानं पटज्ञानं क्रोधो मानो गंधो वर्णस्तीव्रो मंद इत्येवमादय । तेभ्योऽन्यत्वं कथंचिदापद्यमान समुदायो द्रव्यव्यपदेशभाक् ।। यदि हि सर्वथा समुदायोऽनर्थांतरभूत एव स्यात् सर्वाभावः स्यात्। तद्यथा—परस्परविलक्षणानां समुदाये सति एकानर्थांतरभावात् समुदायस्य सर्वाभाव. परस्परतोऽर्थांतरभूतत्वात् ।। यदिदं रूपं तस्मादर्थांतरभूता रसादय । तत. समुदयोऽनर्थांतरभूत' ।। यश्च रसादिभ्योऽर्थांतरभू-

ताद्रूपादनर्थांतरभूत. समुदायः स कथ रसादिभ्योऽर्थांतरभूतो न भवेत्। ततश्च रूपमात्रं समुदाय प्रसक्तः॥ नचैकं रूपं समुदायो भवितुमर्हति। तत समुदायाभाव । समुदायाभावाच्च तदनर्थांतरभूताना समुदायिनामप्यभाव इति सर्वाभाव.। एवं रसादिष्वपि योज्यम्॥ तस्मात्समुदायमिच्छता कथंचिदर्थांतरभाव एपितव्य॥

उक्तानां द्रव्याणा लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्याध्यवसाये प्रसक्ते अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह—

कालश्च॥ ३९॥

किम्? द्रव्यमिति वाक्यशेष॥ कुत.? तल्लक्षणोपेतत्वात्॥ द्विविध लक्षणमुक्तम्। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् गुणपर्यायवद्‌द्रव्य मिति च॥ तदुभय लक्षणं कालस्य विद्यते। तद्यथा–ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात्॥ व्ययोदयौ परप्रत्ययौ। अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च॥ तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपा सन्ति॥ तत्रासाधारणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वादय.॥ पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्या।, तस्माद्‌द्विप्रकारलक्षणोपेतत्वादाकाशादिवत्कालस्य द्रव्यत्व सिद्धम्॥ तस्यास्तित्वलिङ्ग धर्मादिवद्‌व्याख्यात वर्तनालक्षण काल इति। अनेकद्रव्यत्वे सति किमस्य प्रमाणं?। लोकाकाशस्य यावन्तः प्रदेशास्तावन्त कालाणवो निष्क्रिया एकैकाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकं व्याप्य व्यवस्थिता.॥

वर्तनालक्षणस्य मुख्यस्य कालस्य प्रमाणमुक्तम्। परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य किं प्रमाणमित्यत इदमुच्यते—

सोऽनन्तसमयः ॥ ४० ॥

साम्प्रतिकस्यैकसमयिकत्वेऽपि अतीता अनागताश्च समया अनन्ता इति कृत्वा अनन्तसमय इत्युच्यते ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमिदमुच्यते ॥ अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमनिरुद्धः कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिरवगन्तव्यः ॥

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्क्रान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निवर्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणात्तात्पर्यायाश्च निवर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह—यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया

द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते– धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भाव. तत्त्वं परिणाम इति व्याख्यायते॥ स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादि. सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया ॥

॥ इति पंचमोऽध्याय. ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथाजीवपदार्थो व्याख्यात. इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति । ततस्तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादय. शब्दा व्याख्यातार्थो । कर्म क्रिया इत्यनर्थांतरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मन कर्म, योग इत्याख्यायते॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग. । स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥

योऽयं योगशब्दाभिधेय. ससारिण. पुरुषस्य—

स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं, तदाऽस्रवकारणत्वात् आस्रव इत्याख्यायते ।

साम्परायिकेर्यापथे । तयोः साम्परायिकेर्यापथयो ॥ यथासंख्यामभि-सम्बन्ध.॥ सकषायस्यात्मनो मिथ्यादृष्टे. साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति ॥ अकषायस्य. उपशान्तकषायादे. ईर्यापथस्य कर्मण आस्रवो भवति ॥

आदावुद्दिष्टस्यास्रवस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह—

इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशति-

सङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥ ५ ॥

अत्र इंद्रियादीना पंचादिभिर्यथासख्यमभिसंबन्धो वेदितव्य.॥ इंद्रियाणि पंच । चत्वार कषायाः । पंचाव्रतानि । पंचविंशतिक्रिया इति ॥ तत्र पचेंद्रियाणि स्पर्शनादीन्युक्तानि ॥ चत्वार कषाया. क्रोधादयः॥ पचाव्रतानि प्राणव्यपरोपणादीनि वक्ष्यन्ते॥ (पञ्चविंशति-क्रियाश्चग्रन्थान्तराज्ज्ञेया) एतानीन्द्रियादीनि कार्यकारणभेदाद्भेदमाप-द्यमानानि साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवद्वाराणि भवन्ति ॥

अत्राह योगत्रयस्य सर्वात्मकार्यत्वात्सर्वेषां ससारिणा साधारणस्य ततो बन्धफलानुभवनम्प्रत्यविशेष इत्यत्रोच्यते । नैतदेवम् । चेदुच्यते—

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्य-

विशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

बाह्याभ्यन्तरहेतूदीरणवशादुद्रिक्त परिणामस्तव्रः । तद्विपरीतो मन्दः । अयं प्राणी हन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रवृत्तिर्ज्ञातमित्युच्यते ।

मदात्प्रमादादज्ञानाद्वाऽनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातम्। अधिक्रियन्तेऽस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः। द्रव्यस्य स्वशक्तिविशेषो वीर्यम्। भावशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते—तीव्रभावः, मन्दभाव इत्यादि। एतेभ्यस्तस्यास्रवस्य विशेषो भवति कारणभेदाद्धि कार्यभेद इति॥

अत्राह अधिकरणमित्युक्तं, तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति। तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणाधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः॥ यद्युक्तलक्षणाः पुनर्वचनं किमर्थम्। अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं पुनर्वचनम्॥ जीवाजीवा अधिकरणमित्ययं विशेषो ज्ञापयितव्य इत्यर्थः॥ क पुनरसौ? हिंसाद्युपकरणभाव इति॥

तत्र जीवाधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः॥ ८ ॥

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः। साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः। प्रक्रम आरम्भः। योगशब्दो व्याख्यातार्थः। कृतवचनं स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थम्। कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षम्। अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः। अभिहितलक्षणाः कषायाः क्रोधादयः। विशिष्यतेऽर्थान्तरादिति

विशेष । स प्रत्येकमभिसम्बध्यते- संरम्भविशेष. समारम्भविशेष इत्यादि ॥ आद्यं जीवाधिकरणं एतैर्विशेषैर्भिद्यत इति वाक्यशेष ॥

परस्याजीवस्याधिकरणस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥

निर्वर्त्यत इति निर्वर्तना निष्पादना। निक्षिप्यत इति निक्षेप स्थापना । संयुज्यते इति सयोग मिश्रीकृतं । निसृज्यत इति निसर्गः प्रवर्तनम् ॥ एते द्व्यादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यन्ते-निर्वर्तना द्विभेदा। निक्षेपश्चतुर्भेद. । संयोगो द्विभेद । निसर्गस्त्रिभेद इति ॥ त एत भेदा अजीवाधिकरणस्य वेदितव्याः ॥

इदानीं कर्मविशेषास्रवभेदो वक्तव्य. । तस्मिन् वक्तव्ये आद्ययोर्ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासाद-

नोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य कीर्तने कृते कस्यचिदनभिव्याहरत अन्त पैशुन्यपरिणाम प्रदोष । कुतश्चित्कारणान्नास्ति न वेद्मीत्यादि ज्ञानस्य व्यपलपनं निह्नवः। कुतश्चित्कारणाद्भावितमपि विज्ञानं दानार्हमपि यतो न दीयते तन्मात्सर्यम् । ज्ञानव्यवच्छेदकरणमन्त-राय । कायेन वाचा च परप्रकाश्यज्ञानस्य वर्जनमासादनम् । प्रशस्त-ज्ञानदूषणमुपघात । आसादनमेवेति चेत्-सतो ज्ञानस्य विनयप्रदा-नादिगुणकीर्तनाननुष्ठानमासादनम् । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति

ज्ञाननाशाभिप्राय उपघात इत्यनयोरयं भेदः ॥ तच्छब्देन ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशः क्रियते । कथं पुनरप्रकृतयोरनिर्दिष्टयोस्तच्छब्देन परामर्शः कर्तुं शक्यः ? प्रश्नापेक्षया ॥ ज्ञानदर्शनावरणयोः क आस्रव इति प्रश्ने कृते तदपेक्षया तच्छब्दो ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिशति ॥ एतेन ज्ञानदर्शनवत्सु तत्साधनेषु च प्रदोषादयो योज्याः तन्निमित्तत्वात् ॥ त एते ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवहेतवः ॥ एककारणसाध्यस्य कार्यस्यानेकस्य दर्शनात् तुल्येऽपि प्रदोषादौ ज्ञानदर्शनावरणास्रवसिद्धिः ॥ अथवा- विषयभेदादास्रवभेदः ॥ ज्ञानविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्य । दर्शनविषयाः प्रदोषादयो दर्शनावरणस्येति ॥

यथाऽनयोः कर्मप्रकृत्योरास्रवभेदास्तथा—

दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरो-
भयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुग्राहकसम्बन्धविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः । परिवादादिनिमित्तादाविलान्तःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः । परितापजाताश्रुपातप्रचुरविप्रलापादिभिर्व्यक्तक्रन्दनमाक्रन्दनम् । आयुरिन्द्रियबलप्राणवियोगकरणं वधः । संक्लेशपरिणामावलम्बनं गुणस्मरणानुकीर्तनपूर्वकं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकम्पाप्रचुरं रोदनं परिदेवनम् ॥ एतानि सर्वाण्यसद्वेद्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥ अत्र चोद्यते- यदि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानि, किमर्थमार्हतैः केशलुञ्चनानशनातपस्थानादीनि दुःखनिमित्तान्यास्थीयन्ते परेषु च प्रतिपाद्यन्ते इति ॥ नैष दोषः—

अन्तरङ्गक्रोधाद्यावेशपूर्वकाणि दुःखादीन्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानीति विशेष्योक्तत्वात् ॥ यथा कस्यचिद्भिषज' परमकरुणाशयस्य नि शल्यस्य रुंयतस्योपरि गण्डं पाटयतो दुःखहेतुत्वे सत्यपि न पापबन्धो बाह्यनिमित्तमात्रादेव भवति । एवं संसारविषयमहादुःखादुद्विग्नस्य भिक्षोस्तन्निवृत्त्युपाय प्रति समाहितमनस्कस्य शास्त्रविहिते कर्मणि प्रवर्तमानस्य संक्लेशपरिणामाभावात् दु खनिमित्तत्वे सत्यपि न पापबन्ध. ॥

उक्ता असद्वेद्यास्रवहेतव सद्वेद्यस्य पुन क इत्यत्रोच्यते—

भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

तासु तासु गतिपु कर्मोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिन इत्यर्थ । व्रतान्यहिंसादीनि वक्ष्यन्ते, तद्वन्तो व्रतिन ॥ ते द्विविधा. । अगारम्प्रतिनिवृत्तौत्सुक्या. संयता., गृहिणश्च संयतासंयता. । अनुग्रहार्द्रीकृतचेतस. परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकम्पनमनुकम्पा । भूतेपु व्रतिपु चानुकम्पा भूतव्रत्यनुकम्पा । परानुग्रहबुद्ध्या स्वस्यातिसर्जनं दानम् । संसारकारणनिवृत्तिम्प्रत्यागूर्णो अक्षीणाशय' सराग इत्युच्यते । प्राणीन्द्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयम. । सरागस्य संयम सरागो वा संयम. सरागसंयम । आदिशब्देन संयमासंयमाकामनिर्जराबालतपोऽनुरोध. । योग. समाधि. सम्यक्प्रणिधानमित्यर्थ ॥ भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादीनां योग भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसंयमादियोग. । क्रोधादिनिवृत्ति. क्षान्ति. । लोभप्रकाराणामुपरम. शौचम ॥ इतिशब्दः प्रकारार्थ । के पुनस्ते प्रकारा ? ।

परभयोत्पादनादिर्भयवेदनीयस्य । कुशलक्रियाचारजुगुप्सादिर्जुगुप्सा-वेदनीयस्य । अलीकाभिधायितातिसन्धानपरत्वं पररन्ध्रापेक्षित्वप्रवृद्ध-रागादि स्त्रीवेदनीयस्य । स्तोकक्रोधानुत्सुकत्वस्वदारसन्तोषादि पुंवेदनीयस्य । प्रचुरकषायगुह्येन्द्रियव्यपरोपणपराङ्गनास्कन्दादिर्नपुंसक-वेदनीयस्य ॥

निर्दिष्टो मोहनीयस्यास्रवभेदः । इदानीं तदनन्तरनिर्दिष्टस्यायुषः कारणप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

आरम्भ. प्राणिपीडाहेतुर्व्यापार. । ममेदंबुद्धिलक्षण. परिग्रहः । आरम्भाश्च परिग्रहाश्च आरम्भपरिग्रहा ।- बहव आरम्भपरिग्रहा यस्य स. बह्वारम्भपरिग्रह । तस्य भाव. बह्वारम्भपरिग्रहत्वम् ॥ हिंसादिक्रूरकर्माजस्रप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्णलेश्याभिजात-रौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो नारकस्यायुष आस्रवो भवति ॥

आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रव. । तैर्यग्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मविशेषस्योदयादाविर्भूत आत्मन. कुटिलभावो माया निकृति. तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो वेदितव्यः । तत्प्रपञ्चो मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशनानिःशीलतासन्धानप्रियतानीलकपोतलेश्यार्तध्या-नमरणकालतादि. ॥

आह व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः । इदानीं मानुषस्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवो व्याख्यात । तद्विपरीतो मानुषस्यायुष इति संक्षेपः ॥ तद्व्यास –विनीतस्वभावप्रकृतिभद्रताप्रगुणव्यवहारतातनुकषायत्वमरणकालासंक्लेशतादि ॥

किमेतावानेव मानुषस्यायुष आस्रव इत्यत्रोच्यते—

स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

मृदोर्भावो मार्दवम् । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम् । उपदेशानपेक्षमित्यर्थः ॥ एतदपि मानुषस्यायुष आस्रव ॥ पृथग्योगकरणं किमर्थं ? उत्तरार्थम् । देवायुष आस्रवोऽपि यथा स्यात् ॥

किमेतदेव द्वितयं मानुषस्यास्रवो ? नेत्युच्यते—

निश्शीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दोऽधिकृतसमुच्चयार्थः । अल्पारम्भपरिग्रहत्वञ्च निःशीलव्रतत्वञ्च ॥ शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि वक्ष्यन्ते । निष्क्रान्तः शीलव्रतेभ्यो निःशीलव्रत । तस्य भावो निःशीलव्रतत्वम् ॥ सर्वेषां ग्रहणं सकलायुरास्रवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ किं देवायुषोऽपि भवति ? । सत्यम्, भवति भोगभूमिजापेक्षया ॥

अथ चतुर्थस्यायुषः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरा-
बालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसंयम' संयमासंयमश्च व्याख्यातौ । अकामनिर्जरा अकामश्चारकनिरोधबन्धनबद्धेषु स्वाभिलापमन्तरेणापरनिरोधाद्भ्रंधन क्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारणपरितापादिसहनं अकामेन निर्जरा अकामनिर्जरा । बालतपो मिथ्यादर्शनोपेतमनुपायकायक्लेशप्रचुरं निकृतिवहुलव्रतधारणम् ॥ तान्येतानि दैवस्यायुप आस्रवहेतवो वेदितव्या: ॥

किमेतावानेव दैवस्यायुष आस्रवो ? नेत्याह—

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? । दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ॥ अविशेषाभिधानेऽपि सौधर्मादिविशेषगति. । कुत' ? पृथक्करणात् ॥ यद्येवं, पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिरविशेपेण प्रसक्त, तेन, सरागसंयमसयमासयमावपि भवनवास्याद्यायुष आस्रवौ प्राप्नुत ॥ नैष दोप.—सम्यक्त्वाभावे तद्व्यपदेशाभावात्तदुभयमप्यत्रान्तर्भवति ॥

आयुषोऽनन्तरमुद्दिष्टस्य नाम्न आस्रवविधौ वक्तव्ये, तत्राऽशुभनाम्न आस्रवप्रतिपत्त्यर्थमाह—

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

योगस्त्रिप्रकारो व्याख्यातः । तस्य वक्रता कौटिल्यम् । विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनम् ॥ ननु च नार्थभेद. । योगवक्रतैवान्यथाप्रवर्तनम् ॥ सत्यमेवमेतत्—स्वगता योगवक्रतेत्युच्यते । परगतं विसवादनं,

सम्यगभ्युदयनि:श्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्य तद्विपरीतकायवाङ्मनोभिर्विसंवादयति मैवं कार्षीरेव कुर्विति ॥ एतदुभयमशुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम् ॥ चशब्देन मिथ्यादर्शनपैशुन्यास्थिरचित्तताकूटमानतुलाकरणपरनिन्दाऽऽत्मप्रशंसादि: समुच्चीयते ॥

अथ शुभनामकर्मण क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

कायवाङ्मनसामृजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीतम् ॥ चशब्देन समुच्चितस्य च विपरीत ग्राह्यम् । धार्मिकदर्शनसंभ्रमसद्भावोपनयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनादि ॥ तदेतच्छुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम् ॥ आह किमेतावानेव शुभनाम्न आस्रवविधिरुत कश्चिदस्ति प्रतिविशेष ? इत्यत्रोच्यते—यदिदं तीर्थकरनामकर्मानन्तानुपमप्रभावमचिन्त्यविभूतिविशेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्रवविधिविशेषोऽस्तीति ॥

यद्येवमुच्यतां के तस्यास्रवा ? इत्यत इदमारभ्यते —

दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनेन भगवताऽर्हत्परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धि: प्रागुक्तलक्षणा । तस्याष्टावङ्गानि—निश्शङ्कितत्वं,

निष्काङ्क्षिता, विचिकित्साविरहता, अमूढदृष्टिता, उपबृंहणं, स्थितीकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं चेति ॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु च गुर्वादिषु स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदरो विनयस्तेन सम्पन्नता विनयसम्पन्नता ॥ अहिंसादिषु व्रतेषु तत्प्रतिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः ॥ जीवादिपदार्थस्वतत्त्वविषये सम्यग्ज्ञाने नित्यं युक्तता अभीक्ष्णज्ञानोपयोगः ॥ संसारदुःखान्नित्यभीरुता संवेगः ॥ त्यागो दानं, तत्त्रिविधमाहारदानमभयदानं ज्ञानदानं चेति । तच्छक्तितो यथाविधि प्रयुज्यमानं त्याग इत्युच्यते ॥ अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः ॥ यथा भाण्डागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारत्वात्तथाऽनेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनेस्तपसः कुतश्चित्प्रत्यूहे समुपस्थिते तत्सन्धारणं समाधिः ॥ गुणवत्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैयावृत्त्यम् ॥ अर्हदाचार्यबहुश्रुतेषु प्रवचनेषु च भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिः ॥ षण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकापरिहाणिः ॥ ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावना ॥ वत्से धेनुवत्सधर्मणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वम् ॥ तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनामकर्मास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि ॥

इदानीं नामास्रवाभिधानानन्तरं गोत्रास्रवे वक्तव्ये सति नीचैर्गोत्रस्यास्रवविधानार्थमिदमाह—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

तथ्यस्य वा अतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रति इच्छा निन्दा। गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा । यथासंख्यमभिसम्बन्धः—परनिन्दा, आत्मप्रशंसेति ॥ प्रतिबन्धकहेतुसन्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तिता अनाविर्भाव उच्छादनम् प्रतिबन्धकाभावेन प्रकाशवृत्तिता उद्भावनम् ॥ अत्रापि च यथाक्रममभिसम्बन्धः — सद्गुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति ॥ तान्येतानि नीचैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥

अथोच्चैर्गोत्रस्य क आस्रवविधिरत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

तदित्यनेन प्रत्यासत्तेर्नीचैर्गोत्रस्यास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ अन्येन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्ययः ॥ तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः ॥ कः पुनरसौ विपर्ययः ? । आत्मनिन्दा, परप्रशंसा, सद्गुणोद्भावनमसद्गुणोच्छादनं च ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वृत्तिः । विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कारताऽनुत्सेकः । तान्येतान्युत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवन्ति ॥

अथ गोत्रानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र ॥ तेषां विहननं विघ्नः । विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवविधिर्वेदितव्यः ॥ अत्र चोद्यते—तत्प्रदोषनिह्नवादयो ज्ञानदर्शनावरणादीनां प्रतिनियता आस्रवहेतवो वर्णिताः, किं ते प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव उताविशेषेणेति ? यदि प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतवः

:व, आगमविरोध. प्रसज्यते । आगमे हि सप्तकर्माणि आयुर्वर्ज्याणि प्रतिक्षणं युगपदास्रवन्तीत्युक्तम् । तद्विरोध. स्यात् ॥ अथाविशेषेणास्रवहेतयोर्विशेषनिर्देशो न युक्त इति ॥ अत्रोच्यते–यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीना सर्वासा कर्मप्रकृतीना प्रदेशबन्धनियमो नास्ति । तथाप्यनुभागनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयो विभज्यन्ते ॥

॥ इति षष्ठोऽध्याय. ॥

अथ सप्तमोऽध्याय:

आस्रवपदार्थो व्याख्यातस्तत्प्रारम्भकाले एवोक्त "शुभ पुण्यस्येति" तत्सामान्येनोक्तम् । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं क पुन शुभ इत्युक्ते इदमुच्यते—

हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम ॥ १ ॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैर्हिंसादयो निर्देक्ष्यन्ते । तेभ्यो विरमणं विरतिर्व्रतमित्युच्यते ॥ व्रतमभिसन्धिकृतो नियम ॥ इद कर्तव्यमिद न कर्तव्यमिति वा ॥ तत्र–अहिंसाव्रतमादौ क्रियते प्रधानत्वात् । सत्यादीनि हि तत्परिपालनार्थानि सस्यस्य वृतिपरिक्षेपवत् ॥ सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणसामायिकापेक्षया एकं व्रतं, तदेव छेदोपस्थापनापेक्षया पञ्चविधमिहोच्यते ॥ ननु च—अस्य व्रतस्यास्रवहेतुत्वमनुपपन्नं सवरहेतुष्वन्तर्भावात् । संवरहेतवो वक्ष्यन्ते गुप्तिसमित्यादय । तत्र दशविधे धर्मे सयमे वा व्रतानामन्तर्भाव इति ॥ नैष दोष.—तत्र संवरो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते । प्रवृत्तिश्चात्र दृश्यते हिसानृतादत्तादानादिपरित्यागेऽहिंसा-

सत्यवचनमन्तद्दानादिक्रियाप्रतीतेः गुप्त्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ व्रतेषु हि कृतपरिकर्मा साधुः सुखेन संवरं करोतीति ततः पृथक्त्वेनोपदेशः क्रियते ॥ ननु च—षष्ठमणुव्रतमस्ति रात्रिभोजनविरमणं तदिहोपसंख्यातव्यम् । न । भावनास्वन्तर्भावात् । अहिंसाव्रतभावना हि वक्ष्यन्ते । तत्र आलोकितपानभोजनभावना कार्येति ॥

तस्य पञ्चतयस्य व्रतस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

देश एकदेशः । सर्वः सकलः । देशश्च सर्वश्च देशसर्वौ ताभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । अणु च महच्चाणुमहती । व्रताभिसम्बन्धान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ यथासंख्यमभिसम्बध्यते । देशतो विरतिरणुव्रतं सर्वतोविरतिर्महाव्रतमिति द्विधा भिद्यते प्रत्येकं व्रतम् ॥ एतानि व्रतानि भावितानि परोपघ्नशत्नवते दुःखनिवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति ॥

किमर्थं कथं वा भावनं तेषामित्यत्रोच्यते—

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तेषां व्रताना स्थिरीकरणायैकैकस्य व्रतस्य पंच पंच भावना वेदितव्याः ॥

यद्येवमाद्यस्याहिंसाव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाग्गुप्तिः । मनोगुप्तिः । ईर्यासमितिः । आदाननिक्षेपणसमितिः । आलोकितपानभोजनमित्येताः पञ्चाहिंसाव्रतस्य भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का इत्यत्रोच्यते—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनु-
वीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानम् । लोभप्रत्याख्यानम् । भीरुत्वप्रत्याख्यानम् । हास्यप्रत्याख्यानम् । अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पञ्चभावना सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः ॥ अनुवीचिभाषणं निरवद्यानुभाषणमित्यर्थः ॥

इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य का भावना इत्यत्राह—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसद्ध-
र्माविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः । परकीयेषु च विमोचितेष्वावासः । परेषामुपरोधाकरणम् । आचारशास्त्रमार्गेण भैक्षशुद्धिः । ममेदं तवेदमिति सधर्मभिरविसंवादः । इत्येताः पञ्चादत्तादानविरमणव्रतस्य भावनाः ॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावना वक्तव्या इत्यत्राह—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरता-
नुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥ ७ ॥

त्यागशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । स्त्रीरागकथाश्रवणत्यागः ।

तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्यागः । पूर्वरतानुस्मरणत्यागः । वृष्येष्टरसत्यागः । शरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावनाः पञ्च विज्ञेयाः ॥

अथ पञ्चमव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥ ८ ॥

पञ्चानामिन्द्रियाणां स्पर्शनादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषूपनिपतितेषु स्पर्शादिषु रागद्वेषवर्जनानि पञ्च आकिंचन्यस्य व्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः ॥

किञ्चान्यद्यथाऽमीषां व्रतानां द्रढिमार्थं भावनाः प्रतीयन्ते तद्विपश्चिद्भिरिति भावनोपदेशः, तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियाणां विनाशकप्रयोगोऽपायः । अवद्यं गर्ह्यम् । अपायश्चावद्यं चापायावद्ये तयोर्दर्शनमपायावद्यदर्शनं भावयितव्यम् ॥ क ? इहामुत्र च । केषु ? हिंसादिषु ॥ कथमिति चेदुच्यते—हिंसायां तावत्, हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयः सततानुबद्धवैरश्च इह च वधबन्धपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां गतिम् । गर्हितश्च भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान् । तथा अनृतवादी अश्रद्धेयो भवति इहैव च जिह्वाच्छेदादीन् प्रतिलभते । मिथ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनान्यवाप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति अनृतवचनात्

व्युपरमः श्रेयान् ॥ तथा स्तेनः परद्रव्यापहरणासक्तः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति । इहैव चाभिघातवधबन्धहस्तपादकर्णनासोत्तरौष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरतिः श्रेयसी ॥ तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तो वनगज इव वासितावञ्चितो विवशो वधबन्धनपरिक्लेशाननुभवति । मोहाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किञ्चित्कुशलमाचरति । पराङ्गनालिङ्गनसङ्गकृतरतिश्चेहैव वैरानुबन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धसर्वस्वहरणादीनपायान् प्राप्नोति । प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते, गर्हितश्च भवति, अतो विरतिरात्महिता ॥ तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतत्त्रिणामिहैव तस्करादीनामभिभवनीयो भवति । तदर्जनरक्षणप्रयत्नकृतांश्च दोषान् बहूनवाप्नोति न चास्य तृप्तिर्भवति इन्धनैरिवाग्नेः । लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति प्रेत्य चाशुभां गतिमास्कन्दते । लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति तद्विरमणं श्रेयः ॥ एवं हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयम् ॥

हिंसादिषु भावनान्तरप्रतिपादनार्थमाह—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

हिंसादयो दुःखमेवेति भावयितव्याः ॥ कथं हिंसादयो दुःखम् ? दुःखकारणत्वात् । यथा अन्नं वै प्राणा इति । कारणस्य कारणत्वाद्वा यथा धनं प्राणा इति । धनकारणमन्नपानं अन्नपानकारणाः प्राणा इति ॥ तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकर्मकारणम् । असद्वेद्यकर्म च दुःखकारणमिति दुःखकारणे दुःखकारणकारणे वा

दुःखोपचारः ॥ तदेतत् दुःखमेवेति भावनं परात्मसाक्षिकमवगन्तव्यम् ॥ ननु च तत्सर्वं न दुःखमेव विषयरतिसुखसद्भावात् । न तत्सुखं वेदनाप्रतिकारत्वात्कच्छूकण्डूयनवत् ॥

पुनरपि भावनान्तरार्थमाह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ११ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री । वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानान्तभक्तिरागः प्रमोदः । दीनानुग्रहभावः कारुण्यम् । रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यम् । दुष्कर्मविपाकवशान्नानायोनिषु सीदन्तीति सत्त्वा जीवाः । सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः । असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः । तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्यामसम्पादितगुणा अविनेयाः । एतेषु सत्त्वादिषु यथासङ्ख्यं मैत्र्यादीनि भावयितव्यानि ॥ सर्वसत्त्वेषु मैत्री, गुणाधिकेषु प्रमोदः, क्लिश्यमानेषु कारुण्यं, अविनेयेषुमाध्यस्थ्यमित्येवं भावयतः पूर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति ॥

पुनरपि भावनान्तरमाह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

जगत्स्वभावस्तावदनादिरनिधनो वेत्रासनझल्लरीमृदङ्गनिभः । अत्र जीवा अनादिसंसारेऽनन्तकालं नानायोनिषु दुःखं भोजंभोजं पर्यटन्ति । न चात्र किञ्चिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं, विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादि जगत्स्वभावचिन्त-

नात्संसारात्संवेगो भवति ॥ कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्वं निःसारता अशुचित्वमित्यवमादि ॥ कायस्वभावचिन्तनाद्विषयरागानिवृत्तेर्वैराग्यमुपजायते इति जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ ॥

अत्राह उक्तं भगवता हिंसादिनिवृत्तिर्व्रतमिति, तत्र न जानीम के हिंसादयः क्रियाविशेषा इत्यत्रोच्यते । युगपद्वक्तुमशक्यत्वात्तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसङ्गे याऽसावादौ चोदिता सैव तावदुच्यते—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

प्रमादः सकषायत्वं तद्वानात्मपरिणाम प्रमत्तः प्रमत्तस्य योगः प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् । इन्द्रियादयो दशप्राणास्तेषा यथासंभव व्यपरोपणं वियोगकरणं हिंसेत्यभिधीयते ॥ सा प्राणिनो दुःखहेतुत्वादधर्महेतुः ॥ प्रमत्तयोगादिति विशेषणं केवलं प्राणव्यपरोपणं नाधर्मायेति ज्ञापनार्थम् ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते । उक्तं च—मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा । पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामित्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति । नैष दोष । अत्रापि प्राणव्यपरोपणमस्ति भावलक्षणम् ॥ तथा चोक्तम्—स्वयमेवात्मनाऽऽत्मान हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ॥ पूर्वं प्राण्यन्तराणान्तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः ॥ १ ॥ इति ॥

आह अभिहितलक्षणा हिंसा; तदनन्तरोद्दिष्टमनृतं किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

सच्छब्दः प्रशंसावाची न सदप्रशस्तमिति यावत् । असतोऽ

र्थस्याभिधानमसदभिधानमनृतम् ॥ ऋतं सत्यं न ऋतमनृतम् ॥ किं पुनरप्रशस्तं ? प्राणिपीडाकरं यत्तदप्रशस्तम् ॥ विद्यमानार्थविषयं वा अविद्यमानार्थविषयं वा ॥ उक्तं च—प्रागेवाहिंसाप्रतिपालनार्थमित्तरद्व्रतमिति । तस्माद्धिंसाकर्मवचोऽनृतमिति निश्चेयम् ॥

अथानृतानन्तरमुद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणमित्यत आह—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणमदत्तस्यादानमदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते । यद्येवं कर्मनोकर्मग्रहणमपि स्तेयं प्राप्नोति अन्येनादत्तत्त्वात् ॥ नैष दोषः । दानादाने यत्र सम्भवतस्तत्रैव स्तेयव्यवहारः । कुतः ? अदत्तग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एवमपि भिक्षोर्ग्रामनगरादिषु भ्रमणकाले रथ्याद्वारादिप्रवेशाददत्तादानं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सामान्येन मुक्तत्वात् ॥ तथाहि—अयं भिक्षुः पिहितद्वारादिषु न प्रविशति अमुक्तत्वात् ॥ अथवा प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते प्रमत्तयोगाददत्तादानं यत् तत्स्तेयमित्युच्यते ॥ न च रथ्यादि प्रविशतः प्रमत्तयोगोऽस्ति । तेनैतदुक्तं भवति यत्र संक्लेशपरिणामेन प्रवृत्तिस्तत्र स्तेयं भवति बाह्यवस्तुनो ग्रहणे वाऽग्रहणे च ॥

अथ चतुर्थमब्रह्म किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये सति रागपरिणामाविष्टयोः परस्परस्पर्शनं प्रति इच्छा मिथुनम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते । अहिंसादयो धर्मा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृंहन्ति वृद्धिमुपयान्ति

तदब्रह्म । न ब्रह्म अब्रह्म । किं तत् ? मैथुनम् ।। तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यन्ति ।। यस्मान्मैथुनसेवनप्रवणः स्थास्नूंश्चरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति । मृषावादमाचष्टे । अदत्तमादत्ते । सचेतनमितरञ्च परिग्रहं गृह्णाति ।।

अथ पञ्चमस्य परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत आह—

मूर्च्छा परिग्रहः ।। १७ ।।

मूर्च्छेत्युच्यते । का मूर्च्छा ? बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतनाचेतनानां रागादीनामुपधीनां च संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षणाव्यापृतिर्मूर्च्छा ।। ननु च—लोके वातादिप्रकोपविशेषस्य मूर्च्छेति प्रसिद्धिरस्ति तद्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? सत्यमेवैतत् । मूर्च्छतिरयं मोहसामान्ये वर्तते । सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्ववतिष्ठन्त इत्युक्ते विशेषे व्यवस्थितः परिगृह्यते । परिग्रहप्रकरणात् ।। एवमपि बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोति । आध्यात्मिकस्य संग्रहणात् ।। सत्यमेवैतत्—प्रधानत्वादभ्यन्तर एव संगृह्यते । असत्यपि बाह्ये ममेदमिति सङ्कल्पवान् सपरिग्रहो भवति ।। अथ बाह्यः परिग्रहो न भवत्येव । भवति च मूर्च्छाकारणत्वात् । यदि ममेदमिति सङ्कल्पः परिग्रहः संज्ञानाद्यपि परिग्रहः प्राप्नोति, तदपि हि ममेदमिति सङ्कल्प्यते रागादिपरिणामवत् ।। नैष दोषः—प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । ततो ज्ञानदर्शनचारित्रवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्न मूर्च्छाऽस्तीति निःपरिग्रहत्वं सिद्धम् ।। किञ्च तेषां ज्ञानादीनामहेयत्वादात्मस्वभावत्वादपरिग्रहत्वं । रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इति अनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः । ततस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते । तन्मूलाः सर्वे दोषाः ।। ममेदमिति हि

सति संकल्पे सरम्भादयः सञ्जायन्ते। तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनी। तदर्थमनृतं जल्पति। चौर्यं वा आचरति। मैथुने च कर्मणि प्रयतते। तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हिंसादिदोषदर्शिनोऽहिंसादिगुणाहितचेतस परमप्रयत्नस्याहिंसादीनि व्रतानि यस्य सन्ति स —

निश्शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शृणाति हिनस्तीति शल्यम्। शरीरानुप्रवेशिकाण्डादिप्रहरण तच्छल्यमिव शल्यं, यथा तत् प्राणिनो बाधाकरं तथा शरीरमानस-बाधाहेतुत्वात्कर्मोदयविकारः शल्यमित्युपचर्यते॥ तत्त्रिविधम्— मायाशल्यम्, निदानशल्यम्, मिथ्यादर्शनशल्यमिति॥ माया निकृ-तिर्वञ्चना। निदानं विषयभोगाकाङ्क्षा। मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धा-नम्। एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निश्शल्यो व्रती इत्युच्यते॥ अत्र चोद्यते—शल्याभावान्निःशल्यः व्रताभिसम्बन्धाद्व्रती, न निश्शल्यत्वाद्व्रती भवितुमर्हति। नहि देवदत्तो दण्डसम्बन्धाच्छत्री भवति इत्यत्रोच्यते- उभयविशेषणविशिष्टत्वान्न हिंसाद्युपरतिमात्र-सम्बन्धात् व्रती भवत्यन्तरेण शल्याभावम्। सति शल्यापगमे व्रतस-म्बन्धात् व्रती विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते। बहुक्षीरघृताभावात्सतीष्वपि गोषु न गोमांस्तथा सशल्यत्वात्सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती॥

यस्तु निःशल्यः स व्रती। तस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिः अङ्ग्यते इति अगार वेश्म, तद्वानगारी। न विद्यते अगारमस्येत्यनगार. ॥ द्विविधो व्रती-अगारी अनगारश्चेति ॥ ननु चात्र विपर्ययोऽपि प्राप्नोति-शून्यागारदेवकुलाद्यावासस्य मुनेरगारित्वं, अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणाद् गृह विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वञ्च प्राप्नोतीति ॥ नैष दोष' । भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ चारित्रमोहोदये सत्यगारसम्बधं प्रत्यनिवृत्त परिणामो भावागारमित्युच्यते ॥ स यस्यासावगारी ॥ वने वसन्नपि च गृहे वसन्नपि तदभावादनगार इति च भवति ॥ ननु चागारिणो व्रतित्व न प्राप्नोति असकलव्रतत्वात् ॥ नैष दोष. । नैगमादिनयापेक्षया अगारिणोऽपि व्रतित्वमुपपद्यते । नगरावासवत् ॥ यथा गृहे अपवरके वा वसन्नपि नगरावास इत्युच्यते । तथा असकलव्रतोऽपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ॥

अत्राह किं हिंसादीनामन्यतमस्माद्य. प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती ?। नैवम् ॥ किं तर्हि ?। पञ्चतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दोऽल्पवचन. । अणूनि व्रतान्यस्य अणुव्रतोऽगारीत्युच्यते ॥ कथमस्य व्रतानामणुत्वं ? सर्वसावद्यनिवृत्त्यसम्भवात् ॥ कुतस्तर्ह्यसौ निवृत्त. ? त्रसप्राणिव्यपरोपणान्निवृत्त अगारीत्याद्यमणुव्रतम् ॥ स्नेहमोहादिवशाद् गृहविनाशे ग्रामविनाशे वा कारणमि-

स्त्वभिमतादसत्यवचनान्निवृत्तो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम् ॥ अन्यपीडाकरपार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतम ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च पराङ्गनाया सङ्गान्निवृत्तरतिर्गृहीति चतुर्थमणुव्रतम । धनधान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो गृहीति पञ्चममणुव्रतम् ॥

आह अपरित्यक्तागारस्य किमेतावानेव विशेषः आहोस्विदस्ति कश्चिदन्योऽपीत्यत आह—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥ २१ ॥

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । दिग्विरतिः । देशविरति । अनर्थदण्डविरतिरिति ॥ एतानि त्रीणि गुणव्रतानि व्रतशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् ॥ तथा सामायिकव्रतम् । प्रोषधोपवासव्रतम् । उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतम् । अतिथिसंविभागव्रतमिति ॥ एतैर्व्रतैः सम्पन्नो गृही विरताविरत इत्युच्यते । तद्यथा—दिक्प्राच्यादिः तत्र प्रसिद्धैरभिज्ञानैरवधिं कृत्वा नियमनं दिग्विरतिव्रतम् ॥ ततो बहिस्त्रसस्थावरव्यपरोपणनिवृत्तेर्महाव्रतत्वमवसेयम् । तत्र लाभे सत्यपि परिणामस्य निवृत्तेर्लोभनिरासश्च कृतो भवति ॥ ग्रामादीनामवधृतपरिमाणप्रदेशो देशः । ततो बहिर्निवृत्तिर्देशविरतिव्रतम् । पूर्ववद्बहिर्महाव्रतत्व व्यवस्थाप्यम् ॥ असत्युपकारे पापादानहेतुरनर्थदण्डः । ततो विरतिरनर्थदण्डविरतिः ॥ अनर्थदण्डः पञ्चविधः । अपध्यानम् । पापोपदेशः । प्रमादाचरितम् । हिंसाप्रदानम् । अशुभश्रुतिरिति ॥ तत्र

परेषां जयपराजयवधबन्धनाङ्गच्छेदपरस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिन्तनमपध्यानम् ॥ तिर्यक्क्लेशवाणिज्यप्राणिवधकारम्भकादिषु पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेश ॥ प्रयोजनमन्तरेण वृक्षादिच्छेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाद्यवद्यकार्यं प्रमादाचरितम् ॥ विषकण्टकशस्त्राग्निरज्जुकशादण्डादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानम् ॥ हिंसारागादिप्रवर्धनदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुति ॥ समेकीभावे वर्तते । तद्यथा सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । एकत्वेन अयन गमन समय., समय एव सामायिकं, समय. प्रयोजनमस्येति वा विगृह्य सामायिकम् ॥ इयति देशे एतावति काले इत्यवधारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्व पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥ अणुस्थूलकृतहिंसादिनिवृत्तेस्संयमप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्घातिकर्मोदयसद्भावात् ॥ महाव्रतत्वाभाव इति चेदुपचाराद्राजकुले सर्वगतचैत्राभिधानवत् ॥ प्रोषधशब्द. पर्वपर्यायवाची ॥ शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पञ्चापीन्द्रियाण्युपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवास । चतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थ ॥ प्रोषधे उपवास प्रोषधोपवास । स्वशरीरसंस्कारकारणस्नानगन्धमाल्याभरणादिविरहित शुभावकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथाचिन्तनावहितान्त.करण सन्नुपवसेत् निरारम्भश्रावक. ॥ उपभोगोऽशनपानगन्धमाल्यादि. । परिभोग आच्छादनप्रावरणालङ्कारशयनासनगृहयानवाहनादिः । तयो परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम् ॥ मधु मांसं मद्यञ्च सदा परिहर्तव्यं त्रसघातान्निवृत्तचेतसा ॥ केतक्यर्जुनपुष्पादीनि शृङ्गवेरमूलकादीनि बहुजन्तुयोनिस्थानान्यनन्तकायव्यपदेशार्हाणि परिहर्तव्यानि बहुघाताल्पफलत्वात् ॥ यानवाहनाभरणादिष्वेतावदेवे-

ष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं कालनियमेन यावज्जीवं वा यथाशक्ति ॥ संयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिः अनियतकालागमन इत्यर्थः ॥ अतिथये संविभागोऽतिथिसंविभागः । स चतुर्विधः—भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनाद्युपबृंहणानि दातव्यानि । औषधमपि योग्यमुपयोजनीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ॥ च शब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः ॥

कः पुनरसौ ?—

मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां बलानां च कारणवशात्संक्षयो मरणम् । अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम् । मरणमन्तः मरणान्तः । स प्रयोजनमस्य इति मारणान्तिकी ॥ सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना । कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां तत्कारणहापनक्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना । तां मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता सेविता गृहीत्यभिसम्बध्यते ॥ ननु च विस्पष्टार्थं सेवितेत्येवं वक्तव्यम् । न । अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलं सेवनमिह परिगृह्यते । किं तर्हि ? प्रीत्यर्थोऽपि—यस्मादसत्यां प्रीतौ बलान्न सल्लेखना कार्यते । सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव करोति ॥ स्यान्मतमात्मवधः प्राप्नोति स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादिनिवृत्तेः ॥ नैष दोषः ।

अप्रमत्तत्त्वात्। प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तम्। न चास्य प्रमादयोगोऽस्ति। कुत.? रागाद्यभावात्। रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं घ्नत. स्वघातो भवति, न सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादय. सन्ति ततो नात्मवधदोष.॥ उक्तं च—रागादीणमणुप्पा अहिंसगत्तत्ति भासिदं समये। तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहि णिद्दिठ्ठा॥ १॥ किञ्च—मरणस्यानिष्टत्वाद्यथा वणिजो विविधपण्यदानादानसञ्चयपरस्य स्वगृहविनाशोऽनिष्ट., तद्विनाशकारणे च कुतश्चिदुपस्थिते यथाशक्ति च परिहरति, दु.परिहारे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमान तदाश्रयस्य न पातमभिवाञ्छति। तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति। दु:परिहारे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मवधो भवेत्॥

अत्राह नि.शल्यो व्रतीत्युक्तं तत्र च तृतीयं शल्य मिथ्यादर्शनम्। तत. सम्यग्दृष्टिना व्रतिना नि.शल्येन भवितव्यमित्युक्तं तत्सम्यग्दर्शनं किं सापवादं निरपवादमिति? उच्यते—कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात्कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः॥ २३॥

नि शङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र। तत्प्रतिपक्षभूता. शङ्कादयो वेदितव्या.। अथ प्रशंसासंस्तवयो को विशेष? मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, भताभतगुणोद्भा-

वचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः ॥ ननु च सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गमुक्तं तस्यातिचारैरप्यष्टभिर्भवितव्यम् ॥ नैष दोषः ॥ व्रतशीलेषु पञ्चपञ्चातिचारा इत्युत्तरत्र विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशंसासंस्तवयोरितरानतिचारानन्तर्भाव्य पञ्चैवातिचारा उक्ताः ॥

आह सम्यग्दृष्टेरतिचारा उक्ताः किमेवं व्रतशीलेष्वपि भवन्तीति। ओमित्युक्त्वा तदतिचारसंख्यानिर्देशार्थमाह—

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि तेषु व्रतशीलेषु। शीलग्रहणमनर्थकम् व्रतग्रहणेनैव सिद्धेः ॥ नानर्थकम्-विशेषज्ञापनार्थं व्रतपरिरक्षणार्थं शीलमिति दिग्विरत्यादीनीह शीलग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

अगार्यधिकारात् अगारिणो व्रतशीलेषु पंच पंचातिचारा वक्ष्यमाणा यथाक्रमं वेदितव्या। तद्यथा—आद्यस्य तावदहिंसाव्रतस्य—

बन्धवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बन्धः ॥ दण्डकशावेत्रादिभिरभिघातः प्राणिनां वधः न प्राणव्यपरोपणम्। ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ॥ कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदः ॥ न्याय्यभारादतिरिक्तवाहनमतिभारारोपणम् ॥ गवादीनां क्षुत्पिपासाबाधाकरणमन्नपाननिरोधः ॥ एते पंचाहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रिया-
न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

अभ्युदयनि.श्रेयसार्थेपु क्रियाविशेपेपु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसन्धापनं वा मिथ्योपदेश'। यत्स्त्रीपुंसाभ्यामेकान्तेऽनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं तद्रहोभ्याख्यानं वेदितव्यम्। अन्येनानुक्तं यत्किंचित्परप्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वंचनानिमित्त लेखनं कूटलेखक्रिया। हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्येयमादधानस्यैवमित्यनुज्ञानवचनं न्यासापहार.। अर्थप्रकरणाङ्गविकारभ्रूनिक्षेपणादिभि हराकूतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्त यत्तत्साकारमन्त्रभेद इति कथ्यते ॥ त एते सत्याणुव्रतस्य पंचातिचारा बोद्धव्या.॥

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

मुष्णन्तं स्वयमेव वा प्रयुंक्तेऽन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यत स स्तेनप्रयोगः। अप्रयुक्तेनाननुमतेन च चौरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहृतादानम्। उचितन्यायादन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रम.। विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रम.। तत्र ह्यल्पमूल्यलभ्यानिमहार्घ्याणि द्रव्याणीति प्रयत्न ॥ प्रस्थादि मान, तुलाद्युन्मानमेतेन न्यूनेनान्यस्मै देयमधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगोहीनादिकमानोन्मानम् ॥ कृत्रिमैर्हिरण्यादिभिर्वंचनापूर्वको व्यवहार. प्रतिरूपकव्यवहारः॥ त एते पंचादत्तादानाणुव्रतस्यातिचारा.॥

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

कन्यादानं विवाहः, परस्य विवाहः परविवाहः, परविवाहस्य करणं परविवाहकरणम् । परपुरुषानेति गच्छतीत्येवंशीला इत्वरी, कुत्सायां क इत्वरिका । या एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता । या गणिकात्वेन पुंश्चलित्वेन वा परपुरुषगमनशीला अस्वामिका सा अपरिगृहीता । परिगृहीता चापरिगृहीता च परिगृहीतापरिगृहीते । इत्वरिके च ते परिगृहीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, तयोर्गमने इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमने । अङ्गं प्रजननं योनिश्च ततोऽन्यत्र क्रीडा अनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः । त एते पञ्च स्वदारसन्तोषव्रतस्यातिचाराः ॥

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्याधिकरणम् । वास्तु अगारम् । हिरण्यं रूप्यादि व्यवहारतन्त्रम् । सुवर्णं प्रतीतम् । धनं गवादि । धान्यं व्रीह्यादि । दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः । कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि । क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च—क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । एतावानेव परिग्रहो मम नान्य इति परिच्छिन्नात्प्रमाणात्क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका अतिलोभवशात्प्रमाणातिक्रमा (रेका) इति प्रत्याख्यायन्ते ॥ त एते परिग्रहपरिमाणव्रतस्यातिचाराः ॥

उक्ता व्रतानामतिचाराः शीलानामतिचारा वक्ष्यन्ते, तद्यथा—

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिगवधेरतिलङ्घनमतिक्रमः । स समासतस्त्रिविधः—ऊर्ध्वातिक्रमः । अधोऽतिक्रमः । बिलप्रवेशादिस्तिर्यगतिक्रमः ॥ परिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसन्धिः क्षेत्रवृद्धिः । स एषोऽतिक्रमः प्रमादान्मोहाद्व्यासङ्गाद्वा भवतीत्यवसेयः ॥ अननुस्मरणं स्मृत्यन्तराधानम् ॥ त एते दिग्विरमणस्यातिचाराः ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

आत्मना सङ्कल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशाद्यत्किञ्चिदानयेत्याज्ञापनमानयनम् । एवं कुर्विति नियोगः प्रेष्यप्रयोगः । व्यापारकरान्पुरुषान्प्रत्यभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः । स्वविग्रहदर्शनं रूपानुपातः । लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ त एते देशविरमणस्य पञ्चातिचाराः ॥

कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणो-
पभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात्प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्पः । तदेवोभयं परत्र दुष्टकायकर्मप्रयुक्तं कौत्कुच्यम् । धाष्टर्यप्रायं यत्किञ्चनानर्थकं बहुप्रलपितं मौखर्यम् । असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमसमीक्ष्याधिकरणम् । यावताऽर्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यम् ॥ त एते पञ्चानर्थदण्डविरतेरतिचाराः ॥

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगो व्याख्यातस्त्रिविध.। तस्य दुष्टं प्रणिधानं योगदुष्प्रणिधानम्—कायदुष्प्रणिधानम्। वाग्दुष्प्रणिधानम्। मनोदुष्प्रणिधानमिति। अनादरोऽनुत्साहः। अनैकाग्र्य स्मृत्यनुपस्थानम्। त एते पंच सामायिकस्यातिक्रमाः ॥

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना-
दरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

जन्तवः सन्ति न सन्ति वेति प्रत्यवेक्षणं चक्षुर्व्यापारः। मृदुनोपकरणेन यत्क्रियते प्रयोजनं तत्प्रमार्जितम्। तदुभयं प्रतिषेधविशिष्टमुत्सर्गादिभिरभिसम्बध्यते—अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्येवमादि ॥ तत्र अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितायां भूमौ मूत्रपुरीषोत्सर्ग. अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग.। अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यार्हदाचार्यपूजोपकरणस्य गन्धमाल्यधूपादेरात्मपरिधानाद्यर्थस्य च वस्त्रादेरादानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादानम्। अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादेः संस्तरस्योपक्रमणं, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमणम्। क्षुदभ्यर्दितत्वादावश्यकेष्वनादरोऽनुत्साह.। स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातम् ॥ त एते पञ्च प्रोषधोपवासस्यातिचाराः ॥

सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥ ३५ ॥

सह चित्तेन वर्तते इति सचित्तं चेतनावद्द्रव्यम्। तदुपश्लिष्टः सम्बन्धः। तद्व्यतिकीर्णः सम्मिश्रः। कथं पुनरस्य सचित्तादिषु

प्रवृत्तिः स्यात्? प्रमादसम्मोहाभ्याम्। द्रवो वृष्यो वाऽभिषवः। असम्यक्पक्वो दुःपक्वः। एतैराहारो विशेष्यते–सचित्ताहारः सम्बन्धाहारः सम्मिश्राहारोऽभिषवाहारो दुःपक्वाहार इति॥ त एते पञ्च भोगोपभोगपरिसंख्यानस्यातिचाराः॥

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥३६॥

सचित्ते पद्मपत्रादौ निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः। अपिधानमावरणं सचित्तेनैव सम्बध्यते सचित्तापिधानमिति। अन्यदातृदेयार्पणं परव्यपदेशः। प्रयच्छतोऽप्यादराभावोऽन्यदातृगुणासहनं वा मात्सर्यम्। अकाले भोजनं कालातिक्रमः। त एते पंचातिथिसंविभागशीलातिचाराः॥

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानानि ॥३७॥

आशंसनमाशंसा आकाङ्क्षणमित्यर्थः। जीवितं च मरणं च जीवितमरणं जीवितमरणस्याशंसे जीविमरणाशंसे। पूर्वसुहृत्सहपांसुक्रीडनाद्यनुस्मरणं मित्रानुरागः। अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः। भोगाकाङ्क्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानम्॥ त एते पंच सल्लेखनाया अतिचाराः॥

अत्राह— उक्तं भगवता 'तीर्थकरत्वकारणकर्मास्रवनिर्देशे शक्तितस्त्यागतपसीति, पुनश्चोक्तं शीलविधानेऽतिथिसंविभाग इति। तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥३८॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः। स्वोपकारः पुण्यसंचयः, परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः॥ स्वशब्दो धनपर्यायवचनः। अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्त्यागो दानं वेदितव्यम्॥

अत्राह—उक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत आह—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥३९॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः। विशेषो गुणकृतः। तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते—विधिविशेषो द्रव्यविशेषो दातृविशेषः पात्रविशेष इति। तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिष्वादरानादरकृतो भेदः। तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेषः। अनसूयाविषादादिर्दातृविशेषः। मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः। ततश्च पुण्यफलविशेषः क्षेत्रादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत्॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

व्याख्यात आस्रवपदार्थस्तदनन्तरोद्देशभाग्बन्धपदार्थ इदानीं व्याख्येयस्तस्मिन्व्याख्येये सति पूर्वं बन्धहेतूपन्यासः क्रियते तत्पूर्वकत्वाद्बन्धस्येति ॥

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शनादय उक्ता । एते पञ्च बन्धहेतवः समस्ता व्यस्ताश्च भवन्ति ॥ तद्यथा—मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिता बन्धहेतवो भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिसमङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीना-मविरत्यादयश्चत्वारः ॥ संयतासंयतस्याविरतिर्विरतिमिश्रा, प्रमाद-कषाययोगाश्च । प्रमत्तसंयतस्य प्रमादकषाययोगाः । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां योगकषायौ । उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेवलिनामेक एव योगः । अयोगकेवलिनो न बन्धहेतुः ॥ उक्ता बन्धहेतवः ।

इदानीं बन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते
स बन्धः ॥ २ ॥

कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं वाक्यम् । एतदुक्तं भवति—कर्मण इति हेतुनिर्देशः कर्मणो हेतोर्जीवः सकषायो भवति नाकर्म-कस्य कषायलेपोऽस्ति ततो जीवकर्मणोरनादिसम्बन्ध इत्युक्तं भवति ॥ तेनामूर्तो जीवो मूर्तेन कर्मणा कथं बध्यते इति चोद्यमपाकृतं भवति ॥ इतरथा हि बन्धस्यादिमत्त्वे आत्यन्तिकीं शुद्धिं दधतः सिद्ध-स्येव बन्धाभावः प्रसज्येत ॥ द्वितीयं वाक्यं कर्मणो योग्यान्पुद्गला-नादत्त इति । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति पूर्वं हेतुसम्बन्धं त्यक्त्वा षष्ठीसम्बन्धमुपैति कर्मणो योग्यानिति ॥ पुद्गलवचनं कर्मणस्तादा-त्म्यख्यापनार्थम् । तेनात्मगुणोऽदृष्टो निराकृतो भवति तस्य संसार-

हेतुत्वानुपपत्ते ॥ आदत्त इति हेतुहेतुमद्भावख्यापनार्थम् । अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादार्द्रीकृतस्यात्मन.सर्वतो योगविशेषात्तेषां सूक्ष्मै-कक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलाना कर्मभावयोग्यानाम-विभागेनोपश्लेषो बन्ध इत्याख्यायते ॥ यथा भाजनविशेषे क्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामस्तथा पुद्गलानाम-प्यात्मनि स्थिताना योगकषायवशात्कर्मभावेन परिणामो वेदितव्य. ॥ "स" वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । स एष बन्धो नान्योऽस्तीति । तेन गुणगुणिबन्धो निवर्तितो भवति ॥

आह किमय बन्ध एकरूप एव, आहोस्वित्प्रकारा अप्यस्य सन्तीत्यत इदमुच्यते—

प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥३॥

प्रकृतिः स्वभाव. । निम्बस्य का प्रकृतिः ? तिक्तता । गुडस्य का प्रकृति ? मधुरता । तथा ज्ञानावरणस्य का प्रकृतिः ? अर्थानवगम. । दर्शनावरणस्य का प्रकृति ? अर्थानालोच (क) नम् ॥ वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदु.खसवदेनम् ॥ दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानम् ॥ चारित्रमोहस्यासंयम. ॥ आयुषो भवधारणम् ॥ नाम्नो नारकादि-नामकरणम् ॥ गोत्रस्योच्चर्नीचै स्थानसंशब्दनम् ॥ अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणम् ॥ तदेवं लक्षणं कार्यम्—प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः । तत्स्वभावादप्रच्युति स्थिति । यथा—अजागोमहिष्या-दिक्षीराणा माधुर्यस्वभावादप्रच्युति. स्थिति । तथा ज्ञानावरणादी-नामर्थानवगमादिस्वभावादप्रच्युति स्थितिः । तद्रसविशेषोऽनुभवः ।

यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन रसविशेष.। तथा कर्मपुद्गलाना स्वगतसामर्थ्यविशेषोऽनुभव' ॥ इयत्तावधारणं प्रदेश.। कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेश ॥ विधिशब्दः प्रकारवचन । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारस्तस्य बधस्य प्रकारा.। तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ कषायनिमित्तौ स्थित्यनुभवौ । तत्प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तद्बन्धविचित्रभाव.।

तत्राद्यस्य प्रकृतिबन्धनस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय-
मोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

आद्य प्रकृतिबन्धो ज्ञानावरणाद्यष्टविकल्पो वेदितव्य' ॥ आवृणोत्याव्रियतेऽनेनेति वा आवरणम् । तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते—ज्ञानावरण, दर्शनावरणमिति ॥ वेदयति वेद्यत इति वा वेदनीयम् ॥ मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयम् ॥ एत्यनेन नारकादिभवमित्यायु.॥ नमयत्यात्मान नम्यतेऽनेनेति वा नाम ॥ उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यत इति गोत्रम् ॥ दातृदेयादीनामन्तरं मध्यमेतीत्यन्तराय.॥ एकेनात्मपरिणामेनादीयमाना. पुद्गला ज्ञानावरणाद्यनेकभेदं प्रतिपद्यन्ते सकृदुपभुक्तान्नपरिणामरसरुधिरादिवत् ॥

आद्योक्तो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः। इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

पञ्चनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्
द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

द्वितीयग्रहणमिह कर्तव्य द्वितीय उत्तरप्रकृतिबन्ध एव विकल्प इति ॥ न कर्तव्यं, पारिशेष्यात्सिद्धे ॥ आद्यो मूल प्रकृतिबन्धोऽष्ट-विकल्प उक्त । ततः पारिशेष्यादयमुत्तरप्रकृतिविकल्पविधिर्भवति ॥ भेदशब्द पञ्चादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यते—पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं, नवभेदं दर्शनावरणीय, द्विभेद वेदनीयं, अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं, चतुर्भेदमायु, द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम, द्विभेद गोत्रं, पंचभेदोऽन्तराय इति ॥

यदि ज्ञानावरणं पंचभेदं तत्प्रतिपत्तिरुच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि व्याख्यातानि ॥ तेषामावृतेरावरणभेदो भवतीति पञ्चोत्तरप्रकृतयो वेदितव्याः ॥ अत्र चोद्यते–अभव्यस्य मन पर्ययज्ञानशक्ति· केवलज्ञानशक्तिश्च स्याद्वा न वा ? । यदि स्यात्—तस्याभव्यत्वाभाव । अथ नास्ति—तत्रावरणद्वयकल्पना व्यर्थेति ॥ उच्यते—आदेशवचनान्न दोष.—द्रव्यार्थादेशान्मन.—पर्ययकेवलज्ञानशक्तिसम्भव । पर्यायार्थादेशात्तच्छक्त्यभाव ॥ यद्येव, भव्याभव्यविकल्पो नोपपद्यते । उभयत्र तच्छक्तिसद्भावात् ॥ न शक्तिभावाभावापेक्षया भव्याभव्यविकल्प इत्युच्यते ॥ कुतस्तर्हि ? व्यक्तिसद्भावासद्भावापेक्षया ॥ सम्यग्दर्शनादिभिर्व्यक्तिर्यस्य भविष्यति स भव्य· । यस्य तु न भविष्यति सोऽभव्य· । कनकेतर-पाषाणवत् ॥

आह, उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्प.। इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य,इत्यत आह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानामिति दर्शनावरणापेक्षया भेदनिर्देश.—चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणमिति ॥ मदखेदक्लमविनोदनार्थं स्वापो निद्रा। तस्या उपर्युपरि वृत्तिर्निद्रानिद्रा। या क्रियाऽऽत्मानं प्रचलयति सा प्रचला शोकश्रममदादिप्रभवा आसीनस्यापि नेत्रगात्रविक्रियासूचिका। सैव पुन पुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचला। स्वप्नेऽपि यया वीर्यविशेषाविर्भाव. सा स्त्यानगृद्धिः। स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थ इह गृह्यते। गृद्धिरपि दीप्ति.। स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः॥ इह निद्रादिभिर्दर्शनावरण सामानाधिकरण्येनाभिसम्बध्यते—निद्रादर्शनावरण निद्रानिद्रादर्शनावरणमित्यादि॥

तृतीयस्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिप्रतिपादनार्थमाह—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यदुदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यमिति॥ यत्फलं दु'खमनेकविधं तदसद्वेद्यमप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यमिति॥

चतुर्थ्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिविकल्पनिदर्शनार्थमाह—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीया-ख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्व-तदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभ-यजुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्र-त्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादयश्चत्वार.। त्र्यादयोऽपि चत्वार.। तत्र यथासंख्येन सम्बन्धो भवति—दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं, चारित्रमोहनीय द्विभेदं, अकषायवेदनीयं नवविध, कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं-सम्यक्त्वं, मिथ्यात्व, तदुभयमिति। तद्बन्धं-प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रिधा व्यवतिष्ठते ॥ तत्र यस्योदयात्स-र्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुको हिताहितविचारा-समर्थो मिथ्यादृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्वम्। तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणा-मनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमात्मन श्रद्धानं न निरुणद्धि तद्वेदयमान. पुरुष सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते। तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात्क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत्सामिशुद्धस्वरस तदुभय-मित्याख्यायते सम्यङ्मिथ्यात्वमिति यावत्। यस्योदयादात्मनोऽर्धशु-द्धमदकोद्रवोपयोगापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परि-णाम' ॥ चारित्रमोहनीयं द्विधा—अकषायकषायभेदात्। ईषदर्थे नञ्. प्रयोगादीषत्कषायोऽकषाय इति ॥ अकषायवेदनीय नवविधम्। कुतः? । हास्यादिभेदात् ॥ यस्योदयाद्धास्याविर्भावस्तद्धास्यम्। यदु-

दयाद्विषयादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः। अरतिस्तद्विपरीता। यद्विपाकाच्छोचनं शोकः। यदुदयादुद्वेगस्तद्भयम्। यदुदयादात्मदोषसंवरणमन्यदोषस्याधारणं सा जुगुप्सा। यदुदयात्स्त्रैणान्भावान्प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः। यस्योदयात्पौंस्नान्भावानास्कन्दति स पुंवेदः। यदुदयान्नापुंसकान्भावानुपव्रजति स नपुंसकवेदः॥ कषायवेदनीयं षोडशविधम्। कुतः? अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात्॥ तद्यथा—कषायाः क्रोधमानमायालोभाः। तेषां चतस्रोऽवस्थाः—अनन्तानुबन्धिनोऽप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति॥ अनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तं तदनुबन्धिनोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः। यदुदयाद्देशविरतिं संयमासंयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति, ते देशप्रत्याख्यानमावृण्वन्तोऽप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः। यदुदयाद्विरतिं कृत्स्नां संयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्नं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः। समेकीभावे वर्तते। संयमेन सहावस्थानादेकीभूय ज्वलन्ति संयमो वा ज्वलत्येषु सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः। त एते समुदिताः सन्तः षोडश कषाया भवन्ति॥

मोहनीयानन्तरोद्देशभाज आयुष उत्तरप्रकृतिनिर्ज्ञापनार्थमाह—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसम्बन्धेनायुषो व्यपदेशः क्रियते। नरकेषु भवं नारकमायुः। तिर्यग्योनिषु भवं तैर्यग्योनम्। मानुषेषु भवं मानुषं। देवेषु भवं दैवमिति॥ नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकम्॥ एवं शेषेष्वपि॥

आयुश्चतुर्विधं व्याख्यातं तदनन्तरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तर-प्रकृतिनिर्णयार्थमाह—

गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघात-
संस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यागुरु-
लघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोग-
तयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्म-
पर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥११॥

यदुदयादात्मा भवान्तरं गच्छति सा गतिः। सा चतुर्विधा—नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्देवगतिर्मनुष्यगतिश्चेति ॥ यन्निमित्त आत्मनो नारको भावस्तन्नरकगतिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ तासु नरकादिगतिष्वव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ तन्निमित्तं जातिनाम तत्पञ्चविधम्—एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम, चेति ॥ यदुदयादात्मा एकेन्द्रिय इति शब्द्यते तदेकेन्द्रियजातिनाम । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम । तत्पञ्चविधम्—औदारिकशरीरनाम, वैक्रियिकशरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीनाम, कार्मणशरीरनाम चेति ॥ तेषां विशेषो व्याख्यातः ॥ यदुदयादङ्गोपाङ्गविवेकस्तदङ्गोपाङ्गनाम । तत्त्रिविधम्—औदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति ॥ यन्निमित्तात्परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणम् ॥ तद्द्विविधम्—स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जा-

तिनामोदयापेक्ष चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति। निर्मीय-तेऽनेनेति निर्माणम् ।। शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानाम-न्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्बन्धननाम ।। यदुदयादौरिका-दिशरीराणां विवरविरहितान्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशेन एकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम ।। यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्तिर्भवति तत्संस्था-ननाम, तत् षोढा विभज्यते — समचतुरस्रसंस्थाननाम । न्यग्रोधपरि-मण्डलसंस्थाननाम । स्वातिसंस्थाननाम । कुब्जसंस्थाननाम । वाम-नसंस्थाननाम । हुण्डसंस्थाननाम चेति ।। यस्योदयादस्थिबन्धनवि-शेषो भवति तत्संहनननाम । तच्छड्विधम्—वज्रवृषभनाराचसंहन-ननाम । वज्रनाराचसंहनननाम । नाराचसंहनननाम । अर्धनाराच-संहनननाम । कीलितसंहनननाम । असम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननाम चेति ।। यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावस्तत्स्पर्शननाम । तदष्टविधम्—कर्क-शनाम । मृदुनाम । गुरुनाम । लघुनाम । स्निग्धनाम । रूक्षनाम । शीतनाम । उष्णनाम चेति ।। यन्निमित्तो रसविकल्पस्तद्रसनाम । तत्पञ्चविधम्-तिक्तनाम । कटुकनाम । कषायनाम । आम्लनाम । मधुरनाम चेति ।। यदुदयप्रभवो गन्धस्तद्गन्धनाम । तद्द्विविधम्-सुरभि-गन्धनाम । असुरभिगन्धनाम चेति।। यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पञ्चविधम्-शुक्लवर्णनाम । कृष्णवर्णनाम । नीलवर्णनाम । रक्त-वर्णनाम । हरिद्वर्णनाम चेति ।। पूर्वशरीराकाराविनाशो यस्यो-दयाद्भवति तदानुपूर्व्यनाम । तच्चतुर्विधम्—नरकगतिप्रायोग्या-नुपूर्व्यनाम । तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । मनुष्यगति-प्रायोग्यानुपूर्व्यनाम । देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति ।। यस्योदयादयस्पिण्डवद् गुरुत्वान्नाधः पतति न चार्कतूलवल्ल-

घुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम ॥ यस्योदयात्स्वयंकृतोद्बन्धनमरुत्प्र-
पतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम ॥ यन्निमित्ता परश-
स्त्रादेर्व्याघातस्तत्परघातनाम ॥ यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपनाम
तदादित्ये वर्तते ॥ यन्निमित्तमुद्योतन तदुद्योतनाम । तच्चन्द्रख-
द्योतादिषु वर्तते ॥ यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ विहाय
आकाशम् । तत्र गतिनिर्वर्तक तद्विहायोगतिनाम । तद्द्विविधम्
प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ शरीरनामकर्मोदयान्निर्वर्त्यमानं शरीरमेका-
त्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ बहूनामात्मना-
मुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीर-
नाम ॥ यदुदयाद् द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम ॥ यन्निमित्त
एकेन्द्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम ॥ यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्त
त्सुभगनाम ॥ यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतोऽप्यप्रीतिकरस्तत् दुर्भगनाम ।
यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तन तत्सुस्वरनाम । तद्विपरीत दु स्वर-
नाम ॥ यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम । तद्विपरीतमशुभनाम ॥
सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तक सूक्ष्मनाम ॥ अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादर-
नाम ॥ यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्ति. तत्पर्याप्तिनाम ॥ तत्
षड्विधम्—आहारपर्याप्तिनाम । शरीरपर्याप्तिनाम । इन्द्रियपर्या-
प्तिनाम । प्राणापानपर्याप्तिनाम । भाषापर्याप्तिनाम । मनः पर्याप्ति-
नाम चेति ॥ षड्विधपर्याप्त्यभावहेतुरपर्याप्तिनाम ॥ स्थिरभावस्य
निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ प्रभोपेतशरीरकार-
णमादेयनाम ॥ निष्प्रभशरीरकारणमनादेयनाम ॥ पुण्यगुणख्यापन-
कारणं यशःकीर्तिनाम ॥ तत्प्रत्यनीकफलमयश कीर्तिनाम ॥ आर्ह-
न्त्यकारणं तीर्थकरत्वनाम ॥

उक्तो नामकर्मण उत्तरप्रकृतिभेदः । तदनन्तरोद्देशभाजो गोत्रस्य प्रकृतिभेदो व्याख्यायते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधम् । उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति ॥ यस्योदयाल्लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रम् । यदुदयाद्गर्हितेषु कुलेषु जन्म तन्नीचैर्गोत्रम् ॥

अष्टम्याः कर्मप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिनिर्देशार्थमाह—

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

अन्तरायापेक्षया भेदनिर्देशः क्रियते—दानस्यांतरायो लाभस्यांतराय इत्यादिदानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्तद्व्यपदेशः ॥ यदुदयाद्दातुकामोऽपि न प्रयच्छति, लब्धुकामोऽपि न लभते, भोक्तुमिच्छन्नपि न भुंक्ते, उपभोक्तुमभिवाञ्छन्नपि नोपभुंक्ते, उत्सहितुकामोऽपि नोत्सहते त एते पञ्चांतरायस्य भेदाः ॥

व्याख्याताः प्रकृतिबन्धविकल्पाः ॥ इदानीं स्थितिबन्धविकल्पो वक्तव्यः ॥ सा स्थितिर्द्विविधा, उत्कृष्टा जघन्या च ॥

तत्र यासां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिः समाना, तन्निर्देशार्थमुच्यते—

आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदिति आदित इत्युच्यते। अन्तरायस्येति वचनं व्यवहितग्रहणार्थम्॥ सागरोपममुक्तपरिमाणम्। कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः। परा उत्कृष्टेत्यर्थः॥ एतदुक्तं भवति—ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयांतरायाणामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य इति॥ सा कस्य भवति? मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य॥ अन्येषामागमात्सम्प्रत्ययः कर्तव्यः॥

मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सप्ततिर्मोहनीयस्य॥ १५॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते॥ इयमपि परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावसेया॥ इतरेषां यथागममवगमः कर्तव्यः॥

नामगोत्रयोरुत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

विंशतिर्नामगोत्रयोः॥ १७॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते॥ इयमप्युत्कृष्टा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य॥ इतरेषां यथागममवबोद्धव्या॥

अथायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरुच्यते—

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः॥ १७॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थम्। परा स्थि-

तिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि पूर्वोक्तस्यैव ॥ शेषाणामागमतोऽवसेया ॥

उक्तोत्कृष्टा स्थिति ॥ इदानीं जघन्या स्थितिर्वक्तव्या ॥ तत्र समानजघन्यस्थिती. पञ्च प्रकृतीरवस्थाप्य तिसृणां जघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रद्वयमुपन्यस्यते लघ्वर्थम्—

अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

अपरा जघन्या, वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ता ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ॥

अवस्थापितप्रकृतिजघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

शेषाणा पंचाना प्रकृतीनामन्तर्मुहूर्ताऽपरा स्थिति ॥ ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणा जघन्या स्थितिः सूक्ष्मसाम्पराये, मोहनीयस्य अनिवृत्तिबादरसाम्पराये । आयुष. संख्येयवर्षायुष्कतिर्यक्षु मनुष्येषु च ॥

आह—उभयी स्थितिरभिहिता ज्ञानावरणादीनामथानुभव किं लक्षण इत्यत आह—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टो नानाविधो वा पाको विपाक । पूर्वोक्तकषायतीव्रमन्दादिभावास्रवविशेषाद्विशिष्ट. पाको विपाक. ॥ अथवाद्रव्यक्षेत्रकाल-

भवभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो (वैस्वरूपो) नानाविधः पाको विपाकः । असावनुभव इत्याख्यायते ॥ शुभ परिणामानां प्रकर्षभावाच्छुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभव । अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावादशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः । शुभप्रकृतीनां निकृष्ट. ॥ स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोऽ नुभवो द्विधा प्रवर्तते, स्वमुखेन परमुखेन च ॥ सर्वासा मूलप्रकृतीना स्वमुखेनैवानुभव. । उत्तरप्रकृतीनां तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति आयुर्दर्शनचारित्रमोहवर्जानां न हि नरकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते । नापि दर्शनमोहश्चारित्रमोहमुखेन । चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन ॥

आह—अभ्युपेम. प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति । इदं तु न विजानीम' किमयं प्रसंख्यातोऽप्रसंख्यात ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे ॥ कुत' ? यत –

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावो, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध, इत्येवमाद्यन्वर्थसञ्ज्ञानिर्देशात्सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानामनुभवसम्प्रत्ययो जायते ॥

आह यदि विपाकोऽनुभव. प्रतिज्ञायते, तत्कर्मानुभूतं किमाभरणवदवतिष्ठते, आहोस्विन्निष्पीतसारं प्रच्यवते ? इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पीडानुग्रहावात्मने प्रदायाभ्यवहृतौदनादिविकारवत्पूर्वस्थिति-

क्षयादवस्थानाभावात्कर्मणो निवृत्तिर्निर्जरा ॥ सा द्विप्रकारा–विपाकजा इतरा च ॥ तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मणः क्रमेण परिपाककालप्राप्तस्यानुभवोदयावलिस्रोतोऽनुप्रविष्टस्यारब्धफलस्य या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा ॥ यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलिं प्रवेश्य वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकजा निर्जरा ॥ चशब्दो निमित्तान्तरसमुच्चयार्थः । तपसा निर्जरेति वक्ष्यते ततश्च भवति अन्यतश्चेति ॥ किमर्थमिह निर्जरानिर्देशः क्रियते संवरात्परा निर्देष्टव्या उद्देशवत् ॥ लघ्वर्थमिह वचनम् ॥ तत्र हि पाठे विपाकोऽनुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ॥

आह अभिहितोऽनुभवबन्धः । इदानीं प्रदेशबन्धो वक्तव्यः । तस्मिंश्च वक्तव्ये सति, इमे निर्देष्टव्याः, किंहेतवः ? कदा ? कुतः ? किंस्वभावाः ? कस्मिन् ? किंपरिमाणाश्चेति ॥

तदर्थमिदं क्रमेण परिगृहीतप्रश्नापेक्षभेदं सूत्रं प्रणीयते—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयोऽभिधीयन्ते, स यथानामेति वचनात् । अनेन हेतुभाव उक्तः । सर्वेषु भवेषु सर्वतो दृश्यन्ते । अन्यतोऽपीति तसि कृते सर्वतः । अनेन कालोपादानं कृतम् । एकैकस्य हि जीवस्यातिक्रान्ता अनन्ता भवाः ।

आगामिन. संख्येया असंख्येया अनन्तानन्ता वा भवन्तीति ॥ योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आदीयन्त इति निमित्तविशेष-निर्देशः कृतो भवति। सूक्ष्मादिग्रहण कर्मग्रहणयोग्यपुद्गलस्वभावा-नुवर्तनार्थं ग्रहणयोग्याः पुद्गला सूक्ष्मा न स्थूला इति ॥ एकक्षेत्राव-गाहवचन क्षेत्रान्तरनिवृत्त्यर्थम्। स्थिता इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता न गच्छन्त इति। सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशार्थं नैकप्रदेशादिपु कर्मप्रदेशा वर्तन्ते, क तर्हि ? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्च सर्वेष्वात्मप्रदेशेपु व्याप्य स्थिता इति ॥ अनन्तानन्तप्रदेशवचन परिमाणान्तरव्यपोहार्थं न संख्येया न चासंख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ ते खलु पुद्गलस्कन्धा अभव्यानन्तगुणा. सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनांगुलस्यासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिन. एकद्वित्रिचतु.संख्येयासंख्येय-समयस्थितिका. पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धचतु स्पर्शस्वभावा अष्टविध-कर्मप्रकृतियोग्या. योगवशादात्मनाऽऽत्मसात्क्रियन्त इति प्रदेशबन्ध' समासतो वदितव्यः ॥

आह बन्धपदार्थानन्तर पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं तद्बन्धेऽन्त-र्भूतमिति प्रत्याख्यातं। तत्रेदं वक्तव्यं कोऽत्र पुण्यबन्धः कः पापबन्ध इति—

तत्र पुण्यबन्धप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमारभ्यते—

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

शुभं प्रशस्तमिति यावत्। तदुत्तरै. प्रत्येकमभिसम्बध्यते—शुभ-मायु. शुभं नाम शुभं,गोत्रमिति ॥ शुभायुस्त्रितयं तिर्यगायुर्मनुष्या-

युर्देवायुरिति ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं तद्यथामनुष्यगतिर्देवगति पञ्चेन्द्रिजाति. पञ्च शरीराणि त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि समचतुरस्रसंस्थान वज्रर्षभनाराचसंहनन प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्शो मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यद्वयमगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयस्त्रसबादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययश.कीर्तयो निर्माणं तीर्थकरनाम चेति । शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्वेद्यमिति ॥ एता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसञ्ज्ञा. ॥

अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अस्मात्पुण्यसञ्ज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत्कर्म पापमित्युच्यते । तत् द्व्यशीतिविध तद्यथा–ज्ञानावरणस्य प्रकृतय पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य, नरकगतितिर्यग्गती, चतस्रो जातय, पञ्च सस्थानानि, पञ्च संहननान्यप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा नरकगतितिर्यग्गात्यानपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भगदु स्वरानादेयायश.कीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत्। असद्वेद्य नरकायुर्नीचैर्गोत्रमिति ॥ एव व्याख्यातो बन्धपदार्थ. सप्रपञ्च । अवधिमन.पर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमानुमेय ॥

॥ इति अष्टमोऽध्याय. ॥

अथ नवमोऽध्यायः

बन्धपदार्थो निर्दिष्ट.। इदानीं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देश. प्राप्तकाल इत्यत इदमाह—

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अभिनवकर्मादानहेतुरास्रवो व्याख्यातः । तस्य निरोधः संवर इत्युच्यते । स द्विविधो भावसंवरो द्रव्यसंवरश्चेति । तत्र संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः । तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥

उक्त संवरस्तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

यत संसारकारणादात्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । प्राणिपीडापरिहारार्थं सम्यगयनं समितिः । इष्टे स्थाने धत्ते इति धर्मः । शरीरादीनां स्वभावानुचिन्तनमनुप्रेक्षा । क्षुदादिवेदनोत्पत्तौ कर्मनिर्जरार्थं सहनं परिषहः । परिषहस्य जयः परिषहजयः । चारित्रशब्द आदिसूत्रे व्याख्यातार्थः । एतेषां गुप्त्यादीनां संवरक्रियायाः साधकतमत्वात् करणनिर्देशः ।

संवरनिर्जराहेतुविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो धर्मेऽन्तर्भूतमपि पृथगुच्यते उभयसाधनत्वख्यापनार्थं संवरं प्रति प्राधान्यप्रतिपादनार्थं च ॥ ननु च तपोऽभ्युदयाङ्गमिष्टम् देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्, कथं निर्जराङ्गं स्यादिति ॥ नैष दोषः—एकस्यानेककार्यदर्शनादग्निवत् । यथाऽग्निरेकोऽपि क्लेदनभस्माङ्गारादिप्रयोजन उपलभ्यते तथा तपोऽभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ॥

संवरहेतुत्वादादावुद्दिष्टाया गुप्तेः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगो व्याख्यातः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र । तस्य स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवर्तनं निग्रहः । विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधार्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषणविशिष्टात् संक्लेशाप्रादुर्भावपरात्कायादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति संवरप्रसिद्धिरवगन्तव्या । सा त्रितयी कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति ॥

तत्राशक्तस्य मुनेर्निरवद्यप्रवृत्तिख्यापनार्थमाह—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगित्यनुवर्तते तेनेर्यादयो विशेष्यन्ते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति । ता एताः पंच समितयो विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः प्राणिपीडापरिहाराभ्युपाया वेदितव्याः ॥ तथाप्रवर्तमानस्यासंयमपरिणामनिमित्तकर्मास्रवाभावात्संवरो भवति ॥

तृतीयस्य संवरहेतोर्धर्मस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

शरीरस्थितिहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशप्रहसनावज्ञाताडनशरीरव्यापादनादीनां सन्निधाने कालुष्यानुत्पत्तिः क्षमा ॥ जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम् ॥

योगस्यावक्रता आर्जवम् ॥ प्रकर्षप्राप्तलोभान्निवृत्तिः शौचम् ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते ॥ समितिषु वर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारस्संयमः ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः। संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्यागः ॥ उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्यभिसन्धिनिवृत्तिराकिञ्चन्यम्। नास्ति किंचनास्याकिंचनः तस्य भावः कर्म वा आकिंचन्यम् ॥ अनुभूताङ्गनास्मरणकथाश्रवण-स्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यम् परिपूर्णमवतिष्ठते ॥ स्वतन्त्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थो वा गुरुकुलावासो ब्रह्मचर्यम् ॥

आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालम्बनादित्युक्तं, तत्र कस्मात्क्षमादीनयमवलम्बते नान्यथा प्रवर्तत इत्युच्यते। यस्मात्तप्तायःपिण्डवत्क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्याः—

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

न किञ्चित्संसारे समुदितं ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावादन्यदिति चिन्तनमनित्यतानुप्रेक्षा ॥

यथा—मृगशावस्यैकान्ते बलवता क्षुधितेनामिषैषिणा व्याघ्रेणाभिभूतस्य न किञ्चिच्छरणमस्ति—तथा जन्मजरामृत्युव्याधिप्रभृतिव्यसनमध्ये परिभ्रमतो जन्तोः शरणं न विद्यते ॥
चेत्सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तारणोपायो भवति।
नीयमानस्य सहस्रनयनादयोऽपि न शरणम् ॥ त.

धर्म एव शरणं सुहृदर्थोऽप्यनपायी, नान्यत्किञ्च्छरणमिति भावना अशरणानुप्रेक्षा ॥

कर्मविपाकवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः। तस्मिन्ननेकयोनिकुलकोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयन्त्रानुप्रेरितः पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति। माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति। स्वामी भूत्वा दासो भवति। दासो भूत्वा स्वाम्यपि भवति नट इव रङ्गे॥ अथवा किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादिसंसारस्वभावचिन्तनं संसारानुप्रेक्षा॥

जन्मजरामरणानुवृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति एक एवाहं न कश्चिन्मे स्वः परो वा विद्यते। एक एव जायेऽहम्। एक एव म्रिये। न मे कश्चित् स्वजनः परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति। बन्धुमित्राणि श्मशानं नातिवर्तन्ते। धर्म एव मे सहायः सदा अनपायीति चिन्तनमेकत्वानुप्रेक्षा॥

शरीरादन्यत्वचिन्तनमन्यत्वानुप्रेक्षा। तद्यथा बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्योऽहमैन्द्रियकं शरीरमनिन्द्रियोऽहमज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमनित्यं शरीरं नित्योऽहमाद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहं बहूनि मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि संसारे परिभ्रमतः। स एवाहमन्यस्तेभ्य इत्येवं शरीरादप्यन्यत्वं मे किमङ्ग! पुनर्बाह्येभ्यः परिग्रहेभ्य इत्येवं ह्यस्य मनःसमादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोत्पद्यते।

शरीरमिदमत्यन्ताशुचि, स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरपि न शक्यमशुचित्वमपहर्तुमस्य। सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमानं

जीवस्यात्यन्तिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा ॥

आस्रवा इहामुत्रापाययुक्ता महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियकषायाव्रतादय । तत्रेन्द्रियाणि तावत्स्पर्शनादीनि वनगजवायसपन्नगपतङ्गहरिणादीन् व्यसनार्णवमवगाहयन्ति तथा कषायादयोऽपीह वधबन्धपरिक्लेशादीन् जनयन्ति ॥ अमुत्र च नानागतिषु बहुविधदुःखप्रज्वलितासु भ्रमयन्तीत्येवमास्रवदोषानुचिन्तनमास्रवानुप्रेक्षा ॥

यथा महार्णवे नावो विवरापिधाने सति क्रमास्रुतजलाभिप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशोऽवश्यंभावी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलपितदेशान्तरप्रापणं, तथा कर्मागमद्वारसंवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबन्ध इति संवरगुणानुचिन्तनं संवरानुप्रेक्षा ॥

निर्जरा वेदनाविपाकजा इत्युक्तम् ॥ सा द्वेधा—अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति ॥ तत्र नरकादिषु गतिषु कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा सा अकुशलानुबन्धा ॥ परिषहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबन्धा निरनुबन्धा चेति ॥ इत्येवं निर्जराया गुणदोषभावनं निर्जरानुप्रेक्षा ।

समन्तादनन्तस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो लोकस्य संस्थानादिविधिर्व्याख्यात ॥ तत्स्वभावानुचिन्तनं लोकानुप्रेक्षा ।

एकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनन्तगुणाः, एवं सर्वलोको निरन्तरं निचितः स्थावरैरतस्तत्र त्रसता वालुकासमुद्रे पतिता

वंज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्पञ्चेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्चतुष्पथे रत्नराशिरिव दुरासदः । तत्प्रच्यवे च पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावोपपत्तिवद्दुर्लभा । तल्लाभे च देशकुलेन्द्रियसम्पन्नीरोगत्वान्युत्तरोत्तरतोऽतिदुर्लभानि ॥ सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलम्भो यदि न स्याद्व्यर्थं जन्म. वदनमिव दृष्टिविकलं । तमेवं कृच्छ्रलभ्यं धर्ममवाप्य विषयसुखे रञ्जन भस्मार्थं चन्दनदहनमिव विफलम् ॥ विरक्तविषयसुखस्य तु तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः समाधिर्दुरवाप । तस्मिन् सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति चिन्तनं बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा ॥

अथ जिनोपदिष्टो धर्मोऽहिंसालक्षणः सत्याधिष्ठितो विनयमूलः क्षमाबलो ब्रह्मचर्यगुप्त उपशमप्रधानो नियतिलक्षणो निष्परिग्रहतालम्बन । तस्यालाभादनादिसंसारे जीवा परिभ्रमन्ति दुष्कर्मविपाकजं दु.खमनुभवन्तः ॥ अस्य पुनः प्रतिलम्भे विविधाभ्युदयप्राप्तिपूर्विका नि श्रेयसोपलब्धिर्नियतेति चिन्तन धर्मस्वाख्यातत्वानुप्रेक्षा ।

एवमनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्संवरो भवति ॥ मध्ये अनुप्रेक्षावचनमुभयार्थम् ॥ अनुप्रेक्षा हि भावयन्नुत्तमक्षमादींश्च प्रतिपालयति । परीषहांश्च जेतुमुत्सहते ॥

के पुनस्ते परिषहा. किमर्थं वा सह्यन्त इतीदमाह —

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परिषहाः ॥ ८ ॥

संवरस्य प्रकृतत्वात्तेन मार्गो विशिष्यते । संवरमार्ग इति ॥ तदच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परिषोढव्या परिषहाः । क्षुत्पिपासादिसहनम् । जिनोपदिष्टान्मार्गादप्रच्यवमानास्तन्मार्गपरिक्रमणपरिचयेन कर्मागमद्वारं संवृण्वन्त औपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन्तः क्रमेण निर्जीर्णकर्माणो मोक्षमाप्नुवन्ति ॥

तत्स्वरूपसंख्यासम्प्रतिपत्यर्थमाह—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुदादयो वेदनाविशेषा द्वाविंशतिः । एतेषां सहनं मोक्षार्थिना कर्तव्यम् ॥

आह किमिमे परिषहाः सर्वे संसारमहाटवीमतिक्रमितुमभ्युद्यतमभिद्रवन्ति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—अभीव्याख्यातलक्षणाः क्षुदादयश्चारित्रान्तराणि प्रतिभाज्या नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसाम्परायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधालाभरोगतृणस्पर्शमलप्रज्ञाज्ञानानि । चतुर्दश इति वचनादन्येषां परिषहाणामभावो वेदितव्यः ॥ तत्र हि केवललोभसञ्ज्वलनकषायोदयः सोऽप्यतिसूक्ष्मः ।

—आह यदि शरीरवत्यात्मनि परिषहसन्निधानं प्रतिज्ञायते अथ भगवति उत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्टयफलानुभवनवशवर्तिनि कियन्त उपनिपतन्तीत्यत्रोच्यते तस्मिन्पुनः—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एकादशपरिषहा सन्ति ॥ ननु मोहनीयोदयसहायाभावात्क्षुदादिवेदनाभावे परिषहव्यपदेशो न युक्तः । सत्यमेवमेतत्—वेदनाभावेऽपि द्रव्यकर्मसद्भावापेक्षया परिषहोपचारः क्रियते ।

आह यदि सूक्ष्मसाम्परायादिषु व्यस्ता परिषहा अथ समस्ताः क्वेति—

बादरसाम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥

साम्परायः कषायः बादरः साम्परायो यस्य स बादरसाम्पराय इति ॥ नेदं गुणस्थानविशेषग्रहणम् । किं तर्हि अर्थनिर्देशः ॥ तेन प्रमत्तादीनां संयतानां ग्रहणं ॥ तेषु हि अक्षीणकषायदोषत्वात्सर्वे सम्भवन्ति ॥ कस्मिन् पुनश्चारित्रे सर्वेषां सम्भवः ? । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसंयमेष्वन्यतमे सर्वेषा सम्भवः ॥

आह गृहीतमेतत्परिषहाणा स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः कस्या प्रकृतेः क कार्य इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं—ज्ञानावरणे सत्यज्ञानपरिषह उपपद्यते, प्रज्ञापरिषहः पुनस्तदपाये भवतीति कथ ज्ञानावरणे

स्यादित्यत्रोच्यते–क्षायोपशमिकी प्रज्ञा अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति। न सकलावरणक्षये इति ज्ञानावरणे सतीत्युपपद्यते॥

पुनरपरयोः परिषहयोः प्रकृतिविशेषनिर्देशार्थमाह—

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

यथासंख्यमभिसम्बन्धः। दर्शनमोहे अदर्शनपरिषहः लाभान्तराये अलाभपरिषह इति॥

आह यद्यादौ मोहनीयभेदे एकः परिषहः, अथ द्वितीयस्मिन् कति भवन्तीत्यत्रोच्यते–

चरित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कार-
पुरस्काराः ॥ १ ॥

पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वान्नाग्न्यादिपरिषहाणां मोहोदयनिमित्तत्वं प्रतिपद्यामहे। निषद्यापरिषहस्य कथम्? तत्रापि प्राणिपीडापरिहारार्थत्वात्। मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः सञ्जायत इति॥

अवशिष्टपरिषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादनार्थमाह–

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्ता एकादश परिषहाः। तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति भवन्तीति वाक्यशेषः॥ के पुनस्ते? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरिषहाः॥

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः प्रत्यात्मनि प्रादुर्भवन्तः कति युगपदवतिष्ठन्त इत्यत्रोच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आङभिविध्यर्थं तेन एकोनविंशतिरपि कचित् युगपत्सम्भवतीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते—शीतोष्णपरिषहयोरेकः शय्यानिपद्याचर्याणामन्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि ॥ कुत. ? विरोधात् ॥ ततस्त्रयाणमपगमे युगपदेकात्मनीतरेषा सम्भवादेकोनविंशतिविकल्पा बोद्धव्या. ॥ ननु प्रज्ञाज्ञानयोरपि विरोधाद्युगपदसम्भव. ? । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञापरिषहः अवधिज्ञानापेक्षया अज्ञानपरिषह इति नास्ति विरोध. ॥

आह उक्ता गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजया. सवरहेतव पञ्च । सवरहेतुश्चारित्रसञ्ज्ञो वक्तव्य इति तद्भेदप्रदर्शनार्थमुच्यते—

सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

अत्र चोद्यते—दशविधे धर्मे संयम उक्त स एव चारित्रमिति पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति ॥ नानर्थकम् धर्मेऽन्तर्भूतमपि चारित्रमन्ते गृह्यते मोक्षप्राप्ते. साक्षात्कारणमिति ज्ञापनार्थम् ॥ सामायिकमुक्तं । क्व ? दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकमित्यत्र ॥ तद्द्विविधम्—नियतकालमनियतकालञ्च । स्वाध्यायादि नियतकालम् । ईर्यापथाद्यनियतकालम् ॥ प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधान्निवृत्ति. ।

तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् ॥ अतिसूक्ष्मकषायत्वात्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् ॥ मोहनीयस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्च आत्मस्वभावावस्थोपेक्षालक्षणं यथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते ॥ पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तत्प्राप्तं प्राङ्मोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातम् ॥ अथशब्दस्यानन्तरार्थवर्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमानन्तरमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ तथाऽऽख्यातमिति वा यथात्मस्वभावोऽवस्थितस्तथैवाख्यातत्वात् ॥ इतिशब्दः परिसमाप्तौ द्रष्टव्यः ॥ ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मक्षयपरिसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थम् ॥

आह उक्तं चारित्रं तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते तत् द्विविधम् बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ तत्प्रत्येकं षड्विधम् ॥ तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनम् ॥ संयमप्रजागरदोषप्रशमसन्तोषस्वाध्यायादिसुखसिद्ध्यर्थमवमौदर्यम् ॥ भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारादिविषयसङ्कल्पचित्तावरोधो वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगन्तव्यम् ॥ इन्द्रियदर्पनिग्रहनिद्राविजयस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थो घृतादिवृष्यरसपरित्यागश्चतुर्थं तपः ॥ शून्यागारादिषु विविक्तेषु जन्तुपीडाविरहितेषु संयतस्य शय्यासनमाबाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमिति

पञ्चमं तपः ॥ आतपस्थानं वृक्षमूलनिवासो निरावरणशयनं बहुविधप्रतिमास्थानमित्येवमादिः कायक्लेशः षष्ठं तपः ॥ तत्किमर्थम् ? देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वङ्गप्रवचनप्रभावनाद्यर्थम् ॥ परिषहस्यास्य च को विशेषः—यदृच्छयोपनिपतितः परिषहः । स्वयंकृतः कायक्लेशः ॥ बाह्यत्वमस्य कुतः-बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्यक्षत्वाच्च बाह्यत्वम् ॥ अभ्यन्तरतपोभेदप्रदर्शनार्थमाह—

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्या-
नान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कथमस्याभ्यन्तरत्वम् । मनोनियमनार्थत्वात् ॥ प्रमाददोषपरिहारः प्रायश्चित्तम् ॥ पूज्येष्वादरो विनयः ॥ कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण चोपासनं वैयावृत्त्यम् ॥ ज्ञानभावनाऽऽलस्यत्यागः स्वाध्यायः ॥ आत्माऽऽत्मीयसङ्कल्पत्यागो व्युत्सर्गः ॥ चित्तविक्षेपत्यागो ध्यानम् ॥ तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

यथाक्रममिति वचनान्नवभेदं प्रायश्चित्तम् ॥ विनयश्चतुर्विधः वैयावृत्यं दशविधम् ॥ स्वाध्यायः पञ्चविधः ॥ द्विविधो व्युत्सर्गः इत्यभिसम्बध्यते ॥ प्राग्ध्यानादितिवचनं ध्यानस्य बहुवक्तव्यत्वात्पश्चाद्वक्ष्यत इति ॥ आद्यस्य भेदस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेद-
दपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

तत्र गुरवे प्रमादनिवेदनं दशदोषविवर्जितमालोचनम् ॥ मिथ्यादुष्कृताभिधानादभिव्यक्तप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणम् ॥ संसर्गे सति विशोधनात्तदुभयम् ॥ संसक्तान्नपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥ कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्गः ॥ अनशनावमोदर्यादिलक्षणं तपः ॥ दिवसपक्षमासादीनां प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ पक्षमासादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारः ॥ पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥

विनयविकल्पप्रतिपत्त्यर्थमाह—

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यधिकारेणाभिसम्बन्धः क्रियते ॥ ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति ॥ सबहुमानं मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः शङ्कादिदोषविरतं तत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनविनयः । तद्वतश्चारित्रसमाहितचित्तता चारित्रविनयः । प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनयः, परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोऽभिरञ्जलिक्रिया गुणसङ्कीर्तनानुस्मरणादिः ॥

वैयावृत्त्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यं दशधा भिद्यते । कुतः । विषयभेदात् ॥ आचार्यवैयावृत्त्यमुपाध्यायवैयावृत्त्यमित्यादि ॥ तत्र आचरन्ति तस्माद्व्रतानीत्याचार्यः । मोक्षार्थं शास्त्रमुपेत्य तस्मादधीयत इत्युपाध्यायः । महोपवा-

साद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ शिक्षाशील. शैक्षः ॥ रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ गणः स्थविरसन्तति ॥ दीक्षकाचार्यशिष्यसन्ततयः कुलम् । चातुर्वर्ण्यश्रमणनिवहः सङ्घः ॥ चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ मनोज्ञो लोकसम्मतः ॥ तेषा व्याधिपरिषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण वा तत्प्रतिकारो वैयावृत्त्यं समाध्याध्यानविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥

स्वाध्यायविकल्पविज्ञापनार्थमाह—

वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रन्थार्थोभयप्रदानं वाचना । संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः प्रच्छना । अधिगतार्थस्य मनसाऽऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । घोषशुद्धं परिवर्तनमाम्नाय' ॥ धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेश' । स एष पञ्चविध. स्वाध्याय. किमर्थः । ? प्रज्ञातिशय' प्रशस्ताध्यवसाय' परमसंवेगस्तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः ॥ व्युत्सर्गभेदनिर्ज्ञानार्थमाह—

बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गस्त्याग. । स द्विविध.—बाह्योपधित्यागोऽभ्यन्तरोपधित्यागश्चेति ॥ अनुपात्त वास्तुधनधान्यादि बाह्योपधि' । क्रोधादिरात्मभावोऽभ्यन्तरोपधि. ॥ कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वाऽभ्यन्तरोपधित्याग इत्युच्यते । स किमर्थ. ? निस्सङ्गत्वनिर्भयत्वजीविताशाव्युदासाद्यर्थ. ॥

यद्बहुवक्तव्यं ध्यानमिति पृथग्व्यवस्थापितं तस्येदानीं भेदाभिधानं प्राप्तकालं । तदुल्लंघ्य तस्य प्रयोक्तृस्वरूपकालनिर्द्धारणार्थमुच्यते—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तमुर्हूर्तात् ॥२७॥

आद्यं त्रितयं संहननमुत्तमं वज्रर्षभनाराचसंहननं वज्रनाराचसंहननं नाराचसंहननमिति ॥ तत्त्रितयमपि ध्यानस्य साधनं भवति ॥ मोक्षस्य तु आद्यमेव ॥ तदुत्तमसंहननं यस्य सोऽयमुत्तमसंहननस्तस्योत्तमसंहननस्येत्यनेन प्रयोक्तृनिर्देशः ॥ अग्रं मुखम् । एकमग्रमस्येत्येकाग्र' (ग्रं)। नानार्थावलम्बनेन चिन्ता परिस्पन्दवती, तस्या अन्याशेषमुखेभ्यो व्यावर्त्य एकस्मिन्नग्रे नियम एकाग्रचिन्तानिरोध इत्युच्यते। अनेन ध्यानस्वरूपमुक्तं भवति ॥ मुहूर्त इति कालपरिमाणम्। अन्तर्गतो मुहूर्तोऽन्तर्मुहूर्तः । आ अन्तर्मुहूर्तादित्यनेन कालावधिः कृतः ॥ ततः परं दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः ॥ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं निरोधश्चाभावस्तेन ध्यानमसत्खरविषाणवत्स्यात् ॥ नैष दोषः— अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्षयाऽसदिति चोच्यते, स्वविषयाकारप्रवृत्तेः सदिति च । अभावस्य भावान्तरत्वाद्धेत्वङ्गत्वादिभिरभावस्य वस्तुधर्मत्वसिद्धेश्च ॥ अथवा, नायं भावसाधनः "निरोधनं निरोध इति" । किं तर्हि ? कर्मसाधनः "निरुध्यत इति निरोधः" ॥ चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोध इति ॥ एतदुक्तं भवति—ज्ञानमेवापरिस्पन्दमानमपरिस्पन्दाग्निशिखावदवभासमानं ध्यानमिति ॥

तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम्। रुद्रः क्रूराशयस्तस्य कर्म तत्र भवं वा रौद्रम्। धर्मो व्याख्यातो धर्मादनपेतं धर्म्यम्। शुचिगुणयोगाच्छुक्लम् ॥ तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते। कुतः?। प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ अप्रशस्तमपुण्यास्रवकारणत्वात्। कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तम् ॥

किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

परमुत्तरमन्त्यं तत्सामीप्याद्धर्म्यमपि परमित्युपचर्यते। द्विवचनसामर्थ्याद्गौणमपि गृह्यते ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्पूर्वे आर्तरौद्रे संसारहेतू इत्युक्तं भवति ॥ कुतः? तृतीयस्य साध्यस्याभावात् तत्रार्तं चतुर्विधम् ॥

तत्रादिविकल्पलक्षणनिर्देशार्थमाह—

आर्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय
स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अमनोज्ञमप्रियं विषकण्टकशत्रुशस्त्रादि, तद्बाधाकारणत्वादमनोज्ञमित्युच्यते। तस्य सम्प्रयोग, स कथं नाम मे न स्यादिति सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिसमन्वाहारः प्रथममार्तमित्याख्यायते ॥

द्वितीयस्य विकल्पस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह—

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

कुतो विपरीतं ? पूर्वोक्तात् ।। तेनैतदुक्तं भवति—मनोज्ञस्येष्टस्य स्वपुत्रदारधनादेर्विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धो द्वितीयमार्तमवगन्तव्यम् ।।

तृतीयस्य विकल्पस्य लक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

वेदनायाश्च ।। ३२ ।।

वेदनाशब्द सुखे दुःखे च वर्तमानोऽपि, आर्तस्य प्रकृतत्वात् दुःखवेदनाया प्रवर्तते, तस्या वातादिविकारजनितवेदनाया उपनिपाते तस्या अपायः कथं नाम मे स्यादिति वि (सं) कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तृतीयमार्तमुच्यते ।।

तुरीयस्मार्तस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह—

निदानं च ।। ३३ ।।

भोगाकाङ्क्षातुरस्यानागतविषयप्राप्तिं प्रति मनःप्रणिधानं सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तुरीयमार्तं निदानमित्युच्यते ।।

तदेतच्चतुर्विधमार्तं किंस्वामिकमिति चेदुच्यते—

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ।। ३४ ।।

अविरता असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः । देशविरताः संयतासंयताः । प्रमत्तसंयताः पञ्चदशप्रमादोपेताः क्रियानुष्ठायिनः ।। तत्राविरतदेशविरतानां चतुर्विधमार्तं भवति । असंयमपरिणामोपेतत्वात् ।। प्रमत्तसंयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्कदाचित्स्यात् ।।

व्याख्यातमार्तं सञ्ज्ञादिभि. ॥ द्वितीयस्य सञ्ज्ञाहेतुस्वामि निर्द्धारणार्थमाह—

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेश-विरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसादीन्युक्तलक्षणानि, तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभवन्तीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते । तेन हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभिसम्बध्यते । हिंसाया. स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्रौद्रध्यानमविरतदेशविरतयोर्वेदितव्यम् ॥ अविरतस्य भवतु रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथम् ? । तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्चकदाचिद्भवितुमर्हति तत्पुनर्नारकादीनामकारणं सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्संयतस्य तु न भवत्येव । तदारम्भे संयमप्रच्युतेः ॥

आह परे मोक्षहेतू उपदिष्टे । तत्राद्यस्य मोक्षहेतोर्ध्यानस्य भेदस्वरूपस्वामिनिर्देश कर्तव्य इत्यत आह—

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचयन बिचयो विवेको विचारणमित्यर्थ. । आज्ञापायविपाकसंस्थानानां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचय । स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, स प्रत्येकं सम्बध्यते—आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्यथा—उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टान्तोपरमे सति सर्वज्ञप्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेद नान्यथागादिनो जिना इति गहनपदार्थश्रद्धा-

समर्थावधारणमाज्ञाविचय. । अथवा–स्वय विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रति पिपादयिषो. स्वसिद्धान्ताविरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं तर्कनय-प्रमाणयोजनपर. स्मृतिसमन्वाहार. सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञा-विचय इत्युच्यते ॥ जात्यन्धवन्मिथ्यादृष्टय. सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा मोक्षार्थिन' सम्यङ्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयन्तीति सन्मार्गापायचि-न्तनमपायविचयः । अथवा–मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रेभ्य. कथं नाम इमे प्राणिनोऽपेयुरिति स्मृतिसमन्वाहारोऽपायविचयः ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणि-धानं विपाकविचय. ॥ लोकसंस्थानस्वभावविचयाय स्मृतिसमन्वाहार. संस्थानविचय' ॥ उत्तमक्षमादिलक्षणो धर्म उक्त । तस्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानं चतुर्विकल्पमवसेयम ॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसं-यताना भवति ॥

त्रयाणां ध्यानाना निरूपणं कृतम् । इदानीं शुक्लध्यानं निरू-पयितव्यम् । तद्वक्ष्यमाणचतुर्विकल्पम् ॥ तत्राद्ययोः स्वामिनिर्देशार्थ-मिदमुच्यते—

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेषु आद्ये शुक्लध्याने पूर्वविदो भवत. श्रुतकेवलिन इत्यर्थः ॥ चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते ॥ तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्यायते ॥

अवशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते—

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

प्रक्षीणसकलज्ञानावरणस्य केवलिनः सयोगस्यायोगस्य च परे उत्तरे शुक्लध्याने भवत. ॥

यथासंख्य तद्विकल्पप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया-निवर्तीनि ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवर्ति चेति चतुर्विधं शुक्लध्यान वक्ष्यमाणलक्षणमुपेत्य सर्वेषामन्वर्थमवसेयम् ॥ तस्यालम्बनविशेषनिर्धारणार्थमाह—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थ' कायवाङ्मन. कर्म योग इत्यत्र ॥ उक्तैश्चतुर्भि. शुक्लध्यानविकल्पैस्त्रियोगादीना चतुर्णां यथासख्येनाभिसम्बन्धो वेदितव्य' ॥ त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्कं काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥ तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एक आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये । उभे अपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारंभ्येते इत्यर्थ । वीतर्कश्च वीचारश्च वीतर्कविचारौ, सह वीतर्कविचाराभ्यां वर्तेते इति सवितर्कविचारे ॥ पूर्वे पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः ॥

तत्र यथासंख्यप्रसंगेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्यत् द्वितीयं तदवीचारं प्रत्येतव्यम् ॥ एतदुक्तं भवति-आद्यं सवितर्कं सवीचारं च भवति द्वितीयं सवितर्कमवीचारं चेति ॥

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः ॥

अथ को वीचारः ?

वीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्यं पर्यायो वा । व्यञ्जनं वचनम् । योगः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः । संक्रान्तिः परिवर्तनम् ॥ द्रव्यं विहाय पर्यायमुपैति पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रान्तिः ॥ एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनान्तरमालम्बते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रान्तिः ॥ काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति योगान्तरं त्यक्त्वा काययोगमिति योगसंक्रान्तिः ॥ एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते ॥ संक्रान्तौ सत्यां कथं ध्यानमिति चेत्-ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः ॥

अत्राह सम्यग्दृष्टयः किं सर्वे समनिर्जरा आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोप-

शमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रम-
शोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

त एते दश सम्यग्दृष्ट्यादय क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जरा ॥

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरत्वात्परस्परतो न साम्यमेषां, किं तर्हि श्रावकवदमी विरतादयो गुणभेदान्न निर्ग्रन्थतामर्हन्तीत्युच्यते ॥ नैतदेवम् । कुत । यस्माद्गुणभेदादन्योऽन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि हि भवन्ति—

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः । ४६ ॥

त एते पञ्चापि निर्ग्रन्था ॥ चारित्रपरिणामस्य प्रकर्षाप्रकर्षभेदे सत्यपि नैगमसंग्रहादिनयापेक्षया सर्वेऽपि ते निर्ग्रन्था इत्युच्यन्ते ॥

तेषां पुलाकादीना भूयोऽपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपाद-
स्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

त एते पुलाकादय संयमादिभिरष्टभिरनुयोगै साध्या व्याख्येयाः ॥

॥ इति नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः

आह—अन्ते निर्दिष्टस्य मोक्षस्येदानीं स्वरूपाभिधानं प्राप्तकालमिति । सत्यमेवं । मोक्षप्राप्ति केवलज्ञानावाप्तिपूर्विकेति केवल-

ज्ञानोत्पत्तिकारणमुच्यते—

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्चकेवलम् ॥ १ ॥

क्षयक्रमप्रतिपादनार्थो वाक्यभेदेन निर्देश. क्रियते—प्रागेव मोह क्षयमुपनीयान्तमुहूर्तं क्षीणकपायव्यपदेशमवाप्य ततो युगपत् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणा क्षय कृत्वा केवलमवाप्नोतीति ॥ तत्क्षयहेतु केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणो विभक्तिनिर्देश कृत. ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्ष. किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्माभाव. पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरास. । ताभ्या बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देश. । ततो भवस्थितिहेतुसमीकृतशेपकर्मावस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः प्रत्येतव्य. ॥

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयते उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते—

'औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं, मोक्ष इत्यनुवर्तते । भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ तेन पारिणामिकेपु भव्यत्वस्यौपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते ॥

आह यद्यपवर्गो भावोपरते प्रतिज्ञायते नन्वौपशमिकादिभ

निवृत्तिवत्सर्वक्षायिकभावनिवृत्तावपि व्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति। स्यादेतदेवं, यदि विशेषो नोच्यते अस्त्यत्र विशेष इत्यपवादविधानार्थमिदमुच्यते—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दापेक्षया का निर्देश. केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यो अन्यत्रान्यस्मिन्नयं विधिरिति ॥ यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते, अनन्तवीर्यादीनां निवृत्ति प्राप्नोति-नैष दोष'—ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामविशेष. ।' अनन्तसामर्थ्यहीनस्यानन्तावबोधवृत्त्यभावाज्ज्ञानमयपर्यायत्वाच्च सुखस्येति ॥ अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेन्न-अतीतानन्तरशरीराकारत्वात् ।

स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीव' तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीतिनैष दोष' ॥ कुत'—कारणाभावात् ॥ नामकर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारण तदभावात्पुन. संहरणविसर्पणाभाव. ॥ यदि कारणाभावान्न सहरण न विसर्पण तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्र मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तस्यानन्तरं । कस्य ? सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य । आङभिविध्यर्थ' । ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥

अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते—.

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ।। ६ ।।

आह—हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टान्तसमर्थनमन्तरेणाभिप्रेतार्थ-साधनाय नालमित्यत्रोच्यते—

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवद-ग्निशिखावच्च ।। ७ ।।

पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टान्तानां च यथासंख्य-मभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा—कुलालप्रयोगापादितहस्तदण्डचक्रसं-योगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद् भ्रमति। एवं भवस्थेनात्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्प्रणिधानं तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते ।। किं च असङ्गत्वाद्यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतितं जलक्लेदविश्लि-ष्टमृत्तिकाबन्धनं लघुसदूर्ध्वमेव गच्छति । तथा कर्मभाराक्रान्तिव-शीकृत आत्मा तदावेशवशात्संसारे अनियमेन गच्छति । तत्सङ्गवि-प्रमुक्तौ तूपर्येवोपयाति । किं च बन्धच्छेदात्—यथा बीजकोशबन्ध-च्छेदादेरण्डबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्यादिभवप्रापकगतिजातिना-मादिसकलकर्मबन्धच्छेदान्मुक्तस्योर्ध्वं गतिरवसीयते ।। किं च तथागतिपरिणामात्—यथा तिर्यक्पवनस्वभावसमीरणसम्बन्धनिरु-त्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिवि-कारकारणकर्मनिरावरणे सत्यूर्ध्वगतिस्वभावत्वादूर्ध्वमेवारोहति ।।

आह यदि मुक्त ऊर्ध्वगतिस्वभावो लोकान्तादूर्ध्वमपि कस्मान्नो-त्पततीत्यत्रोच्यते—

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभाव। तदभावे च लोकालोकविभागाभाव प्रसज्यते ॥

आह अमी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेदव्यवहारा एवेत्यस्ति कथञ्चिद्भेदोऽपि। कुत—

क्षेत्रकालगतीलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगै. सिद्धा साध्या विकल्पा इत्यर्थ. प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहनयद्वयविवक्षावशात्।

इति—शुभम्

Sarvartha Siddhi

Abridgment

NOTES

Chapter I

Page 1

मोक्ष...लब्धये—To Him, who has shown the path of Liberation, who has destroyed the mountains of Karmas and who has known the entire realities, I bow down in order to acquire these qualities.

भव्य—one who has the ability to acquire right belief, right knowledge and right conduct

उपलिप्सु—desiring to acquire, विविक्ते—pure and solitary

परमरम्ये—charming. भव्यसत्वविश्राम—shelter for the bhavya jivas.

प्रत्यासन्ननिष्ठ—whose Liberation is in the near future.
प्रज्ञावान—wise, मूर्त्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्ग—his attractive personality alone, without any speech on his part, indicated the path to Moksha

परहित प्रतिपादन—preaching beneficial things to others. आर्य निषेव्यम्—worthy of worship by the good people. निर्ग्रन्थ—without any internal and external possessions.

उपसद्य—having approached; सविनयं—with respect. परिपृच्छति स्म—asked; अव्याबाधसुखम्–undisturbed spiritual bliss; आत्यन्तिकम्—eternal; अवस्थान्तरम्–a condition different from and beyond worldly existence

विशेष...अवस्तुत्वात्—by not being a substance with some special characteristics, खरविषाणवत्—like the horn of an ass. उच्छेद—destruction.

Page 2

Sutra I Right Belief (Perception), Right knowledge and Right Conduct form the way to Moksha

सम्यग्दर्शन—Samyagdarshana-Right view point

सम्यग्ज्ञान, Samyag jnana—Right knowledge; सम्यक्चारित्र, Samyakcharitra—Right Conduct; मोक्षमार्ग-Moksha margha, the Way to Moksha or Liberation

अनध्यवसाय...निवृत्यर्थ-in order to remove ignorance, doubt and delusion.

Page 3.

Sutra 2 Belief in the realities as they are, is called Right Belief.

तत्त्वार्थ—Tattvartha, realities, as they are, श्रद्धा—Sraddha, Belief; सराग–Saraga, with attachment, वीतराग-

Vitaraga, free from attachment, प्रशम—Prashama, subduing of attachment and aversion; संवेग-Samvega, fear for mundane existence consisting of five parivartanas, modifications due to substance, place, time, thought and birth

अनुकम्पा—Anukampa, compassion for all living beings, moving and non-moving.

आस्तिक्य—Astikya, belief in the true nature of the (tattvas) realities as they are.

आत्मविशुद्धि—Atmavishuddhi, purity of the soul

Sutra 3 That (Right Belief) is produced by itself without any external help or through the instruction of others.

निसर्ग—Nisarga, intuition. by itself without any external help अधिगम,—Adhigama, through the instruction of others or by reading the scriptures.

अनवबुद्धतत्त्वस्य—He who has not understood the tattvas

दर्शनमोह—Darshanamoha, Karmas which obscure right belief or true view point.

उपशम—Upashama, subsidence. क्षय—Kshaya, destruction. क्षयोपशम-Kshayopasama, partial destruction

and subsidence

Page 4

Sutra 4 Jiva, Ajiva, Asrava, Bandha, Samvara, Nirjara and Moksha are the tattvas.

जीव—Jiva, soul, अजीव—Ajiva, non-soul; आस्रव-Asrava the way by which good and bad karmas enter into the soul.

बन्ध—Bandha, bondage of the soul by the Karmas; संवर—Samvara, stopping of the influx of Karmas; निर्जरा—Nirjara, partial separation of the Karmas from the soul, मोक्ष—Moksha, total separation of all Karmas from the soul

कृत्स्नकर्मविप्रयोग—Separation of all Karmas for ever.

Sutra 5 Name, Installation, Substance and Modification ate aspects

नाम—Nama, giving a name to a person irrespective of his personality, strength, qualities e g to call a man Gajaraj, though he is not the king of elephants.

स्थापना—Sthapana, installation of a statue, picture or any form of representation of a person or thing e. g an image or a picture of a deity.

द्रव्य—Dravya, to call a man by the name of office

he held in the past or may hold in the future e. g to call an Ex-Minister, as Minister or an heir-apparent as King a person who knows the King as King, or the body of a King as King

भाव—Bhava, to call a person with reference to his present condition e g to call a ruling king as king

संज्ञाकर्म—Samjakarma, naming a thing or person

न्यास—Nyasa or aspect from which a thing can be considered

Sutra 6 Knowledge from (tuition) adhigama, is derived through pramanas and nayas

प्रमाण-Pramana, valid and full knowledge of things

नय—Naya, a standpoint by which we get partial knowledge of a thing in some particular aspect

नामादि.. अधिगम्यते—The real natures of Jiva etc recognised through nama etc are known through pramanas and nayas

तत्र प्रमाणम्...भवति—Pramana is of two kinds, svartha and parartha. Svartha pramana is without sruta or description in words, Otherwise Matijnana (knowledge through the senses), Avadhijnana (clairvoyant knowledge), Manah paryaya jnana (know

ledge of other's thoughts pertaining to matter) and Kevala jnana (omniscient knowledge) are forms of svartha pramana. Again Srutam is svartha as well as parartha

ज्ञान...नया—Svartha is of the form of knowledge Paratha is of the form of words.

न्यास—Nyasas are the varieties of sruta pramana.

नय...योनित्वात्—The cause for the origin of varieties in Nayas is Pramana.

सकल आदेश प्रमाण आधीन—Full delineation of any thing is the subject-matter of Pramana

विकल-आदेश नय आधीन—Partial delineation of any thing is the subject-matter of Naya

द्रव्यार्थिक नय—Dravyarthika Naya The purpose of this Naya is only to know the concrete substance

पर्यायार्थिक नय– Paryayarthika Naya The purpose of the Naya is to know only the changes and modifications in the subtance

Sutra 7 (Knowledge is also obtained through) Nirdesa, Svamitva, Sadhana, Adhikarana, Sthiti, and Vidhana

निर्देश—Nirdesha is the naming of a substance

स्वामित्वम्—Svamitvam, is its ownership.

साधनं—Sadhanam, is the cause of its origin

अधिकरणम्—Adhikaranam, is the basis of the substance.

स्थिति—Sthiti, is its duration.

विधानम्—Vidhanam, its different kinds.

Sutra 8. (The seven tattvas etc. can also be known through) Sat, Samkhya, Kshetra, Sparshana, Kala, Antara, Bhava and Alpa-bahutva.

सत—Sat, existence; संख्या—Samkhya, number.

क्षेत्र—Kshetra, the place where the thing is found at present

स्पर्शन—Sparshana, extent of space touched by it in the past, present and future.

काल—Kala, time; अंतर—Antara, interval of time.

भाव—Bhava, the quality of the object, अल्पबहुत्त्व—Alpa-bahutva, little or more.

Page 6

Sutra 9 Mati, Sruta, Avadhi, Manah-paryaya and kevala are the kinds of knowledge

इन्द्रियै . मति—Knowledge of things through the five (indriyas) senses and the mind, according to one's own capacity is called Mati jnana

तदावरण. श्रुतम्—What is heard and understood about the things, due to the partial destruction and subsidence of Srutajnana-avaraniya Karmas, is called Sruta jnana.

अवाग्...अवधि. Direct knowledge of material things within certain limits of place, time etc is called Avadhi jnana.

परकीय...मनपर्ययः—Knowledge of the ideas about material things in the minds of others is said to be Manah paryaya jnana

बाह्येन...वा—Direct knowledge of things obtained by the soul of a person as the result of his external and internal austerities is called kevala jnana. This knowledge is without the help of anything else and it knows all the substances, in all their modifications of the past, present and future

केषाञ्चित् ज्ञानम् अभिमतम्—some regard knowledge to be pramana

केषाञ्चित् सन्निकर्ष.—some believe contact with things through the senses to be pramana.

केषाञ्चित् इन्द्रियम्—some regard indriya to be pramana.

Sutra 10. They (five kinds of knowledge) are two pramanas. तद्—Tad, They, the five kinds of knowledge mentioned in the previous sutra.

प्रमाणे—Pramane, are the two pramanas, i e Pratyaksha and Paroksha

Page 7.

प्रमिणोति···प्रमाणम्—That which knows the things correctly and by which things are known correctly is called Pramana

Page 8

Sutra 11 The first two (are) indirect pramanas.

तद्-उभयम् अपि परोक्षम्—They Mati and Sruta are paroksha pramanas.

As Mati jnana is dependent on the five indriyas and mind and Sruta jnana is dependent on the instruction of external agencies, both of them are called indirect pramanas.

अत···अन्तर्भाव—Upamana and Agama pramanas etc. come under paroksha pramana.

Sutra 12. The remaining (three kinds of knowledge) are pratyaksha

प्रत्यक्ष—Pratyaksha, direct knowledge by the soul without any external help.

Page 10

Sutra 13 Mati, Smriti, Sanja, Chinta, Abhinibodha are synonymous terms

मनन मति—Knowledge of the things existing at present through mind and the five senses is called Mati.

स्मरण स्मृति—Remembrance of the things previously known is Smriti.

संज्ञानं सज्ञा—Joint knowledge produced by pratyaksha and smarna e. g. This is the Devadatta whom I had seen before five years in the city of Benares. Gavaya is similar in appearance to cow but the buffalo is not similar to cow

चिन्तन चिन्ता—Knowledge of two things connected with each other as smoke and fire. There can be no smoke without the existence of fire

अभिनिबोधनम् अभिनिबोध—Reasoning by inference There must be fire here, because there is smoke

Sutra 14 That (Mati) is due to indriyas and mind.

इन्द्रिय—Indriyas, sense organs of touch, taste, smell, sight and hearing अनिन्द्रिय—Anindriya, mind.

Indriya is so called because it is the linga or sign of Indra or soul No-indriya, manah and antakaranam

also refer to mind.

Page 11

Sutra 15. Avagraha, Iha, Avaya and Dharana (are also kinds of mati jnana)

अवग्रह—Avagraha, The first knowledge of a thing through one or more of the senses and mind. e. g. Seeing a thing to be white.

ईहा—Iha, A little more advanced knowledge than avagraha e g. That white thing must be a crane or a flag.

आवाय—Avaya, Still more knowledge about the thing seen e g As the white object flies about in the air, it must be a crane and not a flag.

धारणा—Dharana, Not to forget what is known. e g This is the crane which I saw previously.

Page 12.

Sutra 16. Bahu, Bahu-vidha, Kshipra, Anisrita, Anukta, Dhruva and their opposites (These are the twelve conditions in which the substances may be found)

बहु—Bahu, many in number or much in quantity; e. g. many cows of different shapes and colours; a huge heap of grains.

बहुविध—Bahuvidha, of many kinds. Different kinds

of quadrupeds such as cows, buffaloes, horses, asses etc.

क्षिप्र—Kshipra, quick, moving rapidly like a river in flood or a mail train running at full speed.

अनिःसृत—Anisrita, hidden, like an elephant hidden in water.

अनुक्त—Anukta, not described but known only by inference. e g. A person sits down at a place where water is given, the waterman infers that the person wants to drink water.

ध्रुव—Dhruva, lasting and fixed as a mountain.

एक—Eka, one in number, a single cow

एकविध-Ekavidha, only one kind, a group of cows.

अक्षिप्र—Akshipra, slow as a snail moving slowly.

नि सृत—Nisrita, exposed, elephant coming out of water.

उक्त—Ukta, described, as this image is made of silver

अध्रुव—Adhruva, transcient, as a flash of lightning.

Sutra 17. (These are) of determinable objects

चक्षुरादिविषयोऽर्थ.—That which can be perceived through the organs of eye etc is called artha

Sutra 18. There is avagraha only of Vyanjana

व्यञ्जन—Vyanjana or an indeterminable sense object about which we know very little.

Sutra 19. Knowledge of things which cannot be apparently known (vyanjana avagraha) is not possible through eye and mind.

अप्राप्यकारित्वात्—Knowing without touching.

अविदिक्कम्—Standing in the same direction

Sutra 20. Scriptural knowledge is preceded by sensitive knowledge It is of two kinds. One of which has many kinds and the other has twelve kinds.

The two kinds are Anga-bahya and Anga pravishta. Anga-bahya means 'outside the Angas' and Anga-pravishta means included in the Angas.

क्षीरार्णवजलं...इव—as the water of the milk ocean is kept in a pot.

प्रत्यक्ष...केवलम्—Pratyaksha (direct knowledge) is of two kinds, Desha-pratyaksha and Sakala-pratyaksha. Desha-pratyaksha consists of Avadhi and Manah-paryaya. Sarva-pratyaksha is kevala Jnana

Sutra 21. The celestial and hellish beings have clairvoyant knowledge from birth

भवप्रत्यय—Bhavapratyaya, caused by, due to, or on account of birth

यथा पतत्रिणो .इत्युच्यते-As birds fly in the air, without being taught, because of their birth as birds, so also the Devas and the Narakas (celestial and hellish beings possess Avadhi Jnana, because of their birth only,

though they might not have observed or practised any vows or rituals

Sutra 22 The others (developed human and sub-human beings with mind) have clairvoyant knowledge caused by the partial destruction and partial subsidence of clairvoyant-knowledge-obscuring Karmas It is of six varieties

Page 17.

अनुगामी—Anugami, clairvoyant knowledge accompanying the soul.

अननुगामी—Ananugami, non-accompanying.

वर्द्धमान—Vardhamana, Increasing

हीयमान—Hiyamana, Decreasing.

अवस्थित—Avasthita, Steadfast.

अनवस्थित—Anavasthita, Changeable.

Sutra 23 Manah-paryaya is of two kinds, Rijumati and Vipulamati

ऋजुमति—Rijumati, simple direct knowledge of what a man is thinking now about material things

विपुलमति—Vipulamati, complex direct knowledge of material things, a man is thinking about now, thought of before, or will think of in the future

वीर्यान्तराय—Viryantaraya, karma which obstructs the exercise of one's power or capacity.

मनःपर्ययज्ञानावरण—Manah - paryaya - Jnanavarana, karma which hides the telepathic knowledge of things in other's minds.

आङ्गोपाङ्गनाम—Angopanganama, Karma which determines the limbs and minor limbs of a body.

Page 18

Sutra 24 Their special characteristics differ as regards their purity and infalliability

Vipulamati is purer than Rijumati. Vipulamati continues to exist in the soul till it attains omniscience; but Rijumati is not stationary

उपशान्तकषायस्य—Upashanta kashayasya, A soul in the eleventh Gunasthana (the stage in which the passions are subdued) may fall down from self-restraint

क्षीणकषायस्य—Kshinakashyasya, A soul in twelfth Gunasthana (the stage in which the passions are destroyed) does not fall from the summit of selfrestraint.

Sutra 25 Avadhi and Manah-paryaya differ as regards purity, place, possessor and subject.

विशुद्धि—Vishuddhi, purity; क्षेत्र—Kshetra, the extent of place which the knowledge can know; स्वामि Svami, the owner or possessor of knowledge; विषय—Vishaya, the knowable objects

Sutra 26 The subject matter of Mati and Sruta is

the dravyas (substances) not in all their modifications

The dravyas are six in number eg. जीव—Jiva, soul; धर्म—Dharma, medium of motion; अधर्म—Adharma, medium of rest, आकाश—Akasha, space; काल—Kala, Time, and पुद्गल–Pudgala, matter. Through Mati Jnana and Sruta Jnana we can only know some of the modifications of the six substances

Page 19.

Sutra 27. The subject matter of Avadhi Jnana is matter (not in all its modifications)

Sutra 28. An infinitesimal part of that (which is known by the highest visual knowledge) is the subject matter of manahparyaya.

Sutra 29 All the substances in all their modifications form the subject matter of Kevala Jnana (omniscient knowledge).

Page 20.

Sutra 30. Beginning from one there can be found in a soul, at a time, upto four kinds of knowledge.

All the five kinds of knowledge cannot be found in a soul A soul may have at one and the same time four kinks of knowledge, Mati, Sruta, Avadhi and Manah paryaya If a soul has three kinds of knowledge, they will be Mati, Sruta and Avadhi or Mati, Sruta and

Manah-paryaya. If a soul has two kinds of knowledge, they will be Mati and Sruta. If a soul has only one kind of knowledge, it must be kevala Jnana or omniscience.

Sutra 31. Mati, Sruta and Avadhi have wrong knowledge also. Mati, Sruta and Avadhi may be either right or wrong.

मिथ्यादर्शन—Mithyadarshan, wrong belief, wrong view point. A person with wrong belief will have only wrong kinds of Mati, Sruta and Avadhi called respectively Kumati, Kusruta and Vibangha-avadhi.

सरजस्क-कटुक-आलाबु-गत-दुग्धवत्—as milk placed in the hollow of a bitter gourd becomes bitter in taste.

Page 21

Sutra 32. The soul with wrong knowledge, from lack of discrimination of the real and the unreal, knows things according to its whims like a mad man

Sutra 33 Naigama, Samgraha, Vyavahara, Rijusutra, Shabda, Samabhirudha, and Evambhuta are the Nayas

The particular standpoint from which a particular aspect of a thing is studied is called a Naya.

द्रव्यार्थिक नय—Dravyarthika Naya, which deals with the substances or reality

- पर्यायार्थिक नय—Paryayarthika Naya, which deals with the paryayas or particular aspects or modifications of substances.

1 नैगम नय—Naigama Naya takes into consideration some aspect of a thing and speaks of it as non-distinguished from the whole. A person is seen taking water etc. into the kitchen, you ask him, "What are you doing" ? He replies, "I am cooking food,' although he is not actually cooking but is only preparing to cook

2 संग्रह-नय—Samgraha Naya speaks of things according to classes or groups. e. g Dravyas consisting of Jiva, Pudgala, Dharma, Adharma etc. Trees consisting of various kinds such as mango, jack tamarind, banyan, margosa etc

3. व्यवहार नय—Vyavahara Naya is the pratical standpoint which studies in a regular way the objects grouped in a class under the Samgraha Naya e g studying dravyas under its several heads, as Jiva and ajiva; studying Jiva under the heads celestial, human, subhuman and hellish; studying Ajiva under Pudgala, Dharma, Adharma, Akash and Kala The Vyavahara Naya supplies the principle of division, the fundamentum divisionis, as it is called in European Logic and finds out varieties in what is spoken of as a class or group by the Samgraha.

The above mentioned three Nayas are said to be Dravyarthika Nayas.

ऋजुसूत्र नय—Riju Sutra Naya is the method by which a thing as it exists at present is considered, without any reference to its past or future e. g. We see a person sitting on the roadside and we ask him, "To which place do you belong," "I am here alone", he replies. This answer is according to Riju Sutra Naya.

5. शब्द नय-Shabda Naya, consists in using a word in a conventional sense, and not according to its gender, number, case or mood. e g. To speak of Pushya (masculine gender) as Taraka (feminine gender) and Nakshatra (neuter gender). To call Jalam (singular number) by Ap (plural number) etc

6. समभिरूढ नय—Samabhirudha Naya, lays stress on the special meaning of a particular term which is interpreted in several ways. e. g. Indra (one who is prosperous and rich), Shakra (one who is powerful) and Purandara (destroyer of Pura or the city of the enemies) refer to Sachipati (the husband of Sachi) and the lord of the devas

7. एवंभूत नय—Evambhuta Naya recognises an object denoted by a word, only when the object is in actual possession of the quality meant by the term. e.g. To call Indra by the term Shakra only when he is doing any action associated with power.

which can be enjoyed more than once) is acquired

वीर्यान्तरायस्य'' अनन्तवीर्यम्—By the complete destruction of Viryantaraya karmas, infinite power is gained.

पूर्वोक्तानां तथा—By the complete destruction of the seven mohaniya karmic Prakritis mentioned previously, Samyak Darshna is produced and by the destruction of charitra mohaniya karmas pure charitra is acquired.

Page 27.

Sutra 5. The eighteen kinds of kshayopashamika bhava are, four kinds of right knowledge, three kinds of wrong knowledge, three kinds of perception, five kinds of attainments, right belief, right conduct and restraint with non-restraint

Sutra 6 The twenty one kinds of audayika bhava (that which arises from the operation of karmas are) four conditions of existence, four passions, three sexes, wrong belief, ignorance, non-control of desires, non-liberation and six kinds of thought-colours.

Four conditions of existence, are celestial, human, sub-human, and hellish Four passions are anger, pride, deceit and greed. Three sexes are masculine, feminine and neuter Six kinds of thought colours are black, blue, grey, yellow, pink and white.

The term Leshya is used in a technical sense in the Jaina metaphysics to illustrate the several degrees of

passionate sentiments in men. It is translated variously as thought colour, soul-colour etc But as colour is a quality of matter, it cannot be attributed to thought or soul as these are non-material None-the-less it is used to represent the different thoughts by different colours The concept of leshya is well-illustrated by an ancient parable Six men go to a garden where they find a mango tree, fully laden with fruits. They entertain a great desire to eat the fruits to their heart's content One man suggests that the entire tree may be cut down The second advises to cut down the main branch The third wishes that a small branch may be brought down. The fourth prefers to have a big branch. The fifth says. "Let us pluck as many fruits as we require" The sixth man hints as follows " We are after all six persons only. Why should we destroy a fruitful tree or even injure it by cutting down its branches, big, or small, or by separating a branch or by plucking its fruits. We have plenty of good ripe fruits here on the ground fallen from the tree. Let us eat them and be satisfied." These six types of men are represented to have black, blue, grey, yellow, pink and white colours in the old paintings illustrating this parabolic teaching

भावलेश्या—Bhava Leshya, sentiment in the soul due to the rise of various degrees of passions द्रव्यलेश्या—Dravya leshya, refers to the different colours of the body.

Page 28

Sutra 7 Jivatva, Bhavyatva and Abhvayatva are the natural tendencies of Jiva.

जीवत्व—Jivatvam, having the characteristic of life or sentience

भव्यत्व—Bhavyatvam, having the capacity to acquire right belief etc, अभव्यत्व—Abhavyatvam, having no capacity to gain right belief etc.; पारिणामिकत्वम्—Parinamikatvam, the intrinsic nature of self un-conditioned by karmas.

Sutra 8 The differentia of Jiva is consciousness, उपयोग— Upayoga, chetana or consciousness

Page 29.

Sutra 9 That (Upayoga) is of two kinds One of which is of eight kinds and the other is of four kinds.

The two kinds are Jnana Upayoga and Darshana Upayoga Jnana Upayoga is of eight kinds:—five kinds of right knowledge and three kinds of wrong knowledge (See notes on Sutras 9 and 31 of Chapter I)

Darshana-Upayoga is of four kinds, Chakshu, Achakshu, Avadhi and Kevala (See Glossary)

Sutra 10 (The souls are) Mundane and Liberated

Souls which are associated with Karmas, which

undergo births and deaths in the universe and experience the results of their karmas are called Samsari Jivas or mundane souls. Those souls who are free from all karmas are said to be mukta Jivas or liberated souls.

Sutra 11 (The mundane souls are) with mind or without mind

द्रव्यमन—Dravyamana. Mind composed of particles of matter due to the operation of karmas. भावमन—Bhavamana. Purity of soul acquired on account of the partial destruction and subsidence of Viryantaraya and No-indriya avarana karmas.

Page 30

Sutra 12. The mundane souls are of two kinds, Trasa and Sthavara.

Trasa Jivas are souls that have more than one sense. Sthavara Jivas have only one sense.

Sutra 13. The earth-bodied, water-bodied, fire-bodied, air-bodied and vegetable-bodied are sthavara-Jivas

पृथ्वी—Prithvi, inanimate hard earth, पृथ्वीकाय—Prithvikaya, the particle of earth from which the prithvi kaya-jiva has departed, पृथ्वीकायिक—Prithvikayika, the particle of earth in which the Prithvi-kaya-jivalives, पृथ्वीजीव—Prithvi-Jiva the soul which is to take on particles of earth for its body; प्राण—Prana, vitality;

स्पर्शनेन्द्रियप्राण—Sparsanendriya prana, vitality of the sense of touch, कायबलप्राण—Kayabalaprana, vitality of the force of body, उच्छ्वासनिश्वासप्राण—Uchchvasanichvasa prana: vitality of breathing; आयु प्राण—Ayuhprana vitality of the duration of life.

Sutra 14. From two-sensed beings onwards, they (souls) are called Trasa Jivas

There are ten pranas or vitalities recognised as the essential characteristes of living organisms in propottion to their development. The ten pranas are made up of the five senses of touch, taste, smell, sight and hearing, the three forces of body, speech and mind, breathing and duration of life. As mentioned in the notes to Sutra 13 the sthavara Jivas who are all one-sensed have four vitalities (pranas) viz. sense of touch, force of body, breathing and duration of life.

This Sutra speaks of the Trasa Jivas having two senses and more The pranas possessed by them are as follows:–The two sensed beings have six pranas, viz. the four mentioned above together with the sense of touch and the force of speech, the three-sensed beings have seven pranas viz. the six mentioned above, together with the sense of smell; the four-sensed have eight pranas viz, the seven mentioned already together with the sense of sight; the five-sensed beings--without mind have nine pranas, namely the above-said eight

and the sense of hearing, the five sensed beings having mind have ten pranas including the force of mind.

Sutra 15. *The senses are five*

Page 32.

Sutra 16 They are of two kinds.

द्रव्येन्द्रियं—Dravyendrium : sense organ; भावेन्द्रियं—sense-faculties.

Sutra 17. The Dravyendriyas (sense-organs) are of two kinds, Nirvritti and Upakarana

निवृत्ति—Nirvritti : the organ itself e. g. the pupil of the eye; उपकरण—Upakarana : the protecting environment e g the eyelid etc

Each of them is again of two kinds, internal and external. The internal organ is that pradesha of soul which is co extensive with and of the same form as the organ. External organ is the physical organ. Internal environment refers to that portion immediately surrounding the organ which functions. e. g the portion of the eye surrounding the pupil. External environment refers to the outer portion of the organ e g the lid of the eye.

Sutra 18. The Bhavendriyas (sense faculties) are of two kinds, Labdhi and Upayoga.

लम्भनम् लब्धि—Gain is labdhi; ज्ञानावरण···विशेष—the purity obtained by the soul on account of the

destruction-subsidence of Jnana-varaniya karma is labdhi; तन्निमित्त···उपयोग– the conscious experience of that purity is upayoga; इन्द्रस्य लिङ्गम् इन्द्रियम्—Indriya is the organ of Indra or soul

Page 33.

Sutra 19. The sense-organs are of touch, taste, smell, sight and hearing

Sutra 20 Touch, taste, smell, sight and hearing are respectively the objects of the sense organs

Page 34

Sutra 21. The function of mind is the cognition of Scriptural knowledge

Sutra 22. With the vegetable-bodied in the end they have one sense only

That is to say the earth bodied, the water-bodied, the fire bodied, the air-bodied and the vegetable bodied have each one sense only, the sense of touch

Sutra 23. (Living beings such as) worms etc. ants etc, bees etc. and men etc. have one sense more than the preceding class.

Worms etc have two senses viz of touch and taste; ants etc have three senses, viz. of touch, taste, and smell, bees etc. have four senses, viz of touch, taste,

smell and sight; men etc have five senses, viz. of touch, taste, smell, sight and hearing.

Sutra 24 Beings having mind are Sanji Jivas

Sanji Jivas possess the capacity for differentiating beneficial from harmful

Sutra 25 In Vigrahagati, there is only the activity of the karmic body

विग्रहगति—Transmigration of the soul from one body to another; सर्वशरीर···उच्यते—The karmic body produces all other bodies It is called karma yoga in the sutra; कर्मण कृत योग कर्मयोग—The activity of the karmic body is called karma yoga

Sutra 26. In transmigration the soul's movement is always in a straight line

Jivas (souls) after death go in a straight line, to take new births The liberated Jivas also go up in a straight line to Siddha-Shila The movement is always in a straight line, from north to south, east to west or top to bottom or vice-versa in the universe Matter also moves in a straight line.

Here it is interesting to note the three laws of motion according to Newton (1) Every body continues in its state of rest or of uniform motion in a straight line (2) Change of motion is proportional to force applied, and takes place in the direction of the

straight line in which the force acts, (3) To every action there is always an equal and contrary reaction

Sutra 27. The liberated soul has a direct, straight, upward movement with no turning

Sutra 28 The passage of a mundane soul from one incarnation to another is completed within four samayas at the most

There cannot be more than three turnings in the universe As the soul takes one samaya for going in one direction, it will take three samayas for the three turnings in three directions and at the fourth samaya or even before that it must incarnate in a new body

Page 37

Sutra 29 When the passage is straight and has no turning, it takes only one samaya (instant)

Sutra 30 In the one, two or three samayas of its passage the soul remains anaharaka

अनाहारक—Not attracting particles of matter fit for the six kinds of paryaptis (ahara, sarira, indriya, svasochvasa, bhasha, and mind) of the three kinds of bodies (Audarika, Vaikriyika, and Aharaka).

Sutra 31 Sammurchana, Garbha and Upapada are kinds of birth

त्रिषु लोकेषु · प्रकल्पनम्—Making body and its limbs,

in any part of the three worlds, out of matter attracted from up, down and the four sides is called Sammurchana or spontaneous generation.

स्त्रिया·· गर्भ—mixing of the semen of the male with the blood in the womb of the female is said to be Garbha It is called Garbha also because of the partaking by the child of the food consumed by the mother.

Page 38

उपैति · उपपाद्—instantaneous formation of the body, in which the soul is to be born is called upapade This is the name of the place of birth of celestial and hellish beings

Sutra 32 The yoni (material environment) in which a soul may be born is of nine kinds—Sentient matter, cold, covered, their opposites and the combination of each pair

Page 39

Sutra 33. Garbha (uterine birth) is of three kinds Jarayuja, Andaja, and Pota.

जरायुज—Jarayuja, birth in a sack made of flesh and blord, i. e. a human child; अण्डज—Andaja, birth in the form of an egg. e. g. fowls and पोत—Pota, birth without any sort of covering e. g. young ones of cats and lions.

Sutra 34 Celestial beings and hellish beings have upapada birth They take their births by instantaneous rise.

Sutra 35. All the rest are born by spontaneous generation

Page 40

Sutra 36 Audarika, Vaikriyika, Aharaka, Taijasa and karmana are the bodies (for mundane souls)

औदारिक शरीर—Physical body composed of flesh, bone, nerves, skin etc, such as the bodies of men and animals; वैक्रियिक शरीर—bodies of celestial and hellish beings which can be changed at will to any shape or size, आहारक शरीर—the spiritual body which emanates from the head of a very highly advanced saint and goes to an omniscient teacher to get its doubts cleared, तैजस शरीर—body made of luminous matter; कार्मण शरीर—body composed of subtle particles of karmic matter.

Sutra 37 Each one is subtles than the preceding one Audarika is gross; subtler than that is Vaikriyika, subtler than that is Aharaka, subtler than that is Taijasa; and subtler than that is karmana

Sutra 38. Upto the Taijasa body, each one of the three kinds of bodies has innumerable times the number of atoms which are in the one preceding it.

Page 41

Sutra 39. The remaining two, taijasa and karmana bodies, have infinite fold of atoms.

That is to say, the taijasa body has infinite times the number of atoms in the aharaka body and the karmana body has infinite times the number of atoms found in the taijasa body.

Sutra 40. (The taijasa and karmic bodies are) unpreventable.

In the same way as fire (being subtle) enters into a ball of iron, taijasa and karmic bodies, (also being subtle) are capable of entering and passing through the hardest and grossest of subtances. These two bodies can penetrate and permeate upto the end of the universe

Page 42

Sutra 41 Without beginning is their connection (with the soul).

The taijasa and karmic bodies are always connected with the soul from the beginningless time and will continue to be with the soul till the time of its liberation

Sutra 42 They (taijasa and karmana bodies) are always found with all the mundane souls.

Sutra 43. Beginning with these two (taijasa and karmic bodies) a soul can have at one and the same time upto four bodies only.

At the time of transmigrating from one birth to another a soul has only two bodies, taijasa and karmic. When a soul has three bodies, they will be audarika taijasa and karmana or Vaikriyika, taijasa and karmana When a soul has four bodies, they will be audarika, aharaka, taijasa and Karmana bodies.

Page 43

Sutra 44. The last (karmic body) is devoid of experiencing (sound etc. through the five senses and mind).

Sutra 45. (Beings born of) Garbha (embryo) and Sammurchchana (spontaneous generation) have the first (mentioned body i. e. audarika or physical body).

Sutra 46. Beings born by upapada (instantaneous rise) have vaikriyika bodies.

Page 44

Sutra 47. As a result of the attainment of spiritual powers (Labdhi) also, vaikriyika body is produced

तपोविशेषाद्धिप्राप्तिलब्धिः—Labdhi is the attainment of spiritual powers on account of penance.

Sutra 48 The taijasa body also is obtained as a result of Labdhi

Sutra 49. The aharaka body is auspicious, pure and unpreventable and is acquired only by a saint in the 6th stage (pramatta samyata), of spiritual development (Gunasthana)

अन्नस्य प्राणव्यपदेशवत्—like calling food to be life.

Page 45

Sutra 50. The hellish beings and those born of spontaneous generation are without sex (napumsak).

Sutra 51. The Celestial beings are not (napumsak).

They are of both the sexes (masculine and feminine) so that they may enjoy wonderful heavenly pleasures on account of their punya (virtuous deeds).

Sutra 52. The remaining Jivas (those born of Garbha) have three sexes (masculine, feminine and neuter.)

Page 46.

Sutra 53. There is no premature death for those born of upapada (celestial and hellish beings), for those who have their last excellent bodies (those who are to attain liberation in that birth), and for those living in Bhogabhumi having innumerable years of age.

Bhogabhumi, is the land of enjoyment where no one has to strive for maintenance.

Chapter III

The Sutras and the commentaries on them belonging to the third and fourth chapters are omitted in this edition as they will be no use, or interest to the students appearing for Jain Philosophy. Any how an outline of the contents is given below.

In the III chapter we have a description of the lower world where the seven hells beginning from Ratnaprabha are situated and are surrounded by three kinds of air. Hellish beings live in these regions. They have very bad thought colours, thought activities, bodies, feelings of pain and transformations of bodies. They torture one another Because of the sins committed by them they have to live there for a long time. They do not have pleasure even for a single moment

Above the lower world, is situated the middle world which is also called Tiryak Loka Upto Svayambhu ramana samudra there are innumerable dvipas (continents) and samudras (oceans). Jambu dvipa is situated in the centre of all these continents and oceans. In it there are seven kshetras Bharata etc. Dividing these regions there are six mountains Himavan etc The breadth of Bharata Kshetra is 190th part of

the breadth of Jambudvipa.

Page 47.

Chapter IV

In this Chapter there is a description of Devas or celestial beings. The Devas are of four kinds, Bhavanavasi, Vyantara, Jyotishka and Vaimanika. Their dwelling places, their maximum and minimum ages, their pleasures etc. are also described. Among the devas, the Vaimanikas are the best, because of their punya. Their place of residence is in the upper world. For a fuller description of the hellish and celestial beings, of the lower, middle and upper worlds, reference may be made to the third and fourth chapters of Sarvartha-Siddhi.

Chapter V

Sutra I. The non-living substances (having extensive magnitudes) are Dharma, Adharma, Akasha and Pudgala.

Dharma is the medium of motion; adharma is the medium of rest, akasha is space, and pudgala is matter.

यथा शरीरं···अजीवकाया.—In the same way as body consists of particles of matter, Dharma, Adharma, Akasha and Pudgala consist of pradeshas and as such

have extensive magnitude (Kaya). As these are non-living they are called ajiva. Because of these two characteristics, they are termed ajiva-kaya.

Page 48

Sutra 2. They are Dravyas (substances).

Sutra 3. Jivas also are dravyas.

Sutra 4. (The above said five substances are) eternal, fixed and devoid of rupa. i. e touch, taste, smell and colour (excepting pudgala).

नित्य—eternal, permanent. Every one of the dravyas is existing from eternity and will continue to exist for ever

अवस्थित—fixed in their nature. Every dravya retains its essential natures.

अरूपाणि—Excepting pudgala dravya every other dravya is devoid of rupa. i. e. touch, taste, smell and colour.

Page 50

Sutra 5. Matter is rupi.

रूपि—Rupi, is that, which has touch, taste, smell and colour. Rupam is otherwise called Murti. What is Murti ?

रूपादि···मूर्ति—That which has touch, taste, smell, colour and shape is called Murti.

Sutra 6 Upto space (i. e. Dharma, Adharma and Akasha are) one, one substance each

Every one of them is one complete substance by itself, one indivisible whole

Sutra 7. These (Dharma, Adharma and Akasha) are not capable of moving from place to place.

Page 51

अत्र चोद्यते···व्ययाभाव इति— A question is raised here. If the dravyas, Dharma etc. are incapable of moving from place to place, then they cannot have utpada (origin). Because it is seen that motion is the cause of origin of a pot, and as there is no origin there can be no decay also.

The answer is given as follows—तद्यथा-द्विविध उत्पाद···व्यवह्रियते—Utpada is of two kinds. Svanimitta (due to itself) and Paranimitta (due to others). Svanimitta Utpada and Vyaya are the imperceptible rythmic rise and fall taking place in its pradeshas on account of the agurulaghu attribute, recognised in the Agamas. These rise and fall produce Utpata and Vyaya in the dravyas Dharma etc. Paranimitta Utpada and Vyaya are caused by other objects such as a horse running or staying.

Sutra 8. There are innumerable pradeshas in Dharma, Adharma and each Jiva.

A pradesha is the unit of space, occupied by an atom of matter.

Page 52

Sutra 9 The pradeshas of space are infinite.

Sutra 10. The pradeshas of Pudgala (matter) are numerable, innumerable and infinite.

Sutra 11. There are not many pradeshas in an anu (atom)

An atom is defined as a particle of matter which cannot be further divided and which occupies only one pradesha of space.

Sutra 12. (The place of these, Dharma, Adharma, Akasha and Pudgala is) Lokakasha, the world space.

Page 54

धर्माधर्मादीनि•••लोक इति—The place where the dravyas Dharma, Adharma etc. exist, is called Loka.

लोकालोका•••विज्ञेय–The divisions of Loka and Aloka are to be known by the presence of Dharmastikaya, and Adharmastikaya

Sutra 13. Dharma and Adharma pervade the whole universe.

कृत्स्न वचनम्•••अथ—In this Sutra, the word कृत्स्न— is used to mean that Dharma and Adharma are all-

pervading throughout the entire world-space. They exist in all the pradeshas of the universe in the same way as oil is existing in the entire oil-seed Dharma and Adharma are inter-penetrable in nature and as such the pradeshas of both the dravyas co-exist throughout all the pradeshas of the world-space.

तिलेषु तैलवत्—as oil is pervading throughout the oil-seed.

Sutra 14. From one pradesha onwards, the place of particles of matter is to be known.

The atoms of matter when they are separate, occupy separate pradeshas as one atom in one pradesha, two atoms in two pradeshas, three atoms in three pradeshas etc upto infinite atoms in infinite pradeshas in the world space. But in the form of a molecule composed of any number of atoms, it can occupy only one pradesha.

Sutra 15. The place of souls is in the innumerable parts of the world-space.

Jiva or soul exists in the innumerable parts of the world space.

When Ayu-Karma of a soul is less and Nama, Gotra and Vedaniya Karmas are more, then in order to balance these karmas, the soul in the 13th gunasthana expands its pradeshas beyond its body throughout the three worlds. This is called kevali Samudghata and

lasts only for eight samayas. Afterwards the expanded soul contracts.

Sutra 16. By the contraction and expansion of its pradeshas (a soul can occupy a small or a big body) like the light of a lamp.

According to Jainism, a soul contracts or expands in proportion to the size of the body it occupies. The soul of an ant is of the same size as of the ant and the soul of an elephant is as big as the body of the elephant, in the same way as the light of a lamp can pervade throughout a big hall or a small pot in which it might be placed.

The soul is the conscious agent which experiences pleasure or pain through the body it occupies The fact that the soul is co-extensive with the body in which it lives, can be known from the following experiments.

1. When a pin is pricked in any part of the body of an animal or man or any other living being, the pain is at once felt.

2. When the limb of any living being is cut asunder we see the limb greatly agitated and vehemently moving e. g. the tail of a lizard.

3. When we touch any of the leaves of the plant mimosa, it shows its sensitive nature and at once shrinks.

If the soul which is sentient by nature is not pervading throughout the body, how can it feel the pain or touch made in any part of the body.

Sutra 17. To help the motion and rest (of soul and matter) is the function of Dharma and Adharma respectively.

In the same way as water helps the movement of fish and land helps the staying of a horse so also Dharma helps the movements of souls and matter and Adharma helps the staying of them.

Sutra 18. The function of space is to give place to all the other substances.

जीवपुद्गला·· वेदितव्य —It should be known that the help of Akasha or Space is to give room to souls, matter etc. That is said to be Avaghaha.

Sutra 19. The use of matter is to form the bodies, speech, mind and respiration of souls.

The gross as well as subtle bodies are made up of gross or subtle particles of matter.

Vachan (Speech) is of two kinds Bhava-vachan and Dravya-vachan. The ability in the soul to speak, on account of partial destruction and partial subsidence of Viryantaraya, Mati-sruta-Janavarana karmas and on account of the rise and fruition of Angopanga nama karma, is called Bhava vachan. Dravya-vachan is the

speech spoken with the help of the lips, tongue, teeth and throat.'

Mana (mind) is also of two kinds, Bhava-mana and Dravya mana. The capacity attained by the soul to discriminate good from bad and to remember things is called Bhava mana The Dravya-mana is formed of matter which enables the soul to distinguish between good and bad and to retain in memory the things known.

प्राण (उच्छ्वास)—exhaling the breath, अपान (निः श्वास) inhaling the breath.

The fact that matter helps respiration is clear from the following statement of Arthur Dendy, a great Biologist

"Respiration in the scientific acceptance of the term, is simply the exchange by the organism, of the carbon-di-oxide gas which has been formed in the body in the process of combustion, for the oxygen gas which is required for that combustion. It is therefore a double function, oxygen being taken in and carbon-di-oxide got rid of by one and the same process."

Sutra 20. Worldly enjoyment, pain, life and death are also due to matter

We experience pleasure or pain and live or die, because of the karmas which are material in nature.

Pleasure and pain are due to the rise and fruition of the Sata and Asata-vedaniya karmas and also due to the external causes of Dravya, Kshetra, Kala and Bhava.

Life is the duration of living of a soul in a particular body upto a fixed period of time due to age-karma.

Death is the passing away of a soul from a particular body All these occur on account of the help or support of matter.

Sutra 21. The mundane souls help one another

The relation between a master and his servant is quoted as an example The master supports his servant in return for his faithful service.

No society can prosper if its members do not co-operate and help one another for common good. The farmer, the weaver, the mason, the dhoby, the artisan etc. depend upon and help one another. This fact is not only a truth but a necessary ethical principle to be practised by all for the progress and well-being of a community.

Sutra 22. Time helps (substances in their) continuing to exist, (in their) modifications, (in their) movements, and (in their) long or short duration.

वर्तना—No change in substance is possible without the external help of time, which inactively helps the

substances to undergo modifications. Hence the inactive help of time for changes in the substances is called Vartana

परिणाम—That modification in which no motion is possible is called Parinama Here a former modification is destroyed and a new one is produced in its place without any movement on the part of the substance e. g anger in Jiva, or colour in Pudgala

क्रिया—movement of things.

परत्व—being prior to another

अपरत्व—being posterior to another Kala or Time is of two kinds, Paramartha and Vyavahara. Paramartha or Nischaya Kala is without beginning and end, is the substantial cause of changes in things and is constituted of Kalanus or instants of time. Vyavahara Kala is that time which has a beginning and an end, which is but a modification of real (nischaya) time, which is of short or long duration and which is measured by the movements of or changes in the objects of the physical as well as organic world. This Jaina distinction of time is similar to Newton's distinction of absolute and relative time.

Sutra 23. Material substances possess touch, taste, smell and colour.

Touch is of 8 kinds:—hot, cold, rough, smooth, soft, hard, light and heavy.

Taste is of 5 kinds—pungent, acid, bitter, sweet and astringent

Smell is of two kinds—pleasant and unpleasant

Colour is of 5 kinds—black, blue, yellow, white and red.

Sutra 24. Sound, union of material things, fineness, grossness, figure, partibility, darkness, shade, sunlight and moon-light are forms of matter.

Sutra 25 (Matter is of two kinds), Atoms and Molecules.

An atom is defined as that subtle particle of matter which cannot be further sub-divided, which occupies one spatial point and which is beyond sense perception A molecule is constituted by two atoms or more upto infinite number of atoms.

From the point of fineness an atom is the beginning, middle and end in one.

Sutra 26. Molecules are formed by division, union and by a mixed process of division and union.

Due to external and internal causes, when big molecules are split into smaller ones, there is the formation of molecules by division. When smaller molecules combine together to form bigger molecules, there is the production of molecules by union. When the divided molecules unite to form other molecules, there

is the mixed process of division and union of molecules

Sutra 27. Atom is got by division

Atom is obtained only by the process of dividing and sub-dividing a molecule till we get that particle of matter which cannot be further divided

Sutra 28. Molecules capable of being seen by the eyes are produced by division and union.

अनन्तानन्त···कश्चिद्चाक्षुष – Of the molecules formed by the combination of infinite-infinite paramanus, some are capable of being seen by the eyes and some are not.

The formation of visible molecules is as follows — सौक्ष्म्य परिणत ··भवति —When a subtle molecule breaks into many parts and when some of these parts combine with some parts of another molecule they become gross and hence visible to the eye.

Sutra 29 Existence (sat) is the *common* characteristic of substances.

सत्—Sat, being

Sutra 30. Sat (Dravya) is that which has origin, decay and permanency

Dravya or substance is that which continues to exist through changes due to origin and decay of its modifications. For example a lump of clay is made into a pot. Here we have the origin of pot and the

decay of the lump of clay, but at the same time the substance clay continues to exist.

Sutra 31. Permanence means the indestructibility of the essential nature of the substance

Sutra 32 Substance is that which is determined by emphasising or giving prominence to its essential qualities and by giving a secondary place to its non-essential qualities

अनेकान्त ··प्रयोजनाभावत्—Substance possesses infinite number of qualities. When a substance is studied from a particular point of view, some of its attributes are given prominence This is called arpita. The remaining attributes, which are not given prominence to by the knower and speaker are anarpita

Sutra 33 Particles of matter unite because of their smooth and rough nature

Particles which are smooth, or which are rough or which are smooth and rough can unite

Sutra 34 The paramanus which have the least minimum of smoothness or roughness cannot be united

Sutra 35. The paramanus (particles of matter) which have the equal degrees of smoothness or roughness cannot be united with one another.

Sutra 36. But paramanus of two or more degrees can be united.

Sutra 37. In the union, paramanus or skandhas having greater degrees of smoothness or roughness, absorb those possessing lesser degrees of smoothness or roughness.

Sutra 38 Dravya (substance) is that which has qualities and modes.

Sutra 39. Time is also a substance.

Sutra 40. Time consists of infinite (samayas) instants.

साम्प्रतिकस्य···इत्युच्यते—Though the present moment consists of one samaya only, the past had infinite samayas and the future will have infinite samayas Therefore it is said that Time has infinite samayas

Sutra 41. Qualities are inherent in the substances and are not the substrata of other qualities

Sutra 42. The form that a substance takes is its modification

Chapter VI

Sutra 1. The activity of body, speech and mind is called yoga.

Yoga is the vibration created in the soul on account of the activity of the body, speech and mind

Sutra 2 That is Asrava.

Asrava is the inflow of karmic matter into the soul due to the action of body, speech and mind.

Karma is of two kinds, punya (Virtue) and papa (Vice).

Sutra 3. Righteous activity is the cause of Virtue and unrighteous activity is the cause of Vice.

Doing injury to living beings, taking that which is not given, and committing adultery are unrighteous activities of the body.

Telling lies and speaking harsh and unfit words are unrighteous activities of speech.

Thinking of doing harm to others and entertaining feelings of hatred and jealousy are unrighteous activities of mind.

The opposites of these form righteous activities.

Sutra 4. Souls with passions and souls without passions have Samparayika and Iryapatha (inflow of karmic matter) respectively.

सकषाय—Souls having passions; अकषाय—souls having no passions, साम्परायिक आस्रव—Inflow of karmic matter which causes the soul to be born again and again in the mundane world, ईर्यापथ आस्रव—Inflow of karmic matter which is transient. Samparayika inflow takes place only in the souls of persons in the first ten Gunasthanas and the other i.e. Iryapatha inflow

occurs only in the souls of ascetics in the 11th, 12th 13th Gunasthanas

Sutra 5 The varieties of the first are Senses, Passions, Vowlessness and activities which are of five, four, five and twenty five kinds respectively

The five kinds of vowlessness (Avrata) are Injury, falsehood theft, unchastity and attachment for worldly things

The twenty-five kinds of (kriya) activities are:—

1 सम्यक्त्व-क्रिया—activity which promotes right belief i e, worship of Omniscient Lord, Teacher and Scripture

2 मिथ्यात्व-क्रिया which strengthens wrong belief i e worship of false gods, teachers and shastras

3 प्रयोग-क्रिया—bodily activity

4. समादान-क्रिया—tendency to neglect the observance of vows

5 ईर्यापथ-क्रिया—walking carefully by looking on the ground to avoid injury to living beings on the path

6. प्रादोषिकी-क्रिया—tendency to accuse others due to anger

7 कायिकी-क्रिया— tendency of wicked persons to molest others.

8 आधिकरणिकी-क्रिया—possessing weapons to be used for hurting others

9 पारितापिकी-क्रिया—activity which causes pain to living beings

10 प्राणातिपातिकी-क्रिया—activity which deprives another of the vitalities of age, sense-organs, power and respiration

11. दर्शन-क्रिया—excessive desire to see attractive objects.

12 स्पर्शन-क्रिया—excessive desire to touch things.

13. प्रात्ययिकी-क्रिया—inventing new objects of sense enjoyment.

14 समन्तानुपात-क्रिया—answering calls of nature etc in a place frequented by men, women and animals.

15 अनाभोग-क्रिया—sitting, lying down etc. on the ground without seeing or knowing whether it is swept or not.

16 स्वहस्त-क्रिया—doing by one's own hand what should be done by others.

17 निसर्ग-क्रिया—admiring actions which will bring sin

18 विदारण-क्रिया—broadcasting the sinful deeds of others.

19 आज्ञाव्यापादिकी-क्रिया—giving wrong interpretations to the scriptural injunctions which one is unable to follow.

20 अनाकाङ्क्ष-क्रिया—disrespect to scriptural injunctions out of vice, foolishness or indifference.

21. प्रारम्भ-क्रिया— engaging oneself in harmful activities or expressing delight in other's misdeeds.

22 पारिग्राहिकी-क्रिया—activity to protect one's objects of attachment.

23. माया-क्रिया—disturbing other's right belief and knowledge through deceit.

24. मिथ्यादर्शन-क्रिया—praising the wrong belief and actions of others.

25 अप्रत्याख्यान-क्रिया—not renouncing what should be renounced.

The five senses, four passions and five kinds of vowlessness form the causes and the twenty-five activities mentioned above are the results of these causes

Sutra 6. The differences in the Inflow are due to the differences in —

तीव्रभाव—intense thought activity.

मन्दभाव—mild thought activity

ज्ञातभाव—parinama with understanding

अज्ञातभाव—parinama without understanding

अधिकरण—support or dependence

वीर्य—one s own power.

Sutra 7. Both the soul and the non soul form the support for Asrava

Sutra 8 Jivadhi-karana depends on Samrambha, Samarambha, Arambha, on yoga (of mind, speech and body) on krita, karita and Anumoda and on Passions (anger, pride, deceit and greed).

सरम्भ—determination to do a thing.

समारम्भ—collecting materials for doing a thing

आरम्भ - doing the thing.

मन—mind, वचन—speech, काय—body

कृत—to do a thing oneself, कारित—to have a thing done by others, अनुमोदन—to approve the action of others

क्रोध—anger, मान—pride, माया—deceit, लोभ—greed.

Sutra 9. Two kinds of Nirvartana, four kinds of Nikshepa, two kinds of Samyoga and three kinds of Nisarga form the eleven kinds of asrava dependent on non-soul.

Two kinds of निर्वर्तना—are मूलगुण—Production of the body, speech, mind, inhaling and exhaling and उत्तरगुण—Production of statues or images out of wood, metal, mud etc.

Four kids of निक्षेप are (1) अप्रत्यवेक्षित-निक्षेप—putting down a thing without seeing carefully (2) दुःप्रमृष्ट-निक्षेप—Keeping anything which has not been cleaned well, 3) सहसा-निक्षेप—putting down things in

a hurry, (4) अनाभाग-निक्षेप—lying down in a place without seeing it or cleaning it. Two kinds of सयोग—are (1) भुक्तपान-सयोग—mixing up food and drink, (2) उपकरण-संयोग—mixing all other things.

Three kinds of निसर्ग—movement (are) by काय—body, वाङ्ग—speech and मन—mind

Sutra 10 The causes for the inflow of (Jnana-varaniya) knowledge-obscuring and (Darshana-varaniya) perception-obscuring karmas , are Pradosha, Ninhava, Matsarya, Antaraya, Asadana and Upaghata

Pradosha प्रदोष—Having mischievous feelings against a person who teaches the tattvas leading to Moksha, instead of appreciating his teachings.

Ninhava, निन्हव—concealing knowledge on account of some reason by saying, "It is not like that", "I do not know".

Matsarya, मात्सर्य—Not imparting knowledge to others, due to envy etc. though he is well qualified to teach.

Antaraya, अन्तराय—obstructing others from acquiring knowledge.

Asadana, आसादना—preventing by body or speech others from saying something.

Upaghata, उपघात—censuring the well known truth.

Sutra 11. The causes for the inflow of (Asata-vedaniya) karmic matter which produces pain are, Dukha, Shoka, Tapa, Akrandana, Vadha and Paridevana. in one's own self, in another or in both.

Dukha, दुःख—misery, Shoka, शोक—sorrow at the separation of helpful and dear persons and things; Tapa, ताप—feeling remorse, Akrandana, आक्रन्दन—weeping loudly in a pitiful tone; Vadha, वध—depriving a living being of any of its vitalities or life, Paridevana, परिदेवन—Weeping pathetically praising the qualities of the departed person so as to enlist the sympathy and compassion of the hearers.

Sutra 12. The causes for the inflow of (Sata-vedaniya) karmic matter which produces pleasure are:—

Bhutanukampa, भूतानुकम्पा—compassion for all living beings; Vratyanukampa, व्रत्यानुकम्पा—compassion for those who are practising religious vows; Dana, दान—giving in charity, food, medicine, religious knowledge and protection, Saraga-samyama, सरागसंयम्—self-control with attachment, yoga, योग—controling the mind and focussing it on contemplation, kshanti, क्षान्ति—freedom from anger etc; Saucha, शौच—contentment, freedom from greed.

Sutra 13. The inflow of (Darshana-mohaniya) right belief deluding karmic matter is caused by defaming the omniscient Lord (केवलि), the Scriptures (श्रुत), the

assembly of Saints (सङ्घ), the true religion (धर्म), and the celestial beings (देवा).

अवर्णवाद—defaming and attributing blemishes.

Sutra 14. The inflow of (charitra-mohaniya) right-conduct deluding karmic matter is caused by intense-thought-activity due to the rise of passions

Sutra 15. The inflow of (Narakayu) hellish-age-karma is caused by too-much worldly activity and too much attachment to worldly possessions.

Arambha (आरम्भ) is the worldly activity which involves pain or misery to living beings.

Parigraha (परिग्रह) is attachment to worldly possessions e. g. To say, "This is mine", or "I am the owner of this property".

Sutra 16. The inflow of (Tiryagyoni-ayu) sub-human-age karma is caused by deceitfulness.

Preaching false doctrines, living unrighteous life, cheating others and having arta-dhyana (See Notes on Sutras 30 to 33 in Ch IX) at the time of death cause the inflow of sub-human age karma.

Sutra 17 The inflow of (manushasya-ayu) human age karma is caused by little worldly activity and little attachment to worldly possessions.

Sutra 18. Natural humility (स्वाभावमार्दवं) is also a cause for the inflow of human age karma.

Sutra 19. Non-observance of the Silas and Vratas and slight worldly activity and slight attachment cause the inflow of all kinds of age karma.

निःशीलत्वं—having no restraint; निर्व्रतत्वम्—having no vows; सर्वेषाम्—all kinds of age-karma.

Sutra 20. The inflow of celestial age-karma is caused by सरागसंयम्—self control with attachment; self control with a desire to destroy karmas and with a desire to practise the vows.

संयमासंयम्—avoiding injury to trasa-jivas (living beings having two senses and more) and not avoiding injury to sthavara-jivas (living beings having only one sense).

अकामनिर्जरा—to undergo sufferings patiently being dependent on others, e. g. to suffer from hunger and thirst when food and drink are not available.

बालतपः—doing penance and observing vows without properly understanding the tattvas (realities).

Sutra 21 Right belief (सम्यक्त्वं) is also the cause for the inflow of celestial age-karma.

Sutra 22. The inflow of Ashubha Nama karma is caused by योगवक्रता—inconsistency in thought, word and deed and विसंवादनं—speaking slightingly of others' righteous conduct and mislead them from the right path.

अशुभनामकर्म– the karma which builds up for the

jivas inauspicious, detestable, ugly and grotesque bodies and limbs.

Sutra 23. The inflow of Shubha Nama karma is caused by the opposite of the above.

शुभनामकर्म—the karma which builds up for jivas auspicious, pleasant, beautiful bodies and limbs

धार्मिक दर्शन""वेदितव्यम्—Serving righteous people, adopting ascetic rules of conduct, fearing mundane existence, giving up sins etc also should be known as the causes for the inflow of good-body making karma.

Sutra 24 The inflow of Tirthamkara-body-making karma is caused by

दर्शन विशुद्धि—right belief which is pure and faultless

It should have the following eight angas or limbs

1 निश्शङ्कितत्वं—freedom from all doubts

2. निष्काङ्क्षिता—having no desire for worldly pleasures

3. विचिकित्साविरहता—having no repulsive feeling for the weak and unclean body of an ascetic who is really full of the priceless gems of right belief, right knowledge and right conduct

4. अमूढदृष्टिता—freedom from all kinds of superstitious and false beliefs.

5 उपबृंहणम्—Not proclaiming the failures of others in practising the religious vows.

6. स्थितिकरणम्—Helping those who have fallen from the path of right belief and right conduct to re-establish themselves on the path

7. वात्सल्यं—Entertaining feelings of affection towards one's co-religionists

8 प्रभावनम्—Preaching the doctrines of Jainism as widely as possible

विनयसम्पन्नता—reverence for right belief, right knowledge, and right conduct, for the means of liberation and for those who practise them.

शीलव्रतेष्वनतिचार—observing the Shilas and Vratas without any faults.

अभीक्ष्ण ज्ञानोपयोग—continuous acquisition of the right knowledge of the tattvas.

संवेग—fear for the miseries of mundane existence.

शक्तितस्त्याग—giving of gifts of food, knowledge and protection according to one's own capacity.

शक्तितस्तप—practice of austerities such as fasting etc. according to one's own capacity

साधुसमाधि—removing the troubles that may come to the ascetics and protecting them in all possible ways

वैयावृत्यकरण—serving the meritorious ascetics by curing their diseases etc in a faultless way

अर्हद्भक्ति - devotion to Arhats or the omniscient Lords.

आचार्यभक्ति—devotion to the Acharyas.

बहुश्रुतभक्ति—devotion to the Upadhyayas.

प्रवचनभक्ति—devotion to Scriptures.

आवश्यकापरिहाणि—performing the six important daily duties at the appointed time.

मार्गप्रभावना—preaching the teachings of Jainism far and wide.

प्रवचनवत्सलत्व—affection for the true religionists

तीर्थंकरत्वनामकर्म—karmas which help a soul to be born as a Tirthamkara

Sutra 25. The inflow of karmas which makes a soul to be born in a low social status is caused by

परनिन्दा—speaking ill of others by saying that they have such and such bad qualities which may or may not be true

आत्मप्रशंसा—praising one's ownself by declaring that he is capable of doing such and such things and that he possesses such and such good qualities which may or may not be true.

सद्गुणोच्छादन—concealing the true, excellent, good and praiseworthy qualities of others

असद्गुणोद्भावन—proclaiming the false, non - praiseworthy and bad qualities of others

नीचैर्गोत्रकर्म—karma which causes a soul to be born in a family of low social status

Sutra 26. The inflow of karmas which makes a soul to be born in a high social status is caused by the opposites (of those mentioned in the above Sutra) and by Nichairvritti and Anutseka

परप्रशंसा—praising the qualities of others

आत्मनिन्दा—denouncing one's self.

सद्गुणोद्भावन—proclaiming the good qualities of others

असद्गुणोच्छादन—concealing the faults of others.

नीचैर्वृत्ति—attitude of humility towards those who are better qualified

अनुत्सेक—not being proud of one's achievements.

Sutra 27. The inflow of Antaraya karmas is caused by विघ्नकरण disturbing others in giving charity, in obtaining gain, in enjoying things which can be enjoyed only once, in enjoying things which can be enjoyed more than once and in exercising their powers

अन्तरायकर्म—karma which obstructs or frustrates.

Chapter VII.

Sutra 1. Vow (Vrata) is to be free from injury, falsehood, theft, unchastity and worldly possessions

व्रतम् ' नियमः—Vow is intentional determination.

Abstention from Himsa is mentioned first because of its importance.

The other four vows help to safeguard the first vow in the same way as fence protects the crops

Sutra 2 Partial and full observances of the vows are respectively called anu and mahat.

देश—partial; सर्व—all, full; अणु—little, महत—great

Sutra 3. For the firmness of these vows, five practices are to be thought of and practised for each vow.

तत्स्थैर्यार्थ—for the firmness of these, भावना—practices.

Sutra 4. The five bhavanas for the vow of not committing injury are वाग्गुप्ति—control of speech मनोगुप्ति—control of mind, इर्यासमिति—carefulness in walking, आदान निक्षेपण समिति—carefulness in lifting up and laying down things, आलोकित पानभोजनम्—examining the food and drink carefully before taking them

Sutra 5. The five bhavanas for the vow of not telling lies are क्रोध प्रत्याख्यान—giving up of anger, लोभ प्रत्याख्यान—giving up of greed, भीरुत्व प्रत्याख्यान—giving up of fear, हास्य प्रत्याख्यान—giving up of silly laughing, अनुवीचिभाषणं—speaking sinless words and in accordance with the Shastras.

Sutra 6 The five bhavanas for the vow of non-stealing are शून्यागार आवास—staying in an unoccupied house, विमोचितागार आवास—staying in a deserted house, परोपरोधाकरण—staying in a place where one is not likely to be prohibited by others nor one can prohibit others, भैक्ष्यशुद्धि—taking pure food as enjoined in the shastras, सद्धर्माविसंवाद—not disputing with one's co-religionists.

Sutra 7 The five bhavanas for the vow of unchastity are स्त्रीरागकथा श्रवणत्याग—giving up reading or hearing stories exciting love for women, तन्मनोहरांग निरीक्षण त्याग—refraining from seeing with lust their (women's) beautiful bodies, पूर्वरतानुस्मरण त्याग—refraining from thinking of the past enjoyment with women, वृष्येष्टरस त्याग—giving up fattening and aphrodisiac drinks, स्वशरीरसंस्कार त्याग—refraining from beautifying one's own body.

Sutra 8. The five bhavanas for the Parigrahatyaga vow are, not to have liking for the pleasant objects and disliking for unpleasant objects of the five senses.

Sutra 9 Committing the five sins (Himsa etc.) brings troubles in this world and detestable conditions of birth in the next world.

Sutra 10. (These five sins are) Miseries only (in another form).

Here the cause is spoken of as the effect The sins are the causes of miseries and

therefore the sins are spoken of as miseries in the same way as we say, अन्नं वै प्राणा—food is life.

Sutra 11. Friendly feeling for all living beings, delight at the sight of better-qualified, kindness for those who are in misery and tolerence to those who are uncivil (should be practised).

Sutra 12. The nature of the world and the nature of the body are to be thought about again and again in order to get apprehension of the mundane miseries and detachment from sensual pleasures

Here the macrocosm (world) and the microcosm (human body) are mentioned together. It was the belief of the ancient philosophers that man was an epitome or miniature model of the universe. It is the teaching of the Jaina cosmology that the cosmos resembles in structure the shape of a man standing akimbo with legs apart.

The world is existing from the beginningless time and will continue to exist for ever. The souls are also existing from the infinite past, experiencing various degrees of pleasure and pain and undergoing innumerable kinds of birth. Life is as transient as the bubbles in water. Wealth and enjoyment are like the flashes of lightning in the clouds. The human body has limited duration of existence. It is the cause of miseries It is full of detestable matter. A reflection on the true

nature of the world and the body, creates fear for worldly existence and aversion to sensual pleasures

Sutra 13 Separating any of the vitalities of a living being through Pramatta-yoga (activity of mind, speech or body due to anger, pride, deceit or greed or due to desire or hatred) is himsa (injury).

Sutra 14 (Through pramatta yoga) speaking anything that is harmful to any living being, is falsehood

Sutra 15 (Through pramatta yoga) taking that which is not given is theft.

यद्येवं कर्मनोकर्म···सामर्थ्यात्—If taking that which is not given, is theft, then the attraction of the karma and nokarma varganas (by the soul) is also theft, because these are not also given by any body to any other body. No, it is not theft. Where giving and taking of things are possible, there alone theft is practicable. But in the case of karmic particles no one can give them to another. They are subtle and imperceptible. Therefore there is no theft here

Sutra 16 (Through pramatta yoga) sexual intercourse is unchastity (abrahma).

अहिंसादयो तद्ब्रह्म—That is brahma by the practice of which the qualities of Ahimsa etc, increase. That which is not brahma is abrahma (unchastity).

Sutra 17. (Through pramatta yoga) having infatuating desire to possess external and internal, living and non living things, is said to be Parigraha, worldly attachment

Sutra 18. Vrati (one who practises the five vows) should be free from the three salyas (शल्या)

Salya is defined as that which pricks, and harms a soul as a thorn or a sharp weapon pricks and wounds the body.

Salya is of three kinds, Mayasalya, Mithyadarsanasalya and Nidanasalya

मायाशल्य—thinking one thing in the mind, speaking another and doing a third thing

मिथ्यादर्शनशल्य—having no belief in the tattvas.

निदान शल्य—intense desire for enjoyment.

A person who practises the vows but who is not free from the salyas is not a Vrati

Sutra 19. Those who practise the vows are of two kinds, Agari and Anagari

अगारी—one who lives in a house; a householder.

अनगारी—one who does not live in a house, but lives only in jungles, caves, deserted places etc. and practises asceticism.

Sutra 20. He who practises the vows in a partial way is a house-holder.

Sutra 21. The house-holder must observe the following seven shila vratas also.

1. दिग्व्रत—Vow to limit one's worldly activity throughout life in all the directions up to a certain well known thing, such as a hill, mountain, river, lake, jungle etc

2. देशव्रत—Vow to limit one's activity for a short period up to a certain town, village etc.

3. अनर्थदंड व्रत—Vow to abstain from actions which cause sin. They are five in number

१. अपध्यानं—Thinking as to how to defeat others, how to injure, bind or cut the limbs of living beings, how to appropriate others' property.

२. पापोपदेश—Sinful advice, such as to suggest to others to do business in slaves and animals and other avocations which involve injury to living beings.

३. प्रमादाचरितम्—Purposeless sin such as cutting down trees, digging the ground etc.

४ हिंसाप्रदानम्—Giving instruments of injury such as weapons, poison, fire, thorn etc

५. अशुभश्रुति—Hearing, telling or publishing things which will conduce to promote injury, and feelings of attachment etc.

4. सामायिक—Devoting sometime every day for communion with the self

5 प्रोपधोपवास—Fasting on the 8th and the 14th day of every fortnight.

6 उपभोग परिभोग परिमाणम्—Limiting the enjoyment of things which can be used only once as food, drink, flowers etc. and of things which can be enjoyed more than once as ornaments, clothes, cushion, bedding etc.

7. अतिथि संविभाग—Making a vow to take one's food only after giving a share of it to ascetics.

Digvrata, Deshavrata, and Anartha-dandavrata are called गुणव्रत, Gunavratas as they increase the value of the five vows, Ahimsa etc.

Samayika, Proshadhopavasa, Upabhogaparibhoga-parimana and Atithi-samvibhaga are called शिक्षाव्रत—Sikshavratas as they help a person to discipline himself for the ascetic life

Sutra 22. When death is near and inevitable, he who willingly subdues his body and passions in the best manner, is a householder.

सम्यक ·····सल्लेखना—Subduing the body and the passions gradually in the best manner is said to be Sallekhana

Some people may say that Sallekhana is suicide. No It is not so In the person who observes the vow of Sallekhana, there is no attachment or aversion, no anger, pride deceit or greed.

He is full of peace. He knows for certain that his life will last only for a few hours or for a day or two He wants to make the best use of that time for the welfare of his soul, in spiritual advancement He suppresses his passions and leaves his body to its own care. His entire attention is diverted inside to safeguard his *vratas* and *shilas* which alone will help him in his future birth.

In order to illustrate the truth, the commentator introduces a beautiful simile A merchant goes on storing costly goods in his house for his business Due to some external causes he finds that his house is about to be destroyed He tries his best to avoid the destruction of the house. But it appears to be impossible So he makes haste and gets out of his house with his costly merchandise and escapes Here the merchant represents the soul, the house is the body, the costly merchandise are the right belief, shilas and the vratas

Sutra 23 A man of right belief should be free from the following five defects (aticharas)

शंका—Doubt in the tattvas taught by the omniscient Arhat.

कांक्षा—Desire for happiness in this world and in the next and a liking for the belief and conduct of the wrong-believers

विचिकित्सा—Feeling disgust at the sight of the

emaciated and weak bodies of munis, of the miserable, the poor and the sick.

अन्य दृष्टिप्रशंसा—Thinking highly of the knowledge, conduct, penance etc. of the wrong believers

अन्य दृष्टिसंस्तवा—Praising greatly the knowledge, conduct etc. of the wrong believers and of their qualities whether existing or non-existing.

Sutra 24. There are five defects for each of the five vratas and seven shilas respectively.

Sutra 25. (The five defects to be avoided for the vow of Ahimsa are) Bandha, Vadha, Chheda, Atibhararopana and Annapana-nirodha

बन्ध—preventing a living being from moving freely as it likes.

वध—beating with a cane, stick, whip etc

छेद—mutilating the limbs of animals and birds

अतिभारारोपणम्—Putting more weight than what a man or animal can carry.

अन्नपाननिरोध—Not giving enough food and drink to cows etc.

Sutra 26 The five defects to be avoided for the vow of Satya (Truth) are

मिथ्योपदेश—To preach false doctrines to others as the means to svarga and Mokśha

रहोभ्याख्यान—To reveal the actions of man and

woman done in secret

कूटलेखक्रिया —Writing false documents to cheat others.

न्यासापहार—Taking advantage of the forgetfulness of others and cheating them. A deposits with B 21 tolas of gold. After sometime, thinking that he has deposited only 20 tolas, asks B to return to him 20 tolas B does not want to reveal the actual fact and taking advantage of A's absentmindedness returns to A only 20 tolas and keeps one tola for himself This action of B is called Nyasapahara

साकारमन्त्रभेद—To make known the ideas of others by making gestures and signs.

Sutra 27 The five defects to be avoided for the vow of non-stealing are:-

स्तेनप्रयोग--Teaching others how to steal and approving the theft committed by others.

तदाहृतादान—Receiving stolen things.

विरुद्धराज्यातिक्रम—Acting against the rules of Government as regards payment of taxes etc.

हीनाधिकमानोन्मान—Receiving goods in heavier weights and greater measures and giving them in lesser weights and smaller measures.

प्रतिरूपकव्यवहार—Adulterating goods, counterfeiting coins and notes and dealing in imitation articles

by saying they are genuine things.

Sutra 28. The five defects to be avoided for the vow of unchastity (brahmacharya) are -

परविवाहकरणम्—To bring about the marriages of other's daughters and sons.

इत्वरिकापरिगृहीतागमनम्—To have sexual intercourse with a married immoral woman.

इत्वरिकाअपरिग्रहीतागमनम्—To have sexual intercourse with an unmarried immoral woman.

अनङ्गक्रीडा—To have sexual gratification by using any cf the limbs other than the sexual organs.

कामतीव्राभिनिवेश—To have excessive sexual passion

Sutra 29. The five defects to be avoided for the vow of Parigraha-parimana (limitation of worldly possessions) are -

1. Exceeding the number of fields and houses to be owned
2. „ the quanity of silver and gold „
3 „ number of cattle etc. „
4 „ number of female and male servants „
5. „ „ clothes and vessels „

Sutra 3. The five defects to be avoided for Digvrata are -

ऊर्ध्वव्यतिक्रम—To go higher than the limit on a hill etc.

अधोतिक्रम—To go down in a well or tank lower than the limit.

तिर्यगतिक्रम—To go in the other directions beyond the limit

क्षेत्रवृद्धि—To increase the extent of the field beyond the limit due to greed.

स्मृत्यन्तराधानम्—To forget the limit made in the vow.

Sutra 31. The five defects to be avoided for Desavrata are:

आनयन—To get something from beyond the limit according to the vow

प्रेष्यप्रयोग—To ask others to do such and such things in places outside the limit.

शब्दानुपात—To call for something from beyond the limit in a loud voice

रूपानुपात—To show one's body to those who are outside the limit and get things done.

पुद्गलक्षेप—To throw something to places beyond the limit.

Sutra 32 The five defects to be avoided for the Anarthadanda Vrata are:-

कन्दर्प—To speak lustful and indecent words

कौत्कुच्यम्—To make revolting and objectionable gestures

मौखर्य—To talk shabby and measingless things

असमीक्ष्याधिकरणम्—To overdo a thing uselessly.

उपभोगपरिभोगानर्थक्यम्—To keep things (which can be used only once like food, drink etc and things which can be used more than once like clothes, ornaments, bed, vehicle etc) more than necessary.

Sutra 33. The five defects to be avoided for the vow of Samayika are:—

काय दुष्प्रणिधानम्—Keeping the body in a restless way

वाग्दुष्प्रणिधानम्—Not pronouncing the sacred texts in the faultless, pure and clear manner

मनोदुष्प्रणिधानम्—Not keeping the mind steady and fixed but allowing it to wander about on other things

अनादर—having no interest.

स्मृत्यनुपस्थानम्—forgetting the due formalities

Sutra 34 The five defects to be avoided for the vow of Proshadhopavasa are :-

अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित उत्सर्ग—To excrete in a place without seeing if living beings are there or not and without sweeping it clean with a soft brush

अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित आदान—To place articles to be used in the worship of Arhat and Acharya (such as flowers, sandal, incense, clothes etc.) in a place without examining it or cleaning it carefully.

अप्रत्यवेक्षित अप्रमार्जित संस्तरोपक्रमणम्—To spread a mat or bedding in a place without seeing it or sweeping it carefully.

अनादर—To neglect the essential duties due to hunger.

स्मृत्यनुपस्थानम्—To forget the due formalities.

Sutra 35 The five defects to be avoided for the vow of Bhogopa-bhoga-parimana

सचित्ताहार—Taking sentient things such as green vegetables flowers etc

सचित्तसम्बन्धाहार—Taking anything connected with a sentient thing (e. g.) using a green leaf as a plate.

सचित्तसम्मिश्राहार—Taking a mixture of sentient and nonsentient things, e g taking fresh water mixed with boiled water

अभिषवाहार—Taking fattening food due to excessive desire.

दुःपक्वाहार—Taking improperly cooked food.

Sutra 36 The five defects to be avoided for the vow of Atithisamvibhaga are -

सचित्तनिक्षेप—Placing the food on things that have life e g a lotus leaf.

सचित्तापिधान—Covering the food with things that have life e. g green plantain leaf, lotus leaf etc

परव्यपदेश—Giving to a guest those things which others want to give.

मात्सर्य—Having no interest in giving and feeling envious of the qualities of other donors

कालातिक्रम—Not giving the food at the proper time.

Sutra—37. The five defects to be avoided for the vow of Sallekhana are·

जीविताशंसा—Desire to live.

मरणाशंसा—Desire to die

मित्रानुराग—Thinking about the pleasures enjoyed in the company of friends

सुखानुबन्ध—Remembering the past enjoyments

निदान—Desire for worldly enjoyments in the next birth.

Sutra 38 Charity is the giving of one's own money etc for the benefit of oneself and others.

स्व उपकार—Benefit of oneself, accumulation of punya

पर-उपकार—Increase of right belief, right knowledge etc.

Sutra 39 The 'merit of charity depends upon the merits of the way in which it is given, the thing given, the giver and the recipient

क्षेत्रादिविशेषात्बीजफलविशेषवत्—In the same way as

the quality of the fruit depends on the quality of the soil etc

Chapter VIII.

Sutra I. The causes of Bandha (bondage of karmas with the soul) are,

मिथ्यादर्शन—wrong belief,

अविरति—vowlessness

प्रमाद—negligence, carelessness.

कषाय—passions

योग—activity of mind, speech and body.

In the first Gunasthana (Mithyadrishti) all the five are the causes of bondage. In the second (Sasadana), the third (Misra), and the fourth (Asamyata samyagdrishti) Gunasthanas avirata, pramada, kashaya and yoga operate as the causes. In the fifth (Samyata samyata) avrata is the cause of bondage.

In the sixth (Pramatta-samyata) Pramada, kashaya and yoga work as the causes In the 7th, 8th, 9th, 10th Gunasthanas (i e in Apramatta, Apurvakarana, Anivrittikarana and Sukshma samparaya), kashaya and yoga function as the causes. In Upashantakashaya, Kshinakashaya and Sayoga kevali gunasthanas, yoga alone operates as the cause In the Ayoga-Kevali gunasthana there is no cause for bondage.

Sutra 2 The soul with passions attracts particles of matter suitable to form karmic prakritis. This is Bandha or bondage.

Sutra 3 Bondage is of four kinds

प्रकृति—Nature of karmic matter.

स्थिति—Duration of the period when the karmic prakrities remain in the soul.

अनुभव—The intensity of the experience of the effects of karmic matter, whether mild or strong.

प्रदेश—The intermixture of karmic prakrities with the pradeshas of soul as particles of water mixing with particles of milk

Sutra 4 The first (Prakriti–Bandha) is of eight kinds

ज्ञानावरण—Karma which obscures knowledge.

दर्शनावरण—Kerma which obscures perception.

वेदनीय—That which makes a soul to experience pleasure or pain

मोहनीय—That which produces delusion in the soul.

आयु—That which determines the age of living beings.

नाम—That which builds up the bodies and limbs of living beings

गोत्र—That which causes a soul to be born in a high or low social status

अन्तराय—That which obstructs a being from doing what it likes to do.

एकेनात्म—रुधिरादिवत्—The particles of matter attracted by a soul having different degrees of passions form themselves into the different kinds of karmas, in the same way as food taken at one time changes itself into flesh, blood etc in the body.

These are the eight main divisions of karmas Each one of them is again subdivided into several karmic prakritis which in total come to 148.

Sutra 5. Five, nine, twenty-eight, four, forty-two, two and five are respectively the kinds of karmas mentioned above

Sutra 6 The five kinds of Jnanavarana karmas are

1 मति ज्ञानावरणकर्म—That which hides the knowledge derived through the senses.

2 श्रुतज्ञानावरण कर्म—That which hides the knowledge obtained from reading scriptures etc.

3. अवधि ज्ञानावरण कर्म That which obscures clairvoyant knowledge.

4 मनः पर्यय ज्ञानावरणकर्म That which hides the knowledge of the ideas in the minds of others

5. केवलज्ञानावरण कर्म that which obscures omniscient knowledge.

Sutra 7. The nine kinds of Darshana-varana-karma are :-

6 चक्षु दर्शनावरण कर्म That which obscures perception through the eyes.

7 अचक्षु दर्शनावरण कर्म That which hides perception through senses other than sight

8 अवधि दर्शनावरण कर्म—That which obstructs perception through clairvoyance.

9 केवल दर्शनावरण कर्म That which obscures full perception

10 निद्रा दर्शनावरण कर्म That on account of which a person goes to sleep to get over dizziness, pain, sorrow, tiresomeness etc,

11 निद्रा-निद्रा दर्शनावरण कर्म That which induces sleep of the above kind repeatedly

12 प्रचलादर्शनावरण कर्म—That which produces a sort of drowsiness in man and brings about contortions in his eyes and body on account of sorrow, pain or infatuation.

13 प्रचलाप्रचलादर्शनावरण कर्म That which causes the above again and again.

14 स्त्यानगृद्धिदर्शनावरण कर्म That which induces a person to do certain uncommon things in deep, sleep such as getting out of the bed, going out in the streets and then returning to bed again.

Sutra 8. The two kinds of Vedaniya-karmas are

15 सातावेदनीय—That which brings pleasure to a soul

16 असातावेदनीय-That which brings pain to a soul

17 to 44 Sutra 9 The twenty-eight kinds of Mohaniya karmas are 3 Kinds of Darshana-mohaniya (which prevent a soul from getting right belief) and 25 kinds of Charitra-mohaniya (which stand in the way of a soul adopting right conduct).

The three kinds of दर्शनमोहनीय are 1. सम्यक्त्व Karmic prakriti which produces impure right belief 2 मिथ्यात्व Karmic prakriti which produces wrong belief and 3. सम्यक्मिथ्यात्व—Karmic prakriti which produces a mixture of right and wrong belief.

The twenty-five kinds of चारित्रमोहनीय—are हास्य laughter, रति feeling of attraction, अरति feeling of repulsion, शोक sorrow भय fear, जुगुप्सा disgust, स्त्रीवेद sex-feeling of women, पुरुषवेद sex-feeling of men, नपुंसकवेद sex-feeling of eunuchs These nine are called akashaya charitra mohaniya karmas. The remaining sixteen are called kashaya charitra mohaniya karmas and they are अनन्तानुबन्धि क्रोध-मान-माया लोभ, Anger, Pride, Deceit and Greed of the intensest type, अप्रत्याख्यान क्रोध-मान-माया-लोभ, Anger, Pride, Deceit and Greed of the very intense type, प्रत्याख्यान क्रोध-मान-माया-लोभ, Anger, Pride, Deceit and Greed of intense

type and संज्वलन क्रोध-मान-माया-लोभ, Anger, Pride, Deceit and Greed of the mild type

Sutra 10. The Age Karma is of four kinds and they are,

45. नरक आयु –That which determines a soul to be born as a hellish being.

46 तिर्यंक आयु—That which makes a soul to be born as a sub-human being.

47 मनुष्य आयु—That which helps a soul to be born as a human being

48 देव आयु—That which makes a soul to be born as a celestial being

Sutra 11. The Nama Karma is responsible for the formation of bodies, limbs, organs etc Primarily it is of forty-two kinds When sub-divisions are counted, they come to ninety-three

49 to 52. 4 Kinds of गति—condition of existence नरक—hellish, तिर्यंच—sub-human, मनुष्य—human and देव—celestial.

53 to 57. 5 Kinds of जाति, classes of beings—एकेन्द्रिय—one-sensed, द्विइन्द्रिय—two-sensed, त्रिइन्द्रिय—three-sensed, चतुरिन्द्रिय–four sensed, पंचेन्द्रिय–fivesensed

58 to 62. 5 Kinds of शरीर bodies (Vide, Notes page 32)

63 to 65. 3 Kinds of अङ्गोपाङ्ग, formation of limbs and minor limbs of the first three kinds of bodies. Audarika, Vaikriyika and Aharaka

66 निर्माण formation of the limbs and organs in their proper places and dimensions

67 to 71 5 Kinds of बन्धन—bondage of particles to form the five kinds of bodies (See, Notes page 32)

72 to 76 5 Kinds of संघात, interfusion of body-forming molecules for the five bodies (See Notes page 32)

77 to 82 6 Kinds of संस्थान—shape or figure of the bodies —

समचतुरस्र—Perfectly proportionate, न्यग्रोध परिमण्डल huge in the upper part of the body and small in the lower part, like a banyan tree, स्वाति—small in the upper part and big in the lower part, like the shape of an ant hill, कुब्ज —hunch backed, वामन—dwarfish, हुण्ड—disproportionate.

83 to 88 6 Kinds of संहनन—body structure:—

वज्रऋषभ नाराच —adamantine bones, joints, and nerves, वज्रनाराच—adamantine bones and joints, नाराच—bones, joints and nerves of ordinary type; अर्धनाराच—partially nailed joints, कीलित—fully nailed joints, असम्प्राप्तसृपाटिका—bones not joined together by nails but strung together by nerves

89 to 96 8 Kinds of स्पर्श—touch (See Notes page 46)

97 to 101. 5 kinds of रस, taste (see Notes page 47)

102 to 103. 2 kinds of गंध, smell (see Notes page 47).

104 to 108. 5 kinds of वर्ण, colour (see Notes page 47)

109 to 112 4 kinds of आनुपूर्वी, that kind of Nama karma which enables a soul, during its transmigration from one birth to another, to retain the form of its body in the last incarnation This is of four kinds according to the four conditions of existence mentioned already

113. 1 अगुरुलघु—that which produces body which is neither heavy nor light

114. 1 उपघात—that which produces a body which will be destroyed by one's action such as hanging, falling into a tank, setting fire to oneself and so on.

115 1 परघात—that which produces a body which can be destroyed by others through weapons etc.

116. 1 आतप—that which produces a body which is hot.

117 1 उद्योत that which produces a luminous body.

118. 1 उच्छ्वास—that which produces respiration.

119 to 120. 2 विहायोगति–capacity to move in space. It may be either प्रशस्त, graceful or अप्रशस्त, awkward

121 1 प्रत्येक शरीर—one separate body for every soul

122 1 साधारण शरीर—one body occupied by many souls

123. 1 त्रस नाम—according to which a soul takes a body having two, three, four or five senses

124 1 स्थावर नाम—according to which a soul gets into a body having one sense only

125 1 सुभग नाम—which produces an amiable personality though not beautiful.

126 1 दुर्भग नाम–not amiable, even though beautiful.

127 1 सुस्वर नाम—which gives a sweet and pleasant voice

128 .1 दु:स्वर नाम—harsh and unpleasant voice.

129. 1 शुभ नाम—fine and attractive body.

130 1 अशुभ नाम—unattractive and revolting body.

131 1 सूक्ष्म—subtle body.

132. 1 बादर—gross body.

133 1 पर्याप्ति—capacity to absorb nourishment, to develop the body, the sense-organs, to maintain breathing, the power of speech and the power of thinking.

134 1 अपर्याप्ति—the absence of the above capacity

135 I स्थिरनाम—That which keeps the various *dhatus* and *upadhatus* in their respective places in the body

136 I अस्थिरनाम—That which disturbs the proper positions of the *dhatus* and *upadhatus*.

137 I आदेय नाम—Produces a radiant body

138. I अनादेय नाम—makes a dull and non-radiant body.

139. I यश कीर्ति—brings good fame on account of punya or virtue.

140. I अयश. कीर्ति—brings bad name on account of papa or vice.

141 I तीर्थंकरनाम—which helps a soul to be born as a Tirthankara or Arhanta

142 to 143 Sutra 12. The Gotra karma makes a soul to be born. in high (उच्च) or low (नीच) social status.

Sutra 13. The Antaraya karma is of five kinds

144 दानान्तराय—that which obstructs the giving of gifts, though one may be willing to do so

145. लाभान्तराय—that which prevents one from getting gain, though one may deserve it and try for it

146 भोगान्तराय—that which interferes in the enjoyment of things which can be enjoyed only once such as food

147 उपभोगान्तराय—that which prevents a person from enjoying things which can be enjoyed more than once, such as seat, bedding, light, clothes etc

148 वीर्यान्तराय—that which stands in the way of exercising one's capacities and powers

Sutra 14. The maximum duration of the first three karmas (Jnana varaniya, Darshana-varaniya, Vedaniya) and of Antaraya karma, is 30 crore×crore sagaras.

Sutra 15. The maximum duration of Mohaniya karma is 70 crore×crore sagaras

Sutra 16. The maximum duration of Nama and Gotra karmas is 20 crore×crore sagaras each

Sutra 17. The maximum duration of Ayu karma is 33 sagaras

Sutra 18. The minimum duration of Vedaniya karma is 12 muhurtas or 9 hours and 36 minutes

1 muhurta is equal to 48 minutes.

Sutra 19. (The minimum duration) of Nama and Gotra karmas is eight muhurtas.

Sutra 20. (The minimum duration) of all the rest is one antar-muhurta

The rest are Jnana-varaniya, Darshana-varaniya, Mohaniya, Ayu and Antaraya karmas.

Sutra 21. The experiencing of the maturing and fruition of karmas is Anubhava

Sutra 22. That experiencing of the fruition is according to the name of the karma

Jnana-varaniya karma obstructs knowledge

Sutra 23 After that, the karmas fall off

This is called Nirjara It is of two kinds, Savipaka and Avipaka

सविपाक निर्जरा—the falling off of the karmas, of their own accord, after they have yielded their results, अविपाकनिर्जरा—the removal of karmas before their fruition by ascetic practices.

Sutra 24. The infinite-infinte particles of subtle matter fit to become the eight kinds of karma, due to the activity of mind, speech and body of the soul, at every moment, in every birth, mixing with the innumerable pradeshas of soul, is called Pradesha Bandha.

There are innumerable pradeshas in a soul and in every pradesha there are infinite-infinite karmic molecules.

Sutra 25. Punya or meritorious, karmas are Sata-Vedaniya, Subha-ayu, Subha-nama and Subha-gotra.

शुभायुस्त्रितयं सद्वेद्यमिति—(For the meaning of the different karmas mentioned in this passage see Notes on Sutras 8, 10, 11 & 12) On the whole there are forty-two punya-karmas

Sutra 26. The karmas other than these are papa or demeritorious karmas

Chapter IX.

Sutra 1. The stopping of the inflow of karmas into the soul is Samvara

Samvara is of two kinds Bhava-samvara and Dravya-samvara The giving up of the feelings of wrong belief. attachment etc is Bhava-samvara The stopping of the coming in of the Karmic particles is Dravya-samvara.

Sutra 2 It consists of Gupti, Samiti, Dharma, Anupreksha, Parishahajaya, and Chantra.

(For explanations see Sutra 4 to 18 of this Chapter.)

Sutra 3. By Penance is caused the removal of karmic matter and also the stopping of the inflow.

Sutra 4. Proper control of yoga (activity of body, speech and mind) is Gupti.

(For yoga, see Sutra 1 of chapter VI)

Sutra 5 Good care in walking (ईर्या), good care in speaking (भाषा), good care in eating faultless food (एषणा), good care in taking and placing things (आदान निक्षेप) and good care in excreting (उत्सर्ग), form the five Samitis

Good care is to be taken to avoid the destruction of any kind of life.

Sutra 6. The ten Virtues (Dharma) to be prac-

tised are, forgiveness (क्षमा), humility (मार्दव), straight-forwardness (आर्जव), contentment (शौच), truth (सत्य), restraint (संयम), austerity (तप), giving (त्याग), non-attachment (आकिञ्चन्य), and self-absorption (ब्रह्मचर्य).

All these must be of the excellent (uttama) type

Sutra 7 Anupreksha (Meditation) is Anuchintanam (repeated thinking) of the following

अनित्य—Everything is transitory

अशरण—the soul is unprotected.

संसार—worldly existence.

एकत्व—the soul is lonely, alone it comes, it lives, and goes.

अन्यत्व—the soul is separate from all other things.

अशुच्या—the body in which the soul lives, is impure and dirty.

आस्रवा—inflow of karmic matter into the soul, due to wrong belief, vowlessness etc

संवर—stoppage of the inflow.

निर्जरा—separation of karmic matter from the soul.

लोका—the universe, its nature and its component parts

बोधिदुर्लभ—the rarity of acquiring right belief, right knowledge and right conduct

धर्मस्वाख्यातत्वा—the true nature of the tattvas.

Sutra 8. For the sake of not falling from the path of liberation and for the sake of destroying the karmas whatever sufferings occur should be patiently undergone.

Sutra 9 The twenty-two forms of suffering are due to क्षुत hunger, पिपासा thirst, शीत cold, उष्ण heat, दंशमशक insect bite, नाग्न्य nudity, अरति dissatisfaction, स्त्री women, चर्या walking, निषद्या sitting in prescribed postures, शय्या sleeping, आक्रोश abuse, वध torture, याचना begging, अलाभ disappointment from getting no alms, रोग disease, तृणस्पर्श thorn pricks, मल dirt on the body, सत्कारपुरस्कार disrespect shown by people. प्रज्ञा pride of learning, अज्ञान want of knowledge and अदर्शन want of belief.

Sutra 10. Those who are in Sukshma-samparaya Chhadmastavitaraga and Kshinamoha, (10th, 11th & 12th Gunasthanas) have 14 sufferings.

Excluding the following eight viz. nudity, dissatisfaction, women, sitting, abuse, begging, disrespect and want of belief, the remaining form the 14 sufferings.

Sutra 11. To Jina (in the 13th Gunaśthana) eleven sufferings are possible

They are due to hunger, thirst, cold, heat, insect-bite, walking, sleeping, torture, disease, thron-pricks and dirt

Sutra 12. To those who are with gross passions

(ie those who are in the 6th, 7th, 8th and 9th Gunasthanas) all sufferings are possible.

Sutra 13. Sufferings due to pride of learning and want of knowledge are caused by the operation of knowledge-obscuring karmas.

Sutra 14. Want of belief and failure to get alms are caused by the operation of Darshana-mohaniya and Antaraya karmas respectively.

Sutra 15 By the operation of Charitra-mohaniya karmas, sufferings due to nudity, dissatisfaction, women, sitting, abuse, begging and disrespect are caused.

Sutra 16 The remaining (those mentioned in the eleventh Sutra above) are caused by the operation of Vedaniya-karmas

Sutra 17. In one soul, at one and the same time, from one to nineteen sufferings only are possible

Out of the two contradictory sufferings due to heat or cold only one is possible at a time; and out of the sufferings due to walking, sleeping or sitting one only is possible. So the other three are not possible Hence there can be only 19 sufferings at the most.

Sutra 18. Charitra (conduct) is of 5 kinds They are सामायिक equanimity,

छेदोपस्थापना—undergoing penalties arising from

inadvertence, or negligence, on account of which one loses equanimity

परिहारविशुद्धि—refraining from injury.

सूक्ष्मसाम्पराय—control of passions.

यथाख्यात—contemplation of one's own self.

Sutra 19. The external austerities are six in number and they are

अनशन—abstaining from food.

अवमोदर्य्य—eating less than what is required.

वृत्तिपरिसंख्यान—limiting the articles of food.

रसपरित्याग—abstaining from fatty and sweet substances

विविक्तशय्यासन—sitting or sleeping in lonely places free from insects

कायक्लेश—getting the body accustomed to pain and suffering

Sutra 20 The internal austerities are six in number and they are

प्रायश्चित्त—doing penance for faults committed through carelessness

विनय—reverence to the elders, masters.

वैयावृत्त्य—service to the saints.

स्वाध्याय— reading, hearing or explaining scriptures.

व्युत्सर्ग – discriminating the self from the non-self

ध्यान—concentration.

Sutra 21 The internal austerities prior to Dhyana are of 9,4,10,5 and 2 kinds respectively.

Sutra 22. The nine kinds of Prayaschitta are

आलोचना—confessing plainly to one's guru, the faults one has committed.

प्रतिक्रमण—repenting for one's faults.

तदुभय—doing both alochana and pratikramana.

विवेक—abstaining from food, drink or some desirable object for some prescribed time.

व्युत्सर्ग—doing kayotsarga (giving up attachment to body) for some limited time

तप—doing austerities such as fasting for longer periods etc

छेद—degrading the status of a muni

परिहार—banishing a saint from the Sangha for some stipulated time.

उपस्थापना—giving fresh diksha after cancelling old one.

Sutra 23. Reverence is of four kinds, namely

ज्ञान विनय—reverence to right knowledge, दर्शनविनय, reverence to right belief, चारित्रविनय, reverence, to right conduct and उपचारविनय, showing reverence to saints by bowing down to them if they are present and by

thinking of them with folded hands when they are absent

Sutra 24 Service is of ten kinds as it relates to आचार्य—head of the saints, उपाध्याय the perceptor among the saints, तपस्वि saint practising severe austerities, शैक्ष्य student saint, ग्लान sick and weak saint, गण saints of the same order, कुल fellow-disciples of the same guru, सङ्घ assembly of monks, nuns, laymen and laywomen, साधु saints of long standing, and मनोज्ञ, popular saints

Sutra 25. Study is of five kinds, namely वाचना reading, पृच्छना questioning, अनुप्रेक्षा thinking of what is read, आम्नाय properly reciting and धर्मोपदेश preaching the dharma

Sutra 26. Giving up of attachment is of two kinds namely giving up external things (बाह्योपधि) and internal feelings (अभ्यंतरोपधि).

Sutra 27. Dhyana (Concentration) is the fixing of the mind in contemplation on one particular object for one antarmuhurta (48 minutes minus one samaya) by those who have excellent Samhanana

Samhanana is osseous structure. It is of six kinds. The first three are considered to be best suited for doing penance and practising contemplation. (See Notes to Sutra II of chapter VIII).

But the first alone (vajra-vrashabha-naracha-samh

anana) is the suitable body for the attainment of moksha)

Sutra 28 Concentration is of four kinds namely

आर्तध्यान – painful concentration

रौद्रध्यान—wicked concentration.

धर्मध्यान—righteous concentration

शुक्लध्यान—pure concentration

Sutra 29 The last two are the causes for the attainment of Moksha.

Therefore the first two are the causes for samsara or mundane existence.

Sutra 30. When undesirable things or persons come in contact with us, to think repeatedly as to how they can be removed is said to be (Anishta-samyoga) the first kind of Artta dhyana.

Sutra 31 On being separated from desirable things or persons, to think again and again, as to how they can be got back is said to be the second kind of Artta Dhyana. (i. e Ishta-viyogaja).

Sutra 32. To be repeatedly thinking of getting rid of a disease is (pida-chintavana), the third kind of Artta Dhyana.

Sutra 33 To think repeatedly of getting sensual enjoyments in the future birth is the fourth (Nidana Artta Dhyana).

Sutra 34. The painful concentration is possible only in persons who are Avrata (in the first four Gunasthanas) Deshavrata (in the 5th Gunasthana) and Pramatta-samyata (in the 6th Gunasthana).

There is no Nidana-artta-dhyana in a person who is in the 6th Gunasthana (Pramatta Samyata)

Sutra 35 Wicked concentration is of four kinds.

हिंसानन्द—To think repeatedly of doing himsa (injury) and feel delight in it.

अनृतानन्द—To think repeatedly of speaking falsehood and to be delighted in it.

स्तेयानन्द—To think repeatedly of committing theft and to take delight in it

विषय संरक्षणानन्द—To think repeatedly of preserving objects of sense-enjoyment and feel delight in it. Wicked concentration is possible only in the Avirata (in the first four Gunasthanas) and in Deshavirata (5th Gunasthana)

Sutra 36. Righteous Concentration is of four kinds:

आज्ञाविचय—to think again and again of the tattvas as based on the authority of the Scriptures (Agamas).

अपायविचय—to think repeatedly as to how the wrong belief, knowledge and conduct of oneself and others might be removed.

त्रिपाकविचय—to repeatedly think of the fruition and shedding of karmas

संस्थानविचय—to think repeatedly of the constitution and nature of the universe

Dharma Dhyana is possible only for persons who are in the 4th, 5th, 6th and 7th Gunasthanas

Sutra 37 The first two kinds of Shukla Dhyana (which will be described in Sutra 39) are possible to Sruta-kevalis (saints having knowledge of the fourteen Purvas)

The letter च—indicates that these saints have Dharma Dhyana also

The saints who are in the Gunasthanas 8th to 12th have these two kinds of Shukla Dhyana.

Sutra 38 The last two binds of shukla Dhyana are possible only for omniscient beings in the 13th and the 14th gunasthanas.

Sutra 39 The four kinds of khukla Dhyana are Prathaktva-vitarka-vichara, Ekatva - vitarka - vichara, Sukshma-kriya pratipati and Vyuparata-kriya-nivarti.

Sutra 40 The first kind of Shukla Dhyana is found in saints having the activities of mind, speech and body, the second in saints with only any one of the activities the third in saints having the activity of

maka, Upashantamoha, Kshapaka, Kshinamoha and Jina, the shedding of Karmas (Nirjara) is in order, innumerable fold of the one in the preceding stage.

सम्यग्दृष्टि—right believer without vows; a person in the 4th Gunasthana

श्रावक—a man with partial vows, one in the 5th Gunasthana

विरत—a mahamuni, a great saint with full vows in the 6th & 7th Gunasthanas.

अनन्त वियोजक—one who has subdued the passions of the very intense type.

दर्शनमोहक्षपक—one who has destroyed darshana mohaniya Karmas,

उपशमक—a saint in the 8th, 9th and 10th stages who subdues his conduct deluding Karmas

उपशान्तमोह—a saint in the 11th stage who has subdued his conduct deluding karmas.

क्षपक—a saint in the 8th, 9th and 10th stages destroying the right conduct deluding karmas

क्षीणमोह—a saint in the 12th stage who has destroyed the right conduct deluding karmas.

जिन—Omniscient being in the 13th stage, who has destroyed Jnanavaraniya, Darshana-varaniya, Mohaniya and Antaraya karmas

Sutra 46 The possessionless saints are of five kinds, Pulaka, Vakusha, Kusheela, Nirgrantha and Snataka

पुलाक—a saint in whom there is a slight lapse in the observance of the mulagunas or primary vows

वकुश—a saint who observes the mulagunas fully but has slight attachment for body, his disciples, books etc. and has a desire for making his body and other things attractive

कुशील—a saint in whom there is a slight lapse in the observance of uttaragunas (secondary vows) and in whom passions of Sanjvalana type are present.

निर्ग्रंथ—saints who are completely free from all kinds of passions e. g. those who are in the 11th and 12th gunasthanas.

स्नातक—the all-knowing being in the 13th and 14th gunasthanas.

Sutra 47. The different kinds of saints mentioned above may also be studied with reference to the following, Samyama, Sruta, Pratisevana, Tirtha, Linga. Leshya, Upapada, and Sthana.

संयम—five kinds of right conduct are mentioned in Sutra 18 above.

श्रुत—knowledge of the Angas and Purvas.

प्रतिसेवना—transgressing the vows due to other's pulsion.

तीर्थ—the lifetime of a Tirthankara or after Him

लिङ्ग—sign, quality or charcteristic, लेश्या—thought colour

उपपाद्—whether the saints will attain liberation or go to some heavens

स्थान—stages of conduct and degree of passion

Chapter X.

Sutra I On the destruction of Mohaniya (Deluding) Karmas, and on the simultaneous destruction of Jnana-varaniya (Knowledge-obscuring), Darsana-varaniya (Perception-obscuring) and Antaraya (obstructive) Karmas, Perfect Knowledge is obtained.

Sutra 2. Moksha is freedom from all karmas, due to the absence of the causes of bondage and to the shedding of all karmas

Sutra 3 Due to the non-existence of thought activities such as Aupasamika etc Moksha is attained.

Sutra 4. Due to the non existence of *bhavas* other than Full Samyaktva, Full Knowledge, infinite perception Pure Siddhatva, Moksha is realised.

As ananta-veerya (infinite power) in inseparable from infinite knowledge and perception, it is not mentioned separately. And bliss is but a modification of Knowledge Infinite Knowledge is not different from

infinite bliss. So infinite bliss is also inherent in the Pure Self.

Some thinkers are of the opinion, that since a liberated soul has no shape, it must go out of existence. No. This is not true. The liberated soul has a shape similar to the body from which it has obtained emancipation.

Sutra 5 After that (liberation from all karmas), the soul goes upwards (right vertically) to the end of the universe.

Sutra 6 The liberated soul goes upwards because of Purvaprayoga, Asangattva, Bandhachheda and Tathagatiparinama.

पूर्वप्रयोगात्—its former activity directed towards the attainment of liberation.

असङ्गत्त्व—non-association with any other thing.

बन्धच्छेद्—the breaking of all bondage.

तथागतिपरिणाम—the soul's own nature to go upwards.

Sutra 7. (The liberated soul goes up) because of the momentum gaind by its previous activity, directed towards the attainment of liberation, like a potter's wheel, once set in motion, (आविद्धकुलालचक्र) goes on round and round even in the absence of the potter's hand and stick; because of its non-association with the karmas like an empty gourd (व्यपगतलेप-आलाबु) going up to the surface of water, when the mud coating over

it, is washed away by water, because of the breaking of Karmic bondage, like the shooting up of the seed when the castor-bean (एरण्ड बीज) bursts in the sun-shine, because of its nature to go upward, like the flame of fire (अग्निशिखा) undisturbed by wind.

Sutra 8 (The liberated soul goes up only upto the top of the Universe, because beyond that) there is no Dharmastikaya (the medium of motion).

Sutra 9 The liberated souls are to be known with reference to क्षेत्र, place, काल—time, गति—condition of existence, लिङ्ग–sex, तीर्थ—whether as a Tirthankara or non-Tirthankara, चारित्र-conduct, प्रत्येकबुद्ध बोधित-बुद्ध—by his own intution or by the precept of another, ज्ञान–knowledge, अवगाहन–stature, अन्तर–interval, संख्या–number, अल्पबहुत्व—less or more in number.

Jaina Darshana-sara.

By Pandit Chainsukhdas Nyayatirtha, Principal, Jain Sanskrit College, Jaipur, edited with Introduction and Notes in English by Mr. C. S Mallinathan, Published by Sri Sadbodha Granthmala, Maniharan Street, Jaipur, pp xl.+95 Price Rs 2/-

Some select opinions.

The Hindu, Madras, writes —The book gives a neat and full exposition of the subject in a connected manner in easy Sanskrit It has an extensive introduction by Sri C. S. Mallinathan which gives a good account of the Jaina doctrine. The book is provided with notes, at the end, to explain difficult passages in the text."

× × ×

The Indian Express, Madras, writes —This valuable work is by Pandit C Nyayatirtha, who has expounded in lucid Sanskrit, the basic doctrines of Jainism for the benefit of laymen, and University students. Pandit Nyayatirtha and Mr Mallinathan have added a brilliant volume to English Literature on the Ethics and Philosophy of Jainism"

Amrit Bazar Patrika, Allahabad, says:—"I purpose of this book is to present in brief compass fundamentals of the Jaina Philosophy. We com this substantial volume to our readers."

× × ×

Prof Dr. A. N. Upadhye, Kolhapur, wri "You have given an admirably well-planned and cl expressed account of Jaina doctrines in lucid Sanskri